

e-ISSN: 2459-0185

ISSN: 2548-091X

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars>

TTAD

TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl 8, Sayı 2, Aralık 2023

Journal of Turkish History Researches

Volume 8, Issue 2, December 2023

Ordu

2023

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Yılda iki kez, Aralık ve Haziran aylarında yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars> adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

Journal of Turkish History Researches is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published in December and June. Also a special issue will be published every year. The electronic version of the journal can be read at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars>. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. Journal of Turkish History Researches is using plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Yıl 8, Sayı 1, Aralık 2023
Volume 8, Issue 1, December 2023

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (TTAD)
Journal of Turkish History Researches

- ❖ **Sahibi ve Sorumlusu / Owner**
Fatih ÜNAL
- ❖ **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief**
Fatih ÜNAL
- ❖ **Editörler / Editors**
Mehmet ALPARGU, Fatih ÜNAL, Murat ÖZKAN, Mesut KARAKULAK
- ❖ **Editör Yardımcıları / Assistant Editors**
Harun ARSLANTÜRK, Zafer SEVER
- ❖ **E-Dergi Yöneticisi / E-Journal Director**
Murat ÖZKAN, Mesut KARAKULAK
- ❖ **Dergi Sekreteryası / Journal Secretariat**
Kamil YAVUZ

ISSN (Çevrimiçi) 2459-0185
ISSN (Basılı) 2548-091X

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS
INDEXED IN

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (Asos Index)

Scientific Indexing Services

Directory of Research Journals Indexing

ResearchBib - Academic Resource Index

Eurasian Scientific Journal Index

Citefactor

Advanced Science Index

İSAM (İslam Araştırmalar Merkezi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 97 Kutsal Topraklar'ın Türkler Tarafından Fethinin Rusya'daki Yansımaları: Vasiliy Poznyakov ve Gezi Notları
Serkan ACAR
- 108 Rus Elçisi G. İ. Danilevskiy'nin Hive Hanlığı Tasviri
Gülner KARA
- 128 Türk Yemek Kültür Mirasının Coğrafyası, Kaynağı ve Evreleri
Meryem YALÇIN
- 143 Türk-İslam Medeniyetinin Kültür Şehri: Gazneliler Dönemi Belh'in Sanat ve Mimari Yapıları
Abdullah MOHAMMADİ
- 160 Tao-Klarceti Bölgesindeki Gürcüce El Yazmaları ve Türk Tarihi Açısından Önemi Üzerine Bir Değerlendirme
Onur GÜVEN
- 187 Tamga Yazı İlişkisi ve Türk Kağanlık Yazıtlarında Tamgaçılar
Oder ALİZADE (KUTLUER)
- 203 Doğu Avrupa'da Bir Kıpçak: Köten Han
Sefa ÇATAL
- 217 Tatar Aydınlarından Lebib Karan (1887-1964): Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri
Can KARAMANOĞLU
- 234 Kitap Tanıtımı: Moğolların Türkistan Fethi
Fatih ORTA

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Taşığıl, Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Rusya Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, Uluslararası Türk Akademisi / Kazakistan
Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi/ Kırgızistan
Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara Üniversitesi

DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. Ali Merthan Dündar, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Telliogđlu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaycan
Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan, Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Nesrin Sariahmetoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh Üniversitesi
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi Kılıç, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. B. Tümen Somuncuoğlu, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür Türker, Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Serkan Acar, Ege Üniversitesi

DİL EDİTÖRLERİ

Doç. Dr. Hakan Güngör, Ordu Üniversitesi (İngilizce)
Dr. Öğr. Ü. Halim Kılıç, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (İngilizce)
Dr. Öğr. Ü. Cumhuri Kaygusuz, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Rusça)
Dr. Başak Kuzakçı, Yeditepe Üniversitesi (Rusça-İngilizce)

SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Türk, Ardahan Üniversitesi
Prof. Dr. Muhammed Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Eralp Erdoğan, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Hikmet Demirci, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin Yıldız, Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Kıldıroğlu, Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Oğuz Şimşek, Iğdır Üniversitesi
Doç. Dr. Oktay Berber, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Tuğba Tonbuloğlu, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Uğur Uzunkaya, Erzurum Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Umut Üren, Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emre Özsoy, Milli Savunma Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fırat Çakır, Ardahan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Öner Tolun, Ardahan Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Kadir Güldür, Ardahan Üniversitesi
Dr. Hatice Kerimoğlu, İstanbul Topkapı Üniversitesi
Arş. Gör. Gönül Bayram Kalkan, Ardahan Üniversitesi

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Ankara University
Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara University
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Yeditepe University
Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Russia Academy of Sciences
Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, International Turkish Academy/ Kazakhstan
Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kyrgyz-Turk Manas University / Kyrgyzstan
Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu University
Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu University
Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya University
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, Istanbul University
Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara University

BOARD OF ADVISERS

Prof. Dr. Ali Merthan Dünder, Ankara University
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar University
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara University
Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul University
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes University
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Civilization University
Prof. Dr. İbrahim Telliöğlu, Ondokuz Mayıs University
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. İlyas Kemalöğlu, Marmara University
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan University
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi University
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Uludağ University
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaijan
Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan, Fırat University
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt University
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü University
Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh University
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara University
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu University
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Remzi Kılıç, Erciyes University
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya University
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara University
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya University
Assoc. Prof. Dr. B. Tümen Somuncuoğlu, Ankara Hacı Bayram Veli University
Assoc. Prof. Dr. Özgür Türker, Süleyman Demirel University
Assoc. Prof. Dr. Serkan Acar, Ege University

LANGUAGE EDITORS

Assoc. Prof. Dr. Hakan Güngör, Ordu University (Eng.)
Assist. Prof. Dr. Halim Kılıç, Ankara Hacı Bayram Veli University (Eng.)
Assist. Prof. Dr. Cumhuri Kaygusuz, Samsun Ondokuz Mayıs University (Rus.)
Dr. Başak Kuzakçı, Yeditepe University (Rus.-Eng.)

REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes University
Prof. Dr. Hüseyin Türk, Ardahan University
Prof. Dr. Muhammed Bilal Çelik, Sakarya University
Doç. Dr. Eralp Erdoğan, Tekirdağ Namık Kemal University
Doç. Dr. Hikmet Demirci, Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Doç. Dr. Hüseyin Yıldız, Ordu University
Doç. Dr. Mehmet Kıldıroğlu, Kastamonu University
Doç. Dr. Oğuz Şimşek, İğdir University
Doç. Dr. Oktay Berber, Eskişehir Osmangazi University
Doç. Dr. Tuğba Tonbuloğlu, Ankara Yıldırım Beyazıt University
Doç. Dr. Uğur Uzunkaya, Erzurum Technical University
Doç. Dr. Umut Üren, Kırklareli University
Dr. Öğr. Üyesi Emre Özsoy, National Defence University
Dr. Öğr. Üyesi Fırat Çakır, Ardahan University
Dr. Öğr. Üyesi Öner Tolun, Ardahan University
Öğr. Gör. Dr. Kadir Güldür, Ardahan University
Dr. Hatice Kerimoğlu, İstanbul Topkapı University
Arş. Gör. Gönül Bayram Kalkan, Ardahan University

TAKDİM

Genel Türk Tarihi alanındaki süreli yayın eksikliğini gidermek maksadıyla yayınlamaya başladığımız Türk Tarihi Araştırmaları Dergisinin 8. yılına girmiş bulunuyoruz. Başlangıçta yayın ilkelerini tespit etmiş ve bu ilkelere riayet edeceğimize dair söz vermiş ve bir ölçüde de taahhütte bulunmuştuk. Bu sözümüzü yerine getirmenin mutluluğu içinde olduğumuzu özellikle belirtmek istiyoruz.

Alandaki çalışmacıların sayısının az olmasına rağmen bu yayın süresi içinde araştırmacılar dergimize büyük ilgi göstermişler, birçok araştırmacı gerçekleştirdiği yayın faaliyeti ile dergimize güç katmıştır. Kendilerine teşekkür ediyoruz. Dergimizin kuruluşunun üstünden çok uzun bir süre geçmemiş olmasına rağmen Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi Genel Türk Tarihi çalışmalarının daha organize olması için planlanan ve çok sayıda katılımı gerçekleştiren, çeşitli kuruluşlarla iş birliği içinde “Genel Türk Tarihi Çalıştayı’nın” düzenleyicisi olarak önemli bir faaliyet göstermiş ve çalıştaylarda sunulan görüş ve düşüncelerin yer aldığı bildirilerin bir bölümünün yayınlanmasını da başarıyla gerçekleştirmiştir.

Bu dergide yayın yapan araştırmacıların emekleriyle birlikte dergideki yazıların hakemleri de gerçekten dikkatli ve sabırlı bir mesai içinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Onlara da gösterdikleri ilgi ve titiz çalışmaları için teşekkür ediyoruz.

Bu sayımızın hayırlı olmasını diliyor, saygılarımızı sunuyoruz.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

INTRODUCTION

The Turkish History Research Journal, which started to publish in order to overcome the lack of journals in the field of General Turkish History, is celebrating its 8th year. The journal determined its principles before it went on publishing and it is our pleasure to announce that it has proved to comply with these principles.

Although there is a small number of researchers in the field, researchers showed great interest to the Turkish History Research Journal during this period of publication. As the board of the journal, we thank those who has contributed. Although it has not been a long time since the establishment of our journal, the Turkish History Research Journal has been an important organizer of the "General Turkish History Workshops" in collaboration with various organizations. The journal has also successfully published some of the papers containing the opinions and thoughts presented in the workshop.

Along with the efforts of the researchers publishing in this journal, the referees of the articles in the journal also made important contributions in a careful and patient work. We thank them for their interest and meticulous work.

We wish this volume to be beneficial and we offer our respect.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

EDİTÖRLERDEN

Sevgili okuyucular,

Genel Türk Tarihi alanında sekiz yıldır yayın hayatına devam eden Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin son sayısında 8 özgün araştırma ve 1 kitap tanıtımı yer almaktadır. Bu sayının ilk makalesi Serkan Acar tarafından kaleme alınmıştır. "Kutsal Topraklar'ın Türkler Tarafından Fethinin Rusya'daki Yansımaları: Vasiliy Poznyakov ve Gezi Notları" adlı çalışma Rus yayımlacılığının hız kazandığı XVI. yüzyılda Kudüs'e gönderilen Vasiliy Poznyakov isimli tacirin 1558-1560 yılları arasında İstanbul, İskenderiye, Kahire, Sina ve Kudüs'ü ziyareti sırasında kaleme aldığı notlardan dönemin panoraması çizilmiştir. "Rus Elçisi G. İ. Danilevskiy'nin Hive Hanlığı Tasviri" adlı çalışmada Gülnar Kara, 1842 yılında Ruslar tarafından Hive'ye gönderilen elçi Danilyeskiy'nin gözlemleri üzerinden Hive Hanlığı'nın tasviri yapılmıştır. Meryem Yalçın "Türk Yemek Kültür Mirasının Coğrafyası, Kaynağı ve Evreleri" başlıklı çalışmada Türk kültürünün coğrafi, ekolojik ve ekonomik yapısına, tarihsel süreç içinde ekonomik düzeyine, devletine, aile yapısı ve yaşamın örgütlenmesine ışık tutmuştur. Abdullah Mohammadi tarafından kaleme alınan "Türk-İslam Medeniyetinin Kültür Şehri Gazneliler Dönemi Belh'in Sanat ve Mimari Yapıları" adlı çalışmada, Gaznelilerin Belh'teki kaybolan mirasını tarihi belgeler ışığında ortaya koyarak, Gazneliler döneminde Belh'te geliştirilen el sanatları ve mimari yapıları incelemiştir. Onur Güven "Tao-Klarceti Bölgesindeki Gürcüce El Yazmaları ve Türk Tarihi Açısından Önemi Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı makalesinde IX. ve XVI. yüzyıl aralığında Tao-Klarceti bölgesindeki el yazmaları katalog şeklinde ifade ederek Türk tarihi açısından bu yazmaların önemine vurgu yapmıştır. "Tamga Yazı İlişkisi ve Türk Kağanlık Yazıtlarında Tamgaçılar" başlıklı çalışmada Oder Alizade "Tamgaçı" sözcüğünün Türk Kağanlık yazıtlarında kullanıldığı ve söz konusu dönemdeki anlamı üzerine yapılan geleneksel yoruma itiraz ederek Türk Kağanlığı zamanındaki sosyal ve kültürel hayatına uygun özgün anlamını ortaya çıkarmıştır. Sefa Çatal tarafından yazılan "Doğu Avrupa'da Bir Kıpçak Köten Han" başlıklı araştırma dahilinde Köten Han'ın menşesine, bozkırdaki faaliyetlerine, diğer devletler ile olan etkileşimine, Kumanların geleceğine dair verdiği kararlara ve kendisinden sonra devam eden soyuna değinmiştir. "Tatar Aydınlarından Lebib Karan (1887-1964) Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri" başlıklı çalışmada Can Karamanoğlu Kazanlı bir muhacir, doktor, şair ve yazar olan A. Lebib Karan'ın hayatını konu edinmiştir. Bu sayıda dergimizde yer alan kitap incelemesi Fatih Orta'nın tanıtımını yaptığı "Moğolların Türkistan Fethi"dir.

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin bu sayının ortaya çıkmasında emek sarf eden ve değerli vakitlerini bize ayıran başta yazarlara, hakemlere, maddi manevi katkı sunan tüm dostlarımıza müteşekkirimiz.

Editör Kurulu Adına
Prof. Dr. Fatih ÜNAL

FROM EDITORS

Dear readers,

The latest issue of the Journal of Turkish Historical Research, which has been published in the field of General Turkish History for eight years, includes 8 original researches and 1 book introduction. The first article of this issue is written by Serkan Acar. "Reflections Of The Conquest of The Holy Land by The Turks in Russia: Vasiliy Poznyakov and His Travel Account" draws a panorama of the period from the notes written by Vasiliy Poznyakov, a merchant sent to Jerusalem in the 16th century when Russian expansionism gained momentum, during his visits to Istanbul, Alexandria, Cairo, Sinai and Jerusalem between 1558-1560. In the study titled "Russian Ambassador G. I. Danilevski's Depiction of the Khanate of Khiva" Gülnar Kara made a depiction of the Khanate of Khiva through the observations of the envoy Danilyeskiy sent to Khiva by the Russians in 1842. In the study titled "Geography, Sources and Periods of Turkish Dining Cultural Heritage", Meryem Yalçın shed light on the geographical, ecological and economic structure of Turkish culture, its economic level, state, family structure and organisation of life in the historical process. In the study titled "Cultural City of Turkish-Islamic Civilization: Art and Architectural Structures of Balkh During the Ghaznavid Period" written by Abdullah Mohammadi, he revealed the lost heritage of the Ghaznavids in Balkh in the light of historical documents and examined the handicrafts and architectural structures developed in Balkh during the Ghaznavid period. Onur Güven, in his article titled "Georgian Manuscripts in Tao-Klarceti Region and Importance for Turkish History", has expressed the manuscripts in Tao-Klarceti region between IX. and XVI. century in the form of a catalogue and emphasised the importance of these manuscripts in terms of Turkish history. In the study titled "Tamga Writing Relationship and Tamgachs in Turkic Khanate Inscriptions", Oder Alizade objected to the traditional interpretation of the word "Tamgaçı" used in the Turkish Kaganate inscriptions and its meaning in the period in question, and revealed its original meaning in accordance with the social and cultural life of the Turkish Kaganate. Sefa Çatal's research titled "A Kipchak in Eastern Europe: Köten Khan" touches upon Köten Han's origin, his activities in the steppe, his interaction with other states, the decisions he made regarding the future of the Cumans and his descendants after him. In the study titled "A Tatar Intellectual, Lebib Karan (1887-1964): His Life, Activities and Ideas", Can Karamanoğlu examined the life of A. Lebib Karan, an immigrant, doctor, poet and writer from Kazan. The book review in this issue is "The Mongol Conquest of Turkestan" introduced by Fatih Orta. We are grateful to the authors, referees, and all our friends who contributed financially and emotionally to the production of this issue of the Journal of Turkish Historical Studies.

On behalf of the Editorial Board
Prof. Dr. Fatih ÜNAL

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 09.10.2023

Makale Kabul | Accepted: 22.11.2023

Atıf | Cite as: Serkan Acar, “Kutsal Topraklar’ın Türkler Tarafından Fethinin Rusya’daki Yansımaları: Vasiliy Poznyakov ve Gezi Notları”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), Aralık 2023, s. 97-107.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1373187>

KUTSAL TOPRAKLAR’IN TÜRKLER TARAFINDAN FETHİNİN RUSYA’DAKİ YANSIMALARI: VASILİY POZNYAKOV VE GEZİ NOTLARI

Serkan ACAR*

Öz

İstanbul’un Türkler tarafından fethedilmesi hem Moskova Çarlığı’nı hem de Rus Kilisesi’ni derinden etkiledi. Moskova idaresi IV. İvan döneminde Kazan ve Astarhan hanlıklarını ele geçirinca Rus İmparatorluğu’nun temelleri atıldı. Aynı asrın başlarında dünya siyasetinde de mühim gelişmeler görüldü. Doğu’da Osmanlılar Filistin ve Mısır’ı ele geçirirken Batı’da önemli reformlar yapıldı. Kurulan yeni dünya düzeninde Moskova Çarlığı ve Rus Kilisesi muasır bir ideolojiye ihtiyaç duydu. Bu bağlamda, Rus yayılcılığının hız kazandığı XVI. yüzyılda Kudüs’e gönderilen Ruslardan biri de Vasiliy Poznyakov isimli tacir ve seyyahı. Bu zat 1558-1560 yılları arasında İstanbul, İskenderiye, Kahire, Sina ve Kudüs’ü ziyaret ederek 1561’de Moskova’ya geri döndü. Günümüze kadar ulaşan gezi notlarını kaleme aldı ve Doğu dünyasındaki Ortodoks kiliselerine mensup ruhanilerle görüşüp fikir teatisinde bulundu. Ayrıca Filistin ve Mısır’ın Türkler tarafından ele geçirilişi hakkındaki tarihi olayları ve hikâyeleri not etti. Kudüs’teki gözlemlerini ayrıntılı biçimde yazarak bunların Ruslarla olan bağlantılarını betimledi. Vasiliy Poznyakov ve eseri Kutsal Topraklar’ın Türkler tarafından fethinin kuzeydeki yansımalarını anlamamız bâbında dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Vasiliy Poznyakov, Kutsal Topraklar, Ruslar, Türkler, Mısır

REFLECTIONS OF THE CONQUEST OF THE HOLY LAND BY THE TURKS IN RUSSIA: VASILİY POZNYAKOV AND HIS TRAVEL ACCOUNT

Abstract

The conquest of Istanbul by the Turks deeply affected both the Muscovy and the Russian Church. The Russian Empire began to be established when the Muscovites captured the Kazan and Astrakhan khanates during the reign of Ivan IV. At the beginning of the same century, important developments were also seen in world politics. While the Ottomans captured Palestine and Egypt in the East, significant reforms were made in the West as well. In the new world order that was established, Muscovy and the Russian Church needed a contemporary ideology. In this context, one of the Russians sent to Jerusalem in the 16th century was the merchant and traveller Vasiliy Poznyakov. As a matter of fact, Russian expansionism gained momentum in this period. He visited Istanbul, Alexandria, Cairo, Sinai, and Jerusalem between 1558 and 1560, returning to Moscow in 1561. Poznyakov wrote his travel notes that have survived to the present day. He met

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, serkan.acar@ege.edu.tr ORCID: 0000-0003-1642-9269.

and exchanged ideas with the clergy belonging to the Orthodox churches in the Eastern world. Also, he took note of historical events and stories about the conquest of Palestine and Egypt by the Turks and wrote down his observations in Jerusalem in detail, describing their connection with the Russians. Poznyakov and his work are remarkable in our understanding of the northern reflections of the conquest of the Holy Land by the Turks.

Keywords: Vasiliy Poznyakov, Holy Land, Russians, Turks, Egypt

İstanbul'un Türkler tarafından fethi hem Rus Ortodoksluğunu hem de Moskova Kilisesi'nin tarihî gelişimini derinden etkiledi. Zira Bizans İmparatorluğu tarih sahnesinden silince eşitler arasında birinci olan Ekümenik Patrikhane mecburen Osmanlı egemenliğini tanıdı ve Otosefal Ortodoks Kiliseleri XV. ve XVI. yüzyıllarda gerçek anlamda bir bunalım yaşadı. Dönemin Rus kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla fetih, başlangıç aşamasında henüz patriklik seviyesine yükselemeyen Moskova'da ciddi bir Türk münaferetinin körüklenmesine vesile oldu; fakat bir süre sonra uluslararası siyasî dengeleri değiştiren bu büyük hadise, din ve inanç nokta-i nazarından değil de sağlayacağı pratik faydalar açısından ele alındığında, mevcut durumun Rus yayılmacılığına hizmet edeceği hakikati, gerek Moskova devlet ricali gerekse siyasette etkili ve belirleyici roller üstlenen kilise mensupları tarafından görüldü¹.

Filhakika Bizans İmparatorluğu'nun düşüşünü müteakip, henüz fethin üzerinden yarım asır geçmeden, Altın Orda Devleti de tamamen dağıldı, tarihten kesin olarak silindi ve yerini Türk-Tatar hanlıklarına bıraktı. Aynı dönemde, yaptığı idarî ve askerî reformlarla tedricen güçlenen Moskova Knezliği ise Kırım hanlarının tavassutunu terk ederek Osmanlı Devleti ile doğrudan ilişki kurmaya başladı. 1512 yılında Yavuz Sultan Selim'in tahta oturmasıyla birlikte, sadece siyasî bakımdan değil dinî açıdan da küresel etkileri büyük hadiseler vukua geldi. Örneğin, Ortodoksluğun İstanbul'dan sonra en önemli inanç merkezleri olan Antakya, Kudüs ve İskenderiye gibi şehirlerin bir çırpıda Türklerin eline geçmesi bu cümledendir.

Kutsiyet atfedilen ve patriklik seviyesinde bulunan bahse konu üç kadim şehrin Türkler tarafından kısa sürede fethedilmesi, vaktiyle İstanbul'un düşüşünün Ruslar üzerinde yarattığı yıkıcı etkiyle kıyaslandığında nispeten daha az tesirli oldu ve Moskova'da soğukkanlılıkla karşılandı. Çünkü en eski Ortodoks patrikhanelerinin Müslüman Türklere bağımlı hale gelmesi istikbale matuf büyük iddiaları ve hayalleri bulunan Rusları, hassaten kilise mensuplarını inanç bakımından biraz incitse de bu durum son tahlilde hem devletin hem kilisenin işine yarayacak ve uluslararası siyasette konumlarının yükselmesine vesile olacaktı.

Osmanlıların Doğu dünyasında elde ettiği askerî başarıların yankıları sadece Avrupa'da değil Karadeniz'in kuzeyinde de görüldü. Rus yönetimi Kutsal Topraklar'daki mevcut durumu yerinde tespit etmek ve Ortodoks kiliselerinin o günkü vaziyetini öğrenmek için devlet ile kilise namına çalışan tüccarları kullandı. Esasen Sultan II. Bayezid devrinde başlayan Osmanlı-Rus ticarî münasebetleri Yavuz Sultan Selim dönemindeki bazı teşebbüslere rağmen büyük bir gelişim gösteremedi; fakat mevcut ticarî anlaşmalar yeniden onaylandı². Bununla birlikte, Kanunî Sultan Süleyman'ın devr-i

¹ İstanbul'un Türkler tarafından fethinin Rusya'da nasıl algılandığı hususu için bkz. Serkan Acar, "Rus Nokta-i Nazarından İdeal Bir Hükümdar Örneği Olarak Fatih Sultan Mehmed", *Çağdaş Yabancıların Gözünden Fatih Sultan Mehmed*, Haz. Azmi Özcan, İstanbul 2022, s. 144-163.

² Şinasi Altundağ, "Selim I", *İslam Ansiklopedisi*, C. X, s. 431.

saltanatında Türk topraklarında faaliyet gösteren Rus tacirler ile seyyahların sayısında artış görüldü ki bunlardan biri de Smolenskli tacir Vasiliy Poznyakov idi.

Bu zat 1558 yılında Çar IV. İvan'ın emriyle Moskova'dan İstanbul'a, oradan da Kudüs ve İskenderiye'ye gönderilen sefaret heyetinde bulunuyordu. Görünürdeki amacı güya Türklerin gadrine uğrayan Tûr-ı Sînâ'daki Azize Yekaterina Manastırı'na maddi yardım, yani "sadaka" (милостыня) götürmekti. Nitekim İskenderiye Patriği İoakim (=Joachim), 1556 yılında gönderdiği bir mektupla Moskova çarı ile metropolitinden resmen yardım istemişti. Rus payitahtından hareketle Smolensk ve Litvanya üzerinden başlayan seyahat, büyük zorluklarla ve ciddi sınamalarla yaklaşık olarak iki buçuk yıl sürdü. Sefirler henüz Litvanya'da iken yanlarında götürdükleri değerli kürklere ve 300 ruble paraya el kondu. İstanbul'a ulaştıklarında ise yol arkadaşları Başdiyakoz Gennadiy vefat etti. Heyet, yolculuğuna kilise mensubu olmayan kimselerle devam etmek zorunda kaldı. Vasiliy Poznyakov ve oğlunun yanı sıra Pskov şehrinden Kozma Saltanov ve Smolenskli Dorofey bunlardan bazılarıydı. Günümüze ulaşan gezi notlarını kimin tuttuğu veya derlediği hususuyla ilgili bazı muğlak noktalar bulunsa da yapılan yolculuğa yüklenen siyasî anlam dikkate alındığında bahse konu seyahatnamenin büyük bir değer taşıdığı açıktır. Ayrıca Hıristiyan Doğu'daki kilise ve manastırlar ziyaret edilirken o döneme ait haberler ve efsaneler de kayıt altına alınmıştır³.

Diğer taraftan, Vasiliy Poznyakov'dan tam yirmi dört yıl sonra, 1582 yılının Mart ayında, Çar IV. İvan bu kez Tverli bir tüccar olan Trifon Korobeynikov'un da dâhil olduğu başka bir elçi kafilesini yine Doğu dünyasındaki Ortodoks manastırlarına yolladı. Rus çarı bu tarihten kısa bir süre önce ateşli bir tartışma sırasında öfkesini kontrol edemeyerek kendi adını taşıyan ve yirmi yedi yaşında olan oğlu İvan'ı bizzat öldürmüştü. Söz konusu heyeti de güya oğlunun ruhunun şad olması için Türk mahkûmu Ortodokslara sadaka dağıtmak üzere gönderdi. Kafile İstanbul, Antakya, Kudüs, İskenderiye, Tûr-ı Sînâ ve Mısır'ın daha başka bölgelerini ziyaret edip 28 Şubat 1584 tarihinde Moskova'ya döndü. Ancak IV. İvan bu tarihten tam bir ay önce ölmüştü. Yaklaşık on yıl kadar sonra, Çar Fyodor İvanoviç zamanında, bu kez yeni çarın kızı Feodosiya'nın doğumu vesilesiyle yine sadaka dağıtmak için bir sefaret heyeti tekrar Kutsal Topraklar'a gönderildi. Çarın zengin hediyelerini taşıyan elçiler 19 Ocak 1593 tarihinde Moskova'dan ayrıldılar; İstanbul, Antakya ve Kudüs'ü ziyaret ettikten sonra, 1594 yılının ilk baharında büyük bir şeref ve İsa'nın mezarının replikası ile birlikte Rusya'ya geri döndüler. Trifon Korobeynikov 1582-1584 ve 1593-1594 yılları arasında yapılan bu seyahatleri kaleme aldı. Edebî bir tür olarak Rusçada *hojdenie* (хождение) adı verilen ve kutsal mekânlara yapılan hac ziyaretinin güvenilir metinleri haline gelen bahse konu gezi notları üç asırdan fazla bir süre Rusya'nın her yerinde okundu⁴.

Trifon Korobeynikov seyahatnamesinin şimdiye kadar XVI. ve XIX. yüzyıllar arasında istinsah edilen 204 adet yazma nüshası tespit edilmiştir. Bazı araştırmacılara göre bunların sayısı 400'ün üzerindedir. Ayrıca 1783 yılından XIX. yüzyılın sonlarına kadar

³ Olga Andreyevna Belobrova, "Hojdenie na Vostok Gostya Vasiliya Poznyakova s Tovarişçi (Podgotovka Teksta, Perevod i Kommentarii)", *Biblioteka Literaturı Drevney Rusi*, Tom 10, Pod Red. D. S. Lihaçev, L. A. Dmitriyev, St. Petersburg 2000, s. 569. Vasiliy Poznyakov için ayrıca bkz. Emine İnanır, *Rusların Gözüyle İstanbul*, İstanbul 2013, s. 100 vd.; İlyas Kemaloğlu, *Rusların Gözüyle Türkler*, İstanbul 2015, s. 95 vd.

⁴ Galina I. Yermolenko, "Early Modern Russian Pilgrims in the Holy Land", *Through the Eyes of the Beholder-The Holy Land, 1517-1713*, Edt. Judy A. Hayden and Nabil I. Matar, Leiden-Boston 2013, s. 53.

49 adet matbu edisyonu da yapılmıştır⁵. Mevcut müstensih nüshaları ile neşirlerinin çokluğu, zikredilen gezi notlarının Rus halkı arasında iyi bilindiğini ve rağbet gördüğünü ispat eder niteliktedir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi, Trifon Korobeynikov'un seyahatinden yirmi dört yıl önce gerçekleşmiş olan Vasiliy Poznyakov'un hac yolculuğu metninin 1884 yılında İvan Yegoroviç Zabelin tarafından keşfedilip yayımlanması, birdenbire Trifon Korobeynikov'a ait olduğu zannedilen gezi notlarının özgünlüğünü ve sahilliğini sorguya muhtaç hale getirmiştir⁶.

Galip ihtimalle Vasiliy Poznyakov'a ait kayıtlar, derlendikten bir süre sonra kenara atılmış ve geçen zaman içerisinde unutulmuştur. Mamafih bu sonuncunun telifâtıyla Trifon Korobeynikov'un 1582 ilâ 1584 yılları arasında yaptığı seyahate ilişkin tuttuğu notların neredeyse aynı olduğu XIX. yüzyılın son çeyreğinde anlaşıldı. Yapılan intihal ve iktibas tarihçiler arasında hararetle tartışmalara yol açtıysa da Trifon Korobeynikov'a ait seyahatnamenin orijinal olmadığı ve Vasiliy Poznyakov'un kayıtları üzerine inşa edildiği kanıtlandı. Bununla birlikte, XVI. yüzyılda hız kazanan Rus yayılmacı ruhunun her iki esere de yansıdığını söylemek mümkündür. Nitekim bahse konu yüzyılın son çeyreğinde Vasiliy Poznyakov'un gezi notları Trifon Korobeynikov tarafından yeniden düzenlenip güncellenirken *Kutsal Topraklar* kavramının ön plana çıkarılması ve Ortodoks inancıyla ilgili yeni yorumlar yapılması Rusya'nın zikredilen dönemde geçirdiği siyasî, dinî ve kültürel dönüşümü anlamamız bânında değerlidir.

Her iki seyahatnameye Yakın Doğu'nun gelenekleriyle ilgili unsurların yanı sıra XVI. yüzyılın siyasî gerçekleri de sirayet etmiştir. Filvaki, söz konusu yüzyılın ortalarında Rusya dâhili birliğini sağlamış ve 1547 yılında çarlık rejimi ihdas edilmişti. Yayılmacı bir siyaset takip eden Çar IV. İvan'ın, Kazan ve Astarhan hanlıklarını ele geçirerek güçlü bir monarşi kurması da cabasıydı⁷. Uluslararası dünya düzeninde yeni dengelerin kurulduğu bu çağda Avrupa'da Protestan reformları yapılırken, Şark dünyasında ise Osmanlı fetihlerinin yarattığı etki konuşuluyordu. Hâl böyle iken, Moskova Çarlığı yeni bir devlet ideolojisi, Rus Ortodoks Kilisesi ise yeni bir imaj yaratmak peşindeydi. Rusya daha önce kendini Bizans İmparatorluğu'nun siyasî ve ruhanî varisi ilan etmişti. Onlara göre imparatorluk başkenti Moskova, *Yeni İstanbul* ve *Yeni Kudüs* idi. Rusya'da ortaya atılan bir kehanete göre; Moskova Üçüncü Roma olacaktı. İlk iki Roma düşmüş, üçüncüsü ayakta idi, dördüncüsü ise asla olmayacaktı. Ruslara göre; Roma İmparatorluğu'nun payitahtı ve Katolik dünyasının merkezi olan hakiki Roma dalalet bataklığına düşmüş bir sapkınlık merkeziydi. İkinci Roma addedilen İstanbul ise *Allahsız Türkler* tarafından ele geçirilmişti. Böylece gerçek Hıristiyanlığı muhafaza eden Moskova nihaî, yani Üçüncü Roma olmuştu⁸.

⁵ Hem yazma hem de basma nüshalarının künyeleri, özellikleri ve muhafaza edildikleri yerler için bkz. Hrisanf Mefodiyeviç Loparev, "Hojdenie Trifona Korobeynikova 1593-1594 gg.", *Pravoslavniy Palestinskiy Sbornik*, Vıpusk 27, Tom IX/3, St. Petersburg 1889, s. XXXIX-LXXV. Ayrıca ilk seyahati için bkz. İvan Petroviç Saharov, "Puteşestvie Moskovskih Kuptsov Trifona Korobeynikova i Yuriya Grekova po Svyatım Mestam v 1582 Godu", *Skazaniya Russkago Naroda*, Tom Vtoroy, St. Petersburg 1849, s. 135-158.

⁶ İ. Ye. Zabelin, "Poslanie Tsarya İvana Vasilyeviça k Aleksandriyskomu Patriarhu İokimu s Kuptsom Vasilem Poznyakovım i Hojdenie Kuptsa Poznyakova v İerusalim i po İnım Svyatım Mestam 1558 Goda", *Çteniya v İmperatorskom Obşçestve İstorii i Drevnostey Rossiyskih pri Moskovskom Universitete*, Kniga Pervaya, Moskova 1884, Giriş s. I-XII, Metin s. 1-32.

⁷ Ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Serkan Acar, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri*, Ankara 2013.

⁸ Galina I. Yermolenko, "Early Modern Russian Pilgrims in the Holy Land", s. 60.

XVI. yüzyıldaki dış siyasetine mütenasip yeni bir doktrin arayan Moskova yönetimi, asırlarca hükmeden ve çevresini şekillendiren Bizans İmparatorluğu'ndaki kilise-devlet ahengini (symphony) yakalamak zorundaydı. Dünyevî ve uhrevî kurumlar arasındaki mutlak uyum ideali, Bizans'ın evrensel monarşi ile bütün kiliseleri temsil eden ekümeniklik iddiası ve Ortodoks Hıristiyanlığı kabul etmeye mütemayil herkese karşı aleniyet ilkesi, Ruslar açısından yeni emperyal ideolojinin aranan temel vasıflarıydı. Nitekim IV. İvan, Rusya'da çarlık tacını takarken Bizans imparatorlarını taklit etti. XVI. yüzyılın ortalarında yapılan kapsamlı reformlar aracılığıyla bu emperyal tasavvur, yalnızca siyasî ve dinî kurumlara değil, aynı zamanda kültürel normlara da nüfuz ederek Moskova dünyasının topyekûn içtimaî dönüşümüne ve yeni bir ulusal bilincin hızla gelişmesine neden oldu. Bu durum, aynı zamanda Rusya'nın dış dünyadaki, özellikle de Doğu âlemindeki rolüne dair yeni bir anlayışın gelişmesine vesile oldu. Bizans İmparatorluğu tarafından asırlar boyunca olgunlaştırılan evrensel monarşi iddiası esasen İstanbul'un düşüşünden hemen sonra Ruslar tarafından tevarüs edilmişti, zira Müslüman tasallutundan azade kalan tek bağımsız Ortodoks devlet artık Moskova Çarlığı idi. Tarihi koşullar bu emperyal iddialarla ortaya çıkan Rusya'yı Ortodoks dünyanın lideri konumuna yükseltti ve Rus çarı Doğu Hıristiyanlarının hâmisî oldu. Tıpkı Bizans İmparatoru Büyük Konstantin gibi Rus çarı da sapkınların ve kâfirlerin karşısında durmalıydı. Bu suretle Moskova hem sapkın Batı'ya hem de Müslüman Doğu'ya karşı Ortodoks inancının koruyucusu oldu. Gerçekten, XV. yüzyıldan itibaren Rusya'da işlenerek geliştirilen Üçüncü Roma Nazariyesi'nin nihaî hedefi Hıristiyan Doğu'nun kurtuluşunu sağlamak ve hatta tüm Doğu Ortodokslarını kâfirlerin elinden kurtarmaktı. Bu devlet ideolojisinin amacı sadece siyasî değil, aynı zamanda büyük ölçüde teolojik ve hatta eskatolojiktir. Çünkü Rusya tarihteki son Hıristiyan imparatorluk olarak kabul edildi ve önceki tüm Hıristiyan krallıklar onun şahsında birleşti. Söz konusu ideoloji, Doğu Ortodoks inancında XV. yüzyıldan beri mevcut olan dünyanın sonunun geldiği düşüncesinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bizans İmparatorluğu'na hizmet eden bazı kâhinler dünyanın Gregoryen takvimine göre 7000 yılında yok olacağını öne sürmüşlerdi ki bu tarih miladî 1492 yılına tekabül ediyordu. Fakat zikredilen kehanet gerçekleşmeyince güncellenmiş bir kıyamet inancı zuhur etti. Buna göre; dünya 7000 yılından sonra varoluşun son aşamasına girmişti. Moskovalılar dünyadaki en büyük ve gerçek Hıristiyan imparatorluğunun kendi devletleri olduğuna inanmışlardı. Böyle bir kıyamet anlayışının, Ortodoksluğun nevi şahsına münhasır hakikatine sarsılmaz bir inancı ve diğer dinlere karşı güçlü bir hoşgörüsüzlüğü teşvik etmesi şaşırtıcı değildir⁹.

Bu eskatolojik bakış açısının içerisine biraz da *asabiyye-i kavmiyye* hissiyatı yani modern tabirle milliyetçilik mefhumu katıldı. Prensipite evrenselci olsa da Üçüncü Roma Nazariyesi, Rus dindarlığını ve ulusal duyarlılığını yüceltti. Böylece ulusal ve dinî anlamda belirli bir topluluğa bağlanmaya doğru evrildi. Orta Çağ'da Doğu Avrupa'da milliyetçilik anlayışı, Bizans İmparatorluğu bakiyesi topluluklar arasında ortak bir dinî miras duygusu ve daha geniş bir kültürel topluluğun parçası olma bilinciyle imlenmişti. Bu konuyu derinlemesine inceleyen Dimitri Obolensky'nin görüşleri büyük ölçüde belirleyicidir: "Floransa Konsili'nin bir sonucu olarak Rusların kendilerini Ortodoks inancının muhafızı olarak görmeye ve Ortodoksluğun merkezinin İstanbul'dan Moskova'ya taşındığına inanmaya başladıkları elbette doğrudur. Ancak bu tarihî mit, mazideki öncülleri ne olursa olsun, Bizans payitahtı Türklerin eline geçinceye kadar Moskovalı ideologlar tarafından tutarlı bir teori haline getirilemedi ve zikredilen

⁹ Galina I. Yermolenko, s. 61-62.

nazariyenin müdafileri, Hıristiyan Bizans İmparatorluğu'nun varlığının sona ermiş olduğu hakikatiyle kendi görüşlerini haklı çıkarmaya çalıştılar”¹⁰. Fakat sonuç olarak XVI. yüzyılda Türk egemenliğinden kurtulan tek bağımsız Ortodoks devletinin Moskova Çarlığı olması Ruslara ünük, emsalsiz ve üstün bir statü sağladı.

Bununla birlikte hem siyasî hem de teolojik bakımdan Moskova'nın İstanbul'daki Ekümenik Patrikhane ve diğer üç büyük Ortodoks patrikhane ile (Antakya, Kudüs, İskenderiye) münasebetlerinde belirgin değişiklikler meydana geldi. Rus idaresinin Ekümenik Patrikhane ile ilişkileri, Moskova'da görev yapan metropolitlerin atamaları üzerindeki Bizans İmparatorluğu'nun sıkı kontrolü nedeniyle XIV. yüzyıl ile XV. yüzyılın ilk yarısında gergin ve düzensizdi. Yavuz Sultan Selim'in fetihlerinden¹¹ sonra Doğu Ortodoks patrikhanelerinin tamamı Moskova'nın maddi yardımlarına muhtaç hale geldiler. Evvelce Bizans İmparatorluğu Ortodoks patrikhanelerini malî yönden desteklemekle yükümlüyken, elan patrikler yardım için Rus çarlarına yalvarmak zorundaydılar. 1589 yılında Moskova Patrikhanesi'nin resmen kurulmasından sonra Antakya, Kudüs ve İskenderiye patrikhanelerinin Rusya'ya düzenledikleri *dilenme seyahatleri* (begging trips)¹² de bu hakikatin doğal bir sonucudur. Zikredilen koşullar altında Yakın Doğu'ya yapılan hac ziyaretleri doğal olarak yeni bir siyasî anlam kazandı. Rus devletinin örtük hedefleri, çarın kendisinin veya sefirlerinin hac ziyaretleriyle güçlendirildi; tıpkı çarın otoritesini bu seyahatlerle muhkem kılma çabası gibi. Hanedan mensupları tarafından payitaht Moskova'nın çevresindeki Ortodoks manastırlarına yapılan ziyaretler, çarlığın siyasî yaşamının dinamik bir unsuruydu. Çar tarafından Kutsal Topraklar'a yaptırılan hac ziyaretlerinde artış görülürken tabiatıyla Doğu'ya giden Rus hacıların sayıları da yükseldi. Buna karşılık, Doğu dünyasının büyük bölümü Osmanlı egemenliğine girdikten ve Protestan reformlarının Avrupa'da yarattığı dalgalanmadan sonra Batı'dan Kutsal Topraklar'a yapılan hac ziyaretlerinde ciddi bir düşüş yaşandı. Çar IV. İvan, sefirlerini Doğu'ya göndererek evrensel otoritesini güçlendirdi. Ayrıca Kutsal Topraklar ile Moskova Çarlığı arasındaki bağlantıya, devamlılığa ve teselsüle vurgu yaptı. Çarın niyetleri ve eylemleri; mesela kendisi ve hanedanı için dua niyaz etmesi, Doğu Ortodoks manastırlarının fizikî bakımı ve yeni kiliseler ile şapellerin inşası için yardım ve bağış göndermesi, yine patrikhanelere malî destek vermesi gibi faaliyetler onu sadece dini bütün Hıristiyanların büyük hükümdarı yapmakla kalmıyor, aynı zamanda

¹⁰ Dimitri Obolensky, “Nationalism in Eastern Europe in the Middle Ages”, *Transactions of the Royal Historical Society*, Vol. 22, 1972, s. 14. Ayrıca Rusya'nın Bizans İmparatorluğu mirasını sahiplenmesi hakkında çok değerli bir etüt için bkz. Dimitri Obolensky, “Russia's Byzantine Heritage”, *Byzantium and the Slavs: Collected Studies*, Londra 1971, s. 87-123.

¹¹ Vasiliy Poznyakov'a ait notlarda bazı tarihler ve şahıslar karıştırılmış veya yanlış yazılmıştır. Örneğin; “И прииде царь Сулиманъ турский ко Египту с войскомъ из Царяграда и взя Египеть лѣта 7022-го и того царя Гаврила взялъ и велель его обесити в железныхъ воротех по конецъ большего торгу в царскомъ платъи” (Türk Sultanı Süleyman bir orduyla İstanbul'dan Mısır'a gelerek 7022 [1514] yılında Mısır'ı ele geçirdi, Sultan Kansu Gavri'yi esir aldı ve onun sultan kıyafetleriyle büyük pazarın sonundaki demir kapıya asılmasını emretti) kaydındaki kusurlar bu cümledendir. Bilindiği üzere, Mısır'ı 1514 yılında Kanunî Sultan Süleyman değil 1517'de Yavuz Sultan Selim fethetmişti. Metnin orijinali için bkz. Olga Andreyevna Belobrova, “Hojdenie na Vostok Gostya Vasiliya Poznyakova ...”, s. 56.

¹² Farklı amaçlarla yapılan bu seyahatlerden pek çok tarihçi bahsetmektedir: “İstanbul, Antakya ve bazı diğer kilise merkezleri mümessilleri, Moskova'ya Rus hükümdarlarından ‘sadaka’ dilenmeye (yardım istemeye) gelirler, Ruslardan para yardımı görürlerdi”. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 2020, s. 194.

Ortodoksların önderi ve Türklere karşı onların gerçek koruyucusu mevkiine yükseltiyordu¹³.

Kutsal Topraklar'a XVI. yüzyılda Rus idaresi tarafından yaptırılan hac ziyaretleri, gönderilen hacıların seçimini, niteliğini ve vasıflarını da kaçınılmaz olarak etkiledi. Nitekim Vasiliy Poznyakov ve Trifon Korobeynikov, Orta Çağ hacıların özelliklerini taşırlarken müşahedelerini dinî duygularla tasvir ettiler. Ayrıca bir devlet görevini ifa etmek üzere Osmanlı topraklarına gidecek yeni bir gezgin tipini de kendi nefislerinde somutlaştırdılar. Kısacası bir din adamı ya da bir keşişten ziyade tüccar görüntüsüne büründüler. Moskova Çarlığı ve Rus Kilisesi'ni temsil eden elçiler olarak Osmanlı Devleti ile onun hâkim olduğu Kutsal Topraklar'ın siyasî ve ruhanî işlerini derinlemesine incelediler ve kayıt altına aldılar. Filhakika üzerinde durduğumuz bu iki anlatıdan Vasiliy Poznyakov'a ait olan seyahat notları XVI. yüzyıl ortalarında Rus devlet ideolojisini daha canlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu durum sadece Çar IV. İvan'ın reformlarının en parlak döneminde kaleme alındığı için değil, sonraki yüzyıllarda yapılan tashihler ve eklemelerle tahrif edilmediği için de böyledir¹⁴.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Kutsal Topraklar'a gönderilen Rus sefaret heyeti İskenderiye Patriği İoakim ve ona eşlik eden Tûr-ı Sînâ başpiskoposundan oluşan bir delegasyonun 1556 yılında Moskova'ya yaptığı dilenme seyahatleri sonucunda harekete geçirilmişti. Patrik ve adamları güya Türklere tarafından tamamen tahrip edilen Azize Yekaterina Manastırı'nı¹⁵ yeniden inşa etmek için Çar IV. İvan'dan nakdî yardım istediler ve bunu almaya muvaffak oldular. Ancak Osmanlı arşiv belgeleri sözde tahribatla ilgili iddiaların tamamen asılsız olduğunu kanıtlar niteliktedir. Şöyle ki, 1573 yılında adı geçen manastırda yaşayan ruhban taifesine Osmanlılar tarafından bazı imtiyazlar tanınmıştı. Azize Yekaterina Manastırı rahipleri, orijinalliği tartışmalı olsa da henüz hicretin ikinci yılında (624) Hz. Muhammed tarafından kendilerine bir imtiyaz vesikası (ahidnâme-i nebevî ve misak-ı Mustafavî) verildiğini iddia edip bunu yeni hâkimlerine sundular. Osmanlı idaresi ise sahte olma ihtimaline rağmen bu belgeyi geçerli saydı ve yeni bir ahidnâme düzenleyerek evvelce olduğu gibi, içerisinde Müslümanların namaz kılması için bir mescidin dahi bulunduğu bu manastırdan haraç ve öşür alınmamasını buyurdu¹⁶. Hâl böyle iken, mevcut deliller ışığında İskenderiye Patrikhanesi'ne bağlı ruhanilerinin

¹³ Galina I. Yermolenko, Galina I. Yermolenko, s. 63-64.

¹⁴ Galina I. Yermolenko, s. 64.

¹⁵ Sina Yarımadası'nın kalbinde Musa Dağı'nın eteklerinde yer alan Azize Yekaterina Manastırı, Mısır'ın en eski Hıristiyan yapılarından biridir. Bilindiği üzere, Hıristiyanlığın önemli yayılım alanlarından olan bu bölge Roma İmparatorluğu'nun gadrine uğramıştı. Siyasî baskıya maruz kalan Mısır Hıristiyanları zikredilen dönemde münzevî hayata ve manastır ideallerine yöneldiler. Dolayısıyla henüz Azize Yekaterina Manastırı inşa edilmeden önce bile Sina Yarımadası Roma İmparatorluğu'nun yaptırımlarından kaçan dindarların sığındığı bir yer olmuştu. Hıristiyanlık zamanla imparatorluğun resmi dini olduysa da Mısır'daki olaylar hemen durulmadı. Burada yaşayan keşişler VI. yüzyılda Bizans İmparatoru Justinianus'a (527-565) müracaat ederek maruz kaldıkları baskıları anlatıp kendileri için bir manastır inşa edilmesini ricasında bulundular. İstekleri kabul edildi ve muhtemelen 545 yılında söz konusu manastırın inşası tamamlandı. Arap fetihlerinden sonra da varlığını sürdüren bu kadim manastır nihayet Yavuz Sultan Selim devr-i saltanatında Osmanlı idaresine girdi ve eski statüsünü devam ettirdi. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Aziz S. Atiya, "The Monastery of St. Catherine and the Mount Sinai Expedition", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 96, No. 5, 1952, s. 578-586.

¹⁶ Ahidname metni ve konuyla ilgili ayrıntılar için bkz. Fatma Acun, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Din Adamlarına Verilen İmtiyazlar: 16. Yüzyılda Tur-ı Sina Manastırı", *XIV. Türk Tarih Kongresi 9-13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II., Kısım II, Ankara 2005, s. 1403-1411.

hem maddi kazanç elde etmek hem de Türklere karşı Rusları kıskırtmak gibi gayelerle Moskova'ya elçiler gönderdiklerini ifade etmek mübalağa olmayacaktır.

Vasilij Poznyakov, gezi notlarında Müslüman Türklerin hâkimiyetine giren Doğu Ortodoks kiliselerinin koruyucusunun Rus çarı olduğunu kanıtlama gayretine girmiş ve Patrik İoakim ile ilgili bir mucizeyi kayıt altına almıştır. Hikâye edilen bu keramet Rus kaynaklarında ilk kez 1559 yılında görülmüş ve *Stepennaya Kniga*¹⁷ adlı esere girmiştir Rivayete göre; Patrik İoakim bir Yahudi hekim tarafından Memlûk Sultanı Kansu Gavri (Царь Гаврил) huzurunda kupayla zehir içerek Ortodoks inancının gerçekliğini kanıtlamaya teşvik edilir. Patrik bu zorlu sınama için bir hafta süre isteyerek dua eder ve oruç tutar. Kendisine bağlı çok sayıda Hıristiyan da adaklar adayıp İsa uğruna şehit olmayı göze alırlar. Patrik Türklerin, Arapların, Latinlerin, Kıptîlerin, Mârûnîlerin, Yakûbîlerin ve daha başka toplulukların hazır bulunduğu bir ortamda zehri içer ve mucizevî bir şekilde hayatta kalır; ancak daha sonra sakalları ve dişleri dökülür. Sultan ödül olarak Mısır'da yaşayan tüm Ortodoksların sorumluluğunu Patrik İoakim'e verir ve Ortodoksluğun bu zaferi dağıtılan sadakalarla kutlanır¹⁸.

Vasilij Poznyakov'un anlattığı, Memlûk sultanının huzurunda cereyan eden bu hikâye Trifon Korobeynikov'un notlarına olduğu gibi dâhil edilmiştir. Ancak bu sonuncusu eserini XVI. yüzyılın son çeyreğinin siyasî ikliminde kaleme alındığı için anlatı doğal olarak biraz farklıdır ve bunu nazar-ı dikkate almak gerekir. Bu yıllarda IV. İvan'ın saltanatı sona ermek üzereydi ve mezaliminde bir gevşeme söz konusuydu. Çar, yaptığı reformlarda kimi zaman hayal kırıklıkları yaşamış; ancak Rus Kilisesi ile Doğu Ortodoks kiliseleri arasındaki etkileşim artmıştı. Boris Godunov'un naipliğini üstlendiği Çar Fyodor (1584-1598) dönemine gelindiğinde ise İstanbul Ekümenik Patriği II. Jeremiah 1586 ve 1588-1589 yıllarında olmak üzere iki kez Moskova'yı ziyaret etti ve Doğu kiliseleri adına yardım talebinde bulundu. 1589 yılında patriklik seviyesine yükseltelen Moskova Kilisesi'nin II. Jeremiah'in nihaî ziyaretinde kendisine verilen malî destek karşılığında gerçekleştiği söylenegelmiştir¹⁹ ki bu iddia büsbütün esassız değildir.

Rusya'da patrikliğin kuruluşunu ve Ortodoks kiliseleri arasındaki hiyerarşiyi kendi nokta-i nazarından yorumlayan, modern Rus dilinin müessisi Aleksandr Puşkin'in kelâm-ı kibarıyla; "Rusya'nın son vakanüvisi, ilk tarihçisi" Nikolay Mihayloviç Karamzin'in konuya ilişkin tahlili dikkat çekicidir: "... Rus ruhbanların itibar ve haklarını tasdik etmek için bir nizamname kaleme aldılar. Bu belgede şöyle deniliyordu: Kadim Roma Apollinaris'in sapkınlığı yüzünden düştü, yeni Roma addedilen Konstantinopolis Allahsız Hâcerî kabileler [Türkler] tarafından ele geçirildi. Üçüncü Roma artık Moskova'dır; ruhu hurafelerle karartılmış Batı Kilisesi'nin sahte papazı yerine ekümenik hiyerarşide en başta Konstantinopolis Patrikliği yer alır, ikinci sırada İskenderiye, üçüncü sırada Moskova ve Bütün Rusya, dördüncü sırada Antakya ve beşinci sırada ise Kudüs patriklikleri gelir..."²⁰.

¹⁷ Sadece Rus tarihi değil Türk tarihi için de fevkalade ehemmiyeti haiz bu kaynak eser hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Serkan Acar, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği...*, s. 20-21.

¹⁸ Olga Andreyevna Belobrova, s. 53 vd. Bu hikâyenin yukarıda zikredilen Rus kaynağındaki varyantı için bkz. *Stepennaya Kniga Tsarskogo Rodosloviya po Drevneyşim Spiskam*, Tom II, Red. N. N. Pokrovskiy-G. D. Lenhoff, Moskova 2008, s. 393.

¹⁹ William van den Bercken, *Holy Russia and Christian Europe: East and West in the Religious Ideology of Russia*, Londra 1999, s. 159.

²⁰ "Чтобы утвердить достоинство и права российского священноначалия, написали уставную грамоту, изъясняя в ней, что ветхий Рим пал от ереси Аполлинариевой; что новый Рим,

Bu sübjektif değerlendirme doğal olarak tenkide açıktır. Mamafih XVI. yüzyılda Ortodoksluğun nihaî önceliği ve Rusya ile Doğu Ortodoksları arasındaki mahrem bağlantı üzerindeki vurgu, temas ettiğimiz gezi notlarına açıkça nüfuz etmiştir. Rusya'nın Ortodoks inancını koruma ve savunmadaki benzersiz rolüne olan inanç, hacı seyyahların hem Ortodoks olmayan Hıristiyanlarla hem de Yahudi ve Müslümanlarla aralarındaki telafisi zor uyuşmazlıkların farkında olmalarında tebarüz eder ve ifadesini yüksek seviyeli dinî hoşgörüsüzlük dilinde bulur. Müslüman Türkler, pek çok Hıristiyan beldesini ele geçirdikleri veya buralara erişimi ciddi şekilde kısıtladıkları için en şiddetli şekilde Hıristiyanlığın düşmanı olarak gösterilmiş ve yukarıda da ifade edildiği gibi *Allahsız* veya *lâin* gibi sıfatlarla anılmıştır. Yahudilere gelince; her iki seyyah da Eski Ahit'teki "yasalara uyan İsrailoğulları" ile Yeni Ahit'teki "kanun tanımaz Yahudileri", yani İsa Mesih'e işkence edenlerle onu iyileştirenleri açıkça tefrik eder. Hem Vasiliy Poznyakov'un hem de Trifon Korobeynikov'un Hıristiyanlara karşı tutumu ise Ortodoks ve Ortodoks olmayan kiliseler arasında keskin ve tarihî bir ayrımın bulunduğu gerçeğini benimsemiş olduklarının bir göstergesidir²¹.

XV. ve XVI. yüzyıllarda Rusya'da kilise-devlet ilişkilerine nüfuz eden Üçüncü Roma Nazariyesi bir asır sonra yapılan radikal kilise reformuyla birlikte hükmünü yitirdi. Ancak Rusya'nın beynelmilel siyasetteki yeni mevkii bazı değişikliklere uğrayarak, üstlendiği yüce roller sebebiyle XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde *Kutsal Rusya* suretinde zuhur etti. Bu kavramın geçirdiği evrimi inceleyen Michael Cherniavsky'nin konuyla ilgili ulaştığı sonuçlar mesnetsiz değildir:

"Kutsal Rusya tabiri ulusal ve popüler bir ideali temsil ediyordu ve XVII. yüzyılın başındaki Kargaşa Devri (Смутное Вре́мя) ile hemen akabinde yeni bir ulusal bilincin ifadesi olarak ortaya çıkmıştı. Kökeninde XV. ve XVI. yüzyıllarda parlatılan Üçüncü Roma Nazariyesi vardı ve dolayısıyla Ortodoks Hıristiyanlığa istinat ediyordu. Bahse konu kavram esasen devlet karşıtı bir çağrışım taşıyor ve halk arasında, geliştirilip korunuyordu. Uzun süre yaşayarak bir sembole dönüştü ve XIX. yüzyılda Rus entelektüelleri tarafından yeniden keşfedildi. 1613 yılında Romanov Hanedanı iktidara gelirken kitleleri nasıl etkilediyse aynı rolü 1812 yılında, Napolyon'un Rusya Seferi sırasında da üstlendi. Kutsal Rusya tabiri aynı zamanda eğitimli sınıflar nezdinde bürokratik devletin giderek artan baskısından kaynaklanan iktidar karşıtı tutumun bayraklaşmış ifadesiydi. Bu sıfat sıradan bir şey olarak benimsenirken, Slavyanofiller onu şuurlu bir şekilde tetkik etmeye başladılar. Böylece büyük ölçüde içtimaî ve siyasî bir sembol haline gelen bu kavramın orijinal dinî imaları yeniden keşfedildi. Dinî bir sembol olarak Kutsal Rusya yalnızca içtimaî bir sorunu değil, aynı zamanda özüne yabancılaşmış kimselerin kişisel sorunlarını da çözdü. Zikredilen dinî boyutu, söz konusu tabire eskatolojik bir karakter kazandırdı ve böylece daha yüksek bir hakikate yeni bir açıklama getirebildi"²².

Константинополь, обладаем безбожными племенами агарянскими; что третий Рим есть Москва; что вместо лжепастрыя западной церкви, омраченной духом суетудрия, первый вселенский святитель есть патриарх константинопольский, второй александрийский, третий московский и всея России, четвертый антиохийский, пятый иерусалимский...". Nikolay Mihayloviç Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Moskova 2008, s. 809.

²¹ Galina I. Yermolenko, s. 69.

²² Michael Cherniavsky, "Holy Russia: A Study in the History of an Idea", *The American Historical Review*, Vol. 63, No. 3, Apr. 1958, s. 637.

Sonuç olarak, bu yeni geleneğin altında, dönemin siyasî ihtiyaçlarına bağlı olarak Trifon Korobeynikov'un gezi notlarındaki emperyal motifler zamanla kayboldu. Kutsal Topraklar anlatısı ulusal bir bakış açısıyla yeniden yorumlanıp muazzam cazibesini yüzyıllar boyunca sürdürdü. Eserin daha sonra yapılan her istinsahında yeni eklemeler daha detaylı hale getirildi. Kutsal Topraklar ve Kutsal Rusya mefhumuna uygun düzeltmeler yapıldı, şerhler düşüldü. Böylece yapılan vurgu sadece edebî alanla sınırlı kalmadı, bilakis millî kimlik inşasına hizmet etti. Kutsal Rusya ıstılahının dinî ve ruhanî dayanağı olduğu için Kutsal Topraklar kavramına maziye nispetle daha büyük anlamlar yüklendi. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Vasiliy Poznyakov'un gezi notları ise İvan Yegoroviç Zabelin tarafından 1884 gibi geç bir tarihte keşfedildiği için bu tür tahrifat ve siyasî ihtiyaca yönelik eklemelerden kurtuldu ve özgün haliyle günümüze ulaştı. XVI. yüzyılda Rusya'daki Türk algısını yansıtan bu eserin daha fazla ilgiyi hak ettiği açıktır.

Kaynakça

- Acar, Serkan, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri*, Ankara 2013.
- _____, "Rus Nokta-i Nazarından İdeal Bir Hükümdar Örneği Olarak Fatih Sultan Mehmed", *Çağdaş Yabancıların Gözünden Fatih Sultan Mehmed*, Haz. Azmi Özcan, İstanbul 2022, s. 144-163.
- Acun, Fatma, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Din Adamlarına Verilen İmtiyazlar: 16. Yüzyılda Tur-ı Sina Manastırı", *XIV. Türk Tarih Kongresi 9-13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II., Kısım II, Ankara 2005, s. 1403-1411.
- Altundağ, Şinasi, "Selim I", *İslam Ansiklopedisi*, C. X, s. 423-434.
- Atiya, Aziz S., "The Monastery of St. Catherine and the Mount Sinai Expedition", *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 96, No. 5, 1952, s. 578-586.
- Belobrova, Olga Andreyevna, "Hojdenie na Vostok Gostya Vasiliya Poznyakova s Tovarişçi (Podgotovka Teksta, Perevod i Kommentarii)", *Biblioteka Literaturi Drevney Rusi*, Tom 10, Pod Red. D. S. Lihaçev, L. A. Dmitriyev, St. Petersburg 2000, s. 48-93 ve 569-578.
- Bercken, William van den, *Holy Russia and Christian Europe: East and West in the Religious Ideology of Russia*, Londra 1999.
- Cherniavsky, Michael, "Holy Russia: A Study in the History of an Idea", *The American Historical Review*, Vol. 63, No. 3, Apr. 1958, s. 617-637.
- İnanır, Emine, *Rusların Gözüyle İstanbul*, İstanbul 2013.
- Karamzin, Nikolay Mihayloviç, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Moskova 2008.
- Kemaloğlu, İlyas, *Rusların Gözüyle Türkler*, İstanbul 2015.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 2020.
- Loparev, Hrisanf Mefodiyeviç, "Hojdenie Trifona Korobeynikova 1593-1594 gg.", *Pravoslavnyy Palestinskiy Sbornik*, Vıpusk 27, Tom IX/3, St. Petersburg 1889, s. XXXIX-LXXV.

- Obolensky, Dimitri, “Russia’s Byzantine Heritage”, *Byzantium and the Slavs: Collected Studies*, Londra 1971, s. 87-123.
- _____, “Nationalism in Eastern Europe in the Middle Ages”, *Transactions of the Royal Historical Society*, Vol. 22, 1972, s. 1-16.
- Saharov, İvan Petroviç, “Puteşestvie Moskovskih Kuptsov Trifona Korobeynikova i Yuriya Grekova po Svyatim Mestam v 1582 Godu”, *Skazaniya Russkago Naroda*, Tom Vtoroy, St. Petersburg 1849, s. 135-158.
- Stepennaya Kniga Tsarskogo Rodosloviya po Drevneyşim Spiskam*, Tom II, Red. N. N. Pokrovskiy-G. D. Lenhoff, Moskova 2008.
- Yermolenko, Galina I., “Early Modern Russian Pilgrims in the Holy Land”, *Through the Eyes of the Beholder-The Holy Land, 1517-1713*, Edt. Judy A. Hayden and Nabil I. Matar, Leiden-Boston 2013, s. 53-74.
- Zabelin, İ. Ye., “Poslanie Tsarya İvana Vasilyeviça k Aleksandriyskomu Patriarhu İokimu s Kuptsom Vasilem Poznyakovim i Hojdenie Kuptsa Poznyakova v İerusalim i po İnim Svyatim Mestam 1558 Goda”, *Çteniya v İmperatorskom Obşçestve İstorii i Drevnostey Rossiyskih pri Moskovskom Universitete*, Kniga Pervaya, Moskova 1884, Giriş s. I-XII, Metin s. 1-32.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 05.10.2023

Makale Kabul | Accepted: 08.11.2023

Atıf | Cite as: Gülnar Kara, "Rus Elçisi G. İ. Danilevskiy'nin Hive Hanlığı Tasviri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), Aralık 2023, s. 108-127.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1371775>

RUS ELÇİSİ G. İ. DANİLEVSKİY'NİN HİVE HANLIĞI TASVİRİ

Gülнар KARA*

Öz

19. yüzyılın ortalarından itibaren Çarlık Rusya'sı, Türkistan hanlıklarıyla diplomatik ilişkilerini yoğunlaştırmaya gayret etmiştir. Hive Hanlığı da coğrafi ve stratejik konumu bakımından Rusya için önem arz eden devletlerden biriydi. Çarlık hükümet, Hive hanıyla gümrük vergilerinin düşürülmesi, ülkedeki Rus esirlerin serbest bırakılması ve iki devlet arasındaki sınırların belirlenmesi konusunda anlaşmaya varmak istiyordu. Bu maksatla 1841'de gönderilen heyetin faaliyetleri Rus elçisi Nikoforov'un kibirli tavırları nedeniyle amacına ulaşamamıştı. Müzakerelerin başarısız olmasına rağmen Hive hükümdarı Allakulu Han'ın Rus elçileriyle birlikte kendi elçilerini de göndermesi, Çarlık hükümet tarafından hanın uzlaşmaya hazır olduğuna yorumlanmıştı. Dolayısıyla 1842'de Hive'ye G. İ. Danilevskiy başkanlığında ikinci bir elçilik heyeti gönderilmiştir.

Bu çalışmada Rus elçisi Danilevskiy'nin Hive Hanlığı hakkındaki gözlemleri dönemin ana kaynaklarından istifade edilerek irdelenmiştir. Çalışmanın temeli G. İ. Danilevskiy'nin Hive'ye düzenlenen elçilik seyahatinin neticesi olarak yayınladığı *Hive Hanlığı'nın Tasviri* (1866) adlı eseri üzerine kurulmuştur. Buradan edinilen bilgilere ek olarak dönemin konuyla ilgili farklı dillerdeki kaynaklarından da yararlanılmıştır. Çalışmada ilk önce G. İ. Danilevskiy'nin Hive Hanlığı'na elçilik seferinin nedenleri, müzakerelerin seyri ve elçilik heyetinin Hive'deki gizli topografik faaliyetleri incelenmiştir. Daha sonra Danilevskiy'nin bu seyahat sürecince ülke hakkındaki izlenimleri ve yerlilerden elde ettiği bilgiler üzerinde durulmuştur. Çalışmanın ana kısmını oluşturan bu bölümde Rus elçisinin Hive Hanlığı'nın coğrafyası, etnik yapısı, nüfusu, ekonomik ve ticari sistemi hakkında tespit ettiği bilgiler dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştırılarak batılı araştırmacıların bakış açısıyla Hive Hanlığı'nın tasvirinin ortaya konulmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hive Hanlığı, Çarlık Rusya'sı, Danilevskiy, Allakulu Han, Rahimkulu Han.

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, gulnarkara06@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3283-7246.

RUSSIAN AMBASSADOR G. I. DANILEVSKI'S DEPICTION OF THE KHANATE OF KHIVA

Abstract

From the middle of the 19th century, Tsarist Russia tried to intensify its diplomatic relations with the Turkestan khanates. The Khanate of Khiva was one of the important states for Russia in terms of its geographical and strategic location. The tsarist government wanted to reach an agreement with the khan of Khiva on the reduction of customs duties, the release of Russian captives and the demarcation of the borders between the two states. The delegation sent for this purpose in 1841 failed to achieve its goal due to the arrogant behavior of the Russian envoy Nikoforov. Despite the failure of the negotiations, Khiva ruler Allakulu Khan sent his own envoys along with the Russian envoys, which was interpreted by the tsarist government as the khan's readiness to compromise. Therefore, a second embassy delegation headed by G. I. Danilevski was sent to Khiva in 1842.

In this study, the observations of the Russian ambassador Danilevski on the Khanate of Khiva are analyzed by utilizing the main sources of the period. The basis of the study is based on Danilevski's *Depiction of the Khanate of Khiva* (1866), which was published as a result of his embassy trip to Khiva. In addition to the information obtained from this work, the relevant sources of the period in different languages were also utilized. The study first analyzes the reasons for Danilevski's embassy trip to the Khanate of Khiva, the course of negotiations and the secret topographical activities of the embassy delegation in Khiva. Then, Danilevski's impressions of the country and the information he obtained from the locals during this trip are emphasized. In this section, which constitutes the main part of the study, the information determined by the Russian ambassador about the geography, ethnic structure, population, economic and commercial system of the Khanate of Khiva is compared with other sources of the period and an attempt is made to reveal the depiction of the Khanate of Khiva from the perspective of Western researchers.

Keywords: Khanate of Khiva, Tsarist Russia, Danilevski, Allakulu Khan, Rahimkulu Khan.

Giriş

19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sının Özbek hanlıklarıyla ilişkilerinin öncelikli meseleleri ticareti geliştirmek, gümrük vergilerinin indirilmesi, kervanların güvenliğini sağlamak ve bu ülkelerde bulunan Rus esirlerin serbest bırakılmasını sağlamak idi. Bu amaçla keşif seferleri düzenlenmiş, elçiler gönderilmiş ise de söz konusu devletler ile Rusya'nın arasında herhangi bir yazılı anlaşma mevcut değildi. Rus hükümeti Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarıyla ticari ve diplomatik ilişkileri güçlendirmek için yoğun bir çaba sarf ediyordu. Özellikle Hive Hanlığı'nın diğer ülkelere giden ticaret yollarının kavşağında olması onu Rusya-Türkistan ilişkilerinde daha önemli kılıyordu. Ayrıca bu dönemde İngiltere'nin Türkistan hanlıklarıyla ciddi bir şekilde ilgilenmeye başlaması Rusya'yı endişelendirmişti. Böylece Çarlık hükümet Türkistan coğrafyasında Rusya'nın hâkimiyetini kalıcı hale getirme ve sınırlarını genişletme faaliyetlerine hız vermiştir.

Rusya'nın Türkistan hanlıklarıyla diplomatik temaslarının en önemli merkezi Orenburg idi¹. Türkistan hanlıklarına elçi olarak görevlendirilen kişilerin büyük

¹ 1735'te Or Irmağı'nın ağzında inşa edilen Orenburg'un kuruluş projesiyle Türkistan hanlıklarıyla ticari ilişkilerin geliştirilmesi ve Türkistan şehirlerinden tüccarları çekmek hedeflenmişti. Burada Rusya Dış İşleri Nazırlığı'nın bir şubesi olan, Asya ülkeleriyle diplomatik ve ticari ilişkileri koordine eden, Türkistan bölgesi ile ilgili önemli stratejik bilgiler toplayan Orenburg Sınır Komisyonu da önemli faaliyetler gerçekleştiriyordu. 1743'te yeni bir yere taşınan şehir hızlı bir şekilde büyümüş, Rusya'nın Türkistan'a

çoğunluğu burada görev yapan subaylardı. Özellikle 1833'te General V. A. Perovskiy'nin Orenburg Askerî Valisi olarak atanmasıyla bu faaliyetler gözle görülür şekilde yoğunlaşmıştı. General Perovskiy, Küçük Cüz Kazaklarından² birçok boyun Hive Hanlığı'nın egemenliğini tanımalarından ve Rus sınır hatlarına saldırılar düzenleyerek esir aldıkları Rusya vatandaşlarını Hive'ye satmaya devam etmelerinden son derece rahatsızdı. General Perovskiy, bu duruma son vermek için kendi adına Hive hanına Rus esir kölelerin derhal serbest bırakılmasını, Rus kervanlarına yapılan yağma saldırılarının durdurulmasını ve Hive'nin Kazaklar üzerinde egemenlik kurmaya son vermesini talep eden mektuplar gönderdi. Ancak o dönem Hive Hanlığı'nın hükümdarı olan Allakulu Han alt düzey bir yöneticiden gelen mektupları görmezden geliyordu. Perovskiy'nin önerisiyle Rus hükümetinin Hive Hanlığı'na ekonomik yaptırımlar uygulamak için 1836'da Rusya'da bulunan Hiveli tüccarları tutuklayıp, mallarına el konulması talimatı da pek önemli sonuç vermemişti. Sonunda General Perovskiy, 1839'da "Hive'de köleleştirilmiş Rus esirlerin serbest bırakılmasını ve Rus ticaret kervanlarına yönelik Hivelilerin yağma saldırılarının durdurulmasını amaçlayan" askerî sefer düzenledi. Ancak Hive Seferi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla³ Rus hükümeti diplomatik faaliyetlere ağırlık vermek zorunda kaldı. Yine de İngiliz elçisi R. Shakespeare'nin ikna çabalarıyla⁴ Allakulu Han, Rusların esir alınmasını yasaklayan fermanı imzalayarak (1840) Rusya ile anlaşmaya hazır olduğunu göstermişti.

1841'de Yüzbaşı Nikiforov'un başkanlığında Hive'ye gönderilen elçilik heyeti, Nikiforov'un küstah tavırları nedeniyle başarısızlığa uğradı ve hiçbir anlaşma sağlanamadan Rusya'ya geri döndü. Yine de müzakerelere devam edilmesi için Nikiforov'un heyetiyle birlikte Vais Bay Nabiyeve başkanlığında 16 kişilik bir Hive elçilik heyeti de Rusya'ya gelmiştir. Hive elçileri Allakulu Han'ın Rusya imparatoru ve diğer hükümet üyelerine mektubunu getirmişlerdi. Hive elçilik heyetinin bu seferinden Rus hükümeti olumlu sonuçlar almayı bekliyordu. Orenburg'da Hive elçileri son derece nezaketle karşılanmış, yolculuk için her türlü imkânlar sağlandıktan sonra Vais Bay, 4 kişilik maiyeti ve tercümanı ile birlikte geciktirilmeden St-Peterburg'a gönderilmiştir. 19 Şubat'ta St.-Peterburg'a ulaşan Hive elçileri ilk önce Rusya Dış İşleri Nazırı Kont

açılan kapısı olmuştur. A. A. Marozikov, "İz İstorii Torgovyh Svyazey Sredneaziatskih Hanstv s Rossiyei", *Problemy Sovremennoy Nauki i Obrazovaniya*, no. 12, 2018, s. 74-75.

² Cüzler, Kazak halkını oluşturan kabilelerin belirli bir coğrafi ve sosyo-politik örgütlenme biçimidir. Kazak Cüzlerinin (Büyük, Orta, Küçük) oluşumu birçok efsaneyi barındıran tartışmalı bir konudur. Kazakların Cüz sistemiyle ilgili bilgi için bkz. Orhan Doğan, *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 26-34; Osman Yorulmaz, *Kazak Türkleri ve Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler: Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 12-26.

³ General Perovskiy'nin Hive Hanlığı'na başarısız askerî seferi hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. İ. N. Zahar'in, "Zimniy Pohod v Hivu v 1839 Godu. Po Rasskazam i Zapiskam Oçevitdsev", *Russkiy Arhiv*, no. 4, 1891, s. 513-598; Murat Özkan, "İklimle Savaş: Perovskiy'nin Hive Seferi (1839-1840)", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde. Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, I, Nobel Yayınları, Ankara 2020, s. 255-270.

⁴ R. Shakespeare, notlarında 416 Rus esirini 1 Ekim 1840'ta Orenburg'daki Rus yetkililerine kendisinin teslim ettiğini kaydeder. Bkz. "A Personal Narrative of a Journey from Heraut to Ourenbourg, on the Caspian in 1840. By Captian Sir Richmond Shakespeare", *Blackwood's Edinburgh Magazine CCCXX/LI*, 1842, p. 720. Shakespeare'nin Rus esirlerin serbest bırakılması için Allakulu Han'la yaptığı görüşmeleri ona eşlik eden Afganlı rehberler de teyit ederler. M. N. Galkin, *Etnografiçeskiye i İstoriiçeskiye Materialy po Sredney Azii i Orenburgskomu Krayu*, Tip. Gogenfel'dena, St.-Peterburg 1868, s. 261-262. Serbest kalan Rus esirlerden birisi de Hindistanlı bir İngiliz'in esirler için Hive hanına külçe altınla fidye ödediğini anlatır. N. Mihaylov, "Golos Hivinskih Plennikov", *Niva*, no. 30, 1873, s. 467.

Nessel'rode ile görüşmüşler, sonrasında imparatorun huzuruna çıkmışlardır. İki ay boyunca elçi ve maiyeti St-Peterburg'ta iyi bir şekilde ağırlanmış, Rusya'nın farklı alanlarda elde ettiği başarılar; Rusya'nın ihtişamı sergilenmeye çalışılmıştır. Ancak ciddi bir müzakere yapılamamıştır. Getirilen mektuplarda olağan nezaket söylemleri dışında bir şey yoktu. Nabiyev, Allakulu Han'ın bilgisi olmadan herhangi bir anlaşmaya imza atmaya yanaşmıyordu. Hive ile Rusya arasında telgraf iletişimi de olmadığı için hanın şu veya bu konudaki fikrini öğrenmek mümkün değildi. Dolayısıyla Rus hükümeti anlaşma taslağının bir Rus elçiliği aracılığıyla Hive hanına götürülmesine ve yerinde imzalanmasına karar vermiştir. 9 Mayıs 1842'de çeşitli hediyelerle Hive elçileri Orenburg'a doğru geri dönüş yoluna çıktılar. Hive'ye gidecek olan Rus elçilik heyetinin hazırlık işleri tamamlanana kadar Hive elçileri Orenburg'da kalmışlardır. Üç ay kadar süren hazırlık çalışmaları tamamlandıktan sonra Hive'ye gidecek elçilik heyetinin başına General Perovskiy'nin önerisiyle Albay G. İ. Danilevskiy⁵ getirilmiştir.

G. İ. Danilevskiy, 1828-1829 Rus-Osmanlı savaşına, General Perovskiy'nin Hive Seferi'ne (1839) katılmış ve kendisini kanıtlamış subaylardan biriydi. 1835'ten beri Orenburg kolordu komutanlığı karargahında görev yapıyordu. Gayretli hizmeti için birkaç defa madalyalarla ödüllendirilmişti. Elçilik misyonunun başına getirildiği sırada 30'lu yaşlarında, Avrupalı eğitim almış, iyi hitap yeteneği olan bir tecrübeli subaydı. Ayrıca Kazak bozkırları ve Hive Hanlığı hakkında yeterli bilgilere sahipti. Heyetin diğer önemli üyeleri olan Zelenin kardeşler de Perovskiy'nin 1839'daki Hive seferinde görev almış topografılardı. Zelenin kardeşler, daha sonrasında da 1841'deki Hive ve Buhara'ya gönderilen Rus elçilik heyetlerine Sırderya Nehri'ne kadar koruma olarak eşlik eden İ. F. Blaramberg'in birliğinde görev almışlar, heyetin seyahat rotası üzerindeki mevkiilerin topografik çizimini yapmışlardır⁶. Heyette onlar dışında bir mütercim, Danilevskiy'nin kâtabi Grigor'yev, botanikçi F. İ. Basiner⁷, kervanbaşı ve bir subayın komutasında 20 kişilik Kozak birliği vardı. Ayrıca heyete rehberlik etmesi için Hive'yi birkaç defa ziyaret eden ve yol güzergahını iyi bilen 5 Kazak işe alınmıştır. 40 deve, 35 atla yola çıkan Rus heyetinin masrafları için 5.000 altın para ayrılmıştır. Danilevskiy'nin kervanına daha önce Hive ile ticari ilişkileri olan ve Özbekçeyi iyi bilen tüccar Boçarov (Rus tüccar Piçugin'in yetkilisiydi) birkaç develik mallarıyla dahil olmuştur. Rus heyeti Hive hanı ve hükümet

⁵ Dönemin diğer kaynağı olan Zalesov'un eserinde Danilevskiy'nin rütbesi yarbay olarak verilmiştir. Bkz. N. Zalesov, "Posol'stvo v Hivu Podpolkovnika Danilevskogo v 1842 g.", *Voyenniy Sbornik*, XLIX/5, 1866, s. 41-72. Ancak elçilik heyetinin bir üyesi olan botanikçi Th. Basiner'in eserinde rütbesi albay şeklinde verilmiştir. Bkz. Th. Fr. Basiner, *Naturwissenschaftliche Reise durch die Kirgisiensteppe nach Chiva*, Akademie der Wissenschaften, St.-Petersburg 1848.

⁶ Savinova, T. N. "Uçastniki Hivinskoy Ekspeditsii 1839-1840 gg. Topografy", *İzvestiya Samarskogo Nauchnogo Tsentra RAN*, 16/5, 2014, s. 1816; V. G. Semenov, "Uçastniki Missii 1842-1843 gg. v Hivu-G. İ. Danilevskiy i Ye. N. Zelenin", *Formirovaniye i Sovremennoye Polojeniyeye Sredneaziatskih Diaspor v Rossii. Materialy Mejdunarodnoy Naučno-Praktičeskoy Konferentsii*, OOO İPK Universitet, Orenburg 2013, s. 41. G. N. Zelenin, bu seyahatleriyle ilgili tüm notlarını 1889-1890 yıllarında Orenburg'da yaşayan İ. N. Zahar'in'e teslim etmiştir. Onun notlarından yararlanarak Zahar'in, Danilevskiy'nin Hive'ye elçilik misyonu hakkında eserini yayınlamıştır. Bkz. İ. N. Zahar'in, "Posol'stvo v Hivu v 1842 Godu. Po Rassakazam i Zapiskam Oçevidtsa", *İstoričeskij Vestnik* no. 11, 1894, s. 427-447.

⁷ Alman asıllı Rus botanikçi Fedor İvanoviç Basiner (Almanca ismi Theodor Friedrich Julius Basiner) bu seyahatinde Kazak bozkırları ve Hive Hanlığı'nın bitki örtüsünü, meteorolojisini araştırmış, bu incelemelerinin sonucu olarak 1848'de Türkistan coğrafyası hakkında önemli bilgiler içeren eserini yayınlamıştır. Bkz. Basiner, 1848. Bu çalışmada eserin Rusça tercümesinden yararlanılmıştır. Bkz. Th. Fr. Basiner, "Estestvenno Nauçnoye Puteşestviye po Kirgizskoy Stepi v Hivu", *İstoriya Kazahstana v Zapadnyh İstočnikah XII-XX vv. Nemetskiye İssledovateli v Kazahstane*, V, çev. L. A. Zaharova, Sanat, Almatı 2006, s. 283-359.

yetkilileri için hediyeler götürüyordu. Allakulu Han için ise, altın kaplamalı koşum takımıyla bir çift cins İngiliz atı ile dört kişilik faytonun da içinde olduğu hediyeler hazırlanmıştı⁸.

1. Danilevskiy'nın Hive Hanlığı'na Elçilik Misyonunun Seyri

Danilevskiy'e imparator tarafından Allakulu Han'a yazılan mektup ile hükümet başkanı yardımcısı Kont Nessel'rode'nin mektupları verilmiştir. Rusya Dış İşleri Nazırlığı'ndan verilen talimatnameye göre elçinin yerine getirmesi gereken görevler şunlardı:

- 1) Rusya'nın çıkar gözetmeyen talepleri olduğuna Hive hanını ikna etmek ve Rusya'nın Hive üzerindeki "manevi" nüfuzunu güçlendirmek;
- 2) Hive'deki Rus malları için belirlenen gümrük vergisinin %5ten fazla olmamasını sağlamak;
- 3) Hive-Rusya sınırları meselesine girmemek, ancak uygun bir ortam oluşursa Hive ile Rusya'nın güney sınırlarının Sırderya Nehri, Aral Denizi'nin kuzey kıyıları ve Üstyurt'un kuzeyi olarak belirlenmesini sağlamak;
- 4) Hive'de daimî bir Rus temsilcisinin bulunması için hanı ikna etmek, en azından ilk başlarda bu temsilcinin ticaret kervanlarıyla birlikte geçici olarak gelmesini sağlamak;
- 5) Hive Hanlığı'ndaki İranlı kölelerin serbest bırakılmasını sağlamak.

Elçi, hana İranlıların esir alınmasıyla ilgili eylemlerinin tüm uygunsuzluğunu açıklamalıydı ve Allakulu Han'ı İranlı kölelerin en azından bir kısmını serbest bırakmaya ve İran'a bir elçi göndermeye ikna etmeliydi⁹. Bunun dışında da sözlü olarak verilen gizli talimatlar da vardı. Buna göre ülkeye giden yollar ve Hive şehri ile çevresindeki yerleşim yerlerinin topografik çizimlerinin yapılması lazımdı. Bu görev için zaten Zelenin kardeşler heyete dâhil edilmişti. Sonunda 1 Ağustos 1842'de Orenburg'dan yola çıkan Rus elçilik heyeti Yembi Irmağı ve Üstyurt üzerinden Aral Denizi'nin batı kıyılarına takip ederek Hive Hanlığı'nın sınırlarına ulaştığında Allakulu Han'ın gönderdiği 300 kişilik atlı birlik tarafından karşılanmıştır. Burada Allakulu Han'ın seferde olduğunu öğrenen Rus heyeti Taşavuz şehri civarında hanın Buhara seferinden dönmesini beklemek zorunda kalmıştır. Danilevskiy'nin 20 Aralık'ta Ya. N. Hanykov'a yazdığı mektuba göre, Buhara Emiri Nasrullah 1842'de Hokand Hanlığı'na saldırmış, başşehri ele geçirmiş ve tahttan indirdiği Muhammed Ali Han'ı (Madali Han) idam ettirmişti. Allakulu Han da Buhara emirinin seferde olmasını fırsat bilerek 15.000-20.000 kişilik ordusuyla Buhara sınırındaki Çarcuy ve Karakul'a doğru hareket etmiştir. Küçük bir İlçik Kalesi ele geçirilmiş, ancak hanın oğlu Rahimkulu İnak, bir ay boyunca kuşattığı Çarcuy'da başarı sağlayamamıştı¹⁰. Binlerce Buharalıyı esir alarak ülkesine dönen Allakulu Han'ın bu

⁸ Zahar'in, "Posol'stvo v Hivu...", s. 431-432. Allakulu Han bu faytonu sadece bir defa kullanabilmişti. Sonrasında hastalıktan vefat edince fayton bir ahıra kapatılmış ve hiç kullanılmamıştır. 1858'de Hive'yi ziyaret eden Rus elçilik heyeti faytonu harap halde bulmuştur. Zalesov, "Posol'stvo v Hivu...", s. 71.

⁹ Zalesov, "Posol'stvo v Hivu...", s. 45-46.

¹⁰ Hive tarihçisi Âgehî'nin *Riyazü'd-Devle* adlı eserine göre, Allakulu Han 15 Eylül'de sefer çıkmıştır. Seferin sebebi Buhara hanı Nasrullah'ın Merv civarında yaşayan Türkmen boylarına gizlice mektup göndererek Merv'in eski Buhara toprakları olduğunu iddia ederek, Türkmenleri isyana teşvik etmeye çalışmasıydı. Ancak Çarcuy kuşatması esnasında Kazakların Ürgenç'e saldırıp ele geçirdiği ve Hoca Niyaz Kalesi'ni kuşattığı haberi gelmiş ve geri dönmüştür. *Materialy po İstorii Turkmen i Turkmenii XVI-XIX vv.: İranskiye, Buharskiye i Hivinskiye İstoçniki*. çev. A. K. Borovkov, II, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1938, s. 474-476. Âgehî'nin *Zübdetü'l-Tevarih* adlı diğer eserinde ise, Çarcuy Kalesi düşmeye yakın

seferine daha sonra Rus elçilerine yardımı dokunan Hive ordusunda *topçu başı* olarak görev yapan Rus esir Sergey Ağa da iştirak etmişti. Onun botanikçi Basiner'e anlattığına göre bu seferin düzenlenme sebebi Hokandlıların yardım istemesiydi¹¹.

Allakulu Han 29 Ekim'de Buhara seferinden dönmüş ve 30 Ekim'de Rus elçisini huzuruna kabul etmiştir. Resmi selamlaşma ritüellerinden sonra Rus imparatoru ve diğer yetkililerinin mektupları, getirilen hediyeler takdim edilmiştir. Rus heyetinin bir üyesi olan topograf Zelenin'in anlattıklarına göre, Allakulu Han, Danilevskiy'i çok soğuk karşılamış, getirdiği hediyelerle de pek ilgilenmemiştir. Rus elçisi ikinci defa hanın huzuruna ancak 10 Kasım'da çıkabilmiştir. Bu sefer daha ılımlı yaklaşımda bulunan Allakulu Han hastalığını ileri sürerek henüz iş konuşmak istemediğini ve bunun için *mehter* ve diğer divan üyelerini görevlendirdiğini söylemiştir. Ancak divan üyeleri de Danilevskiy'yi sık sık ziyaret etmelerine rağmen iş konuşmaya pek istekli değillerdi. Danilevskiy, artık müzakerenin başlatılmasının kasıtlı olarak ertelendiği konusunda endişelenmeye başlamıştı. 23 Kasım'da Hive'de Allakulu Han'ın birkaç gün önce vefat ettiği ve tahta başka birisinin çıktığı haberi yayılmıştı. Söylenti doğrudu. Allakulu Han'ın vefatıyla gizlice Hezaresp'te bulunan büyük oğlu Rahimkulu çağırılmış, o gelene kadar ülkede karışıklık çıkmaması için *mehter* ve diğer devlet yetkilileri hanın vefat haberini duyurmamıştı¹². Yeni han Rahimkulu bu sırada 29 yaşındaydı¹³.

Yeni tahta çıkmış Rahimkulu Han uzun bir süre Rus elçisini huzuruna kabul etmemiş, elçi sonunda kabul edildiğinde Allakulu Han'dan daha soğuk karşılamıştı. Hivelilerin Rus heyetine olan tavırları da değişmişti. Devlet yetkilileri de çarşadaki tüccarlar da Ruslara düşmanca tavırlar sergiliyor, hatta bazen zorbalık yaparak kavga çıkartmak için bahane arıyorlardı. Rus heyetinin durumunun çıkmaz bir hal aldığı bu günlerde *topçu başı* Rus asıllı Sergey Ağa gizlice Danilevskiy'yi ziyaret ederek yeni hanın başkanlık ettiği divan meclisinde Rus elçilerinin aynı Bekoviç-Çerkasskiy'nin heyeti gibi ortadan kaldırılması gerektiği konusunda tartışma yapıldığını, sadece kendisi ve *mehter*¹⁴ buna karşı çıktıkları için karar vermenin bir süreliğine ertelendiğini haber vermiştir. Bunun Rus elçilerinin nasıl davranacağını ölçmek için yapılan kasıtlı bir "bilgi sızıntısı" olma ihtimali de yüksektir. Büyük bir endişeye kapılan Danilevskiy ertesi gün yanına bir Kozak askeri olarak *mehteri* ziyaret etmiş ve müzakereler başlamayacaksa geri döneceklerini bildirmiştir. *Mehter* de her zamanki gibi kaçamak cevaplar verince endişesini belli etmemek için "Merhum Allakulu Han biz buraya gelirken güvenliğimizi sağlamak için özel bir birlik göndermişti. Geri dönerken böyle bir korumaya ihtiyacımız yok. Zaten Hive topraklarında birileri Rus elçilerine saldırmaya cüret ederlerse Rus hükümeti Hive'de taş üstünde taş bırakmayacaktır," diye gözdağı vermeyi de unutmamıştır. Bu sözlerin etkisi oldu mu bilinmez, ancak ertesi gün Hive hükümetinin

Allakulu Han'ın hastalandığı ve oğluyla birlikte Hive'ye geri döndüğü kaydedilmiştir. *Materialy po İstorii Turkmen i Turkmenii XVI-XIX vv.: İranskiye, Buharskiye i Hivinskiye İstoçniki*, çev. Z. Aksakov, II, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1938, s. 487.

¹¹ N. Veselovskiy, *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve ot Drevneyşih Vremen do Nastoyaşçego*, Tip. Brat'yev Panteleyevyh, St.-Peterburg 1877, s. 320.

¹² Zahar'in, "Posol'stvo v Hivu...", s. 433-436; Veselovskiy, *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve...*, s. 323. Danilevskiy, Allakulu Han'la sadece iki defa görüştüğü ve son görüşmesinden 15 gün sonra hanın vefat ettiğini bildirir. Zalesov, "Posol'stvo v Hivu...", s. 47-49.

¹³ Veselovskiy, *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve...*, s. 323.

¹⁴ Bu makam hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2004, s. 74-77.

üst düzey sekiz yetkilisi Danilevskiy’yi ziyaret ederek anlaşmaya başlamaya hazır olduklarını bildirmişlerdir. Birkaç gün sonra Rahimkulu Han’ın huzuruna da kabul edilen Rus elçisinin Hive’de daimî Rus temsilciliğinin kurulması ve İranlı esirlerin serbest bırakılması isteği reddedilmiştir. Ayrıca İranlı esirlerle Rusya’nın değil, İran’ın ilgilenmesi gerektiği hatırlatılmıştır. Sonunda han sadece Hive’de iki yıldır tutuklu bulunan Meşhed hâkiminin akrabası olan Muhammed Vali Han’ı serbest bırakmaya ikna olmuştur¹⁵.

25 Aralık’ta Rusya ve Hive Hanlığı arasındaki resmî anlaşmanın son hali tamamlanmıştı. Rusça ve Özbekçe hazırlanan bu anlaşmaya göre, Rus kervanları engelsiz bir şekilde Hive’ye girebileceklerdi, Hive hükümeti kervanları Yomut Türkmenleri ve Hive Kazaklarının saldırılarından korumayı üstleniyordu. Ayrıca Hazar Denizi’nde balıkçılık yapan Rusya vatandaşlarının esir alınması yasaklanacaktı. Rus tüccarlar Hive şehri dışında Köne Ürgenç, Hanka, Hezaresp vb. şehirlerde serbestçe ticaret yapabileceklerdi. Hiveli tüccarlar da Rusya topraklarında serbest ve gümrüksüz ticaret yapma hakkında sahip olacaklardı. Orenburg’da onların konaklamaları için kervansaraylar ve özel mekânlar tahsis edilecekti. Hive ve Rusya sınırları Sırderya ve Üstyurt olarak belirlenmişti. Danilevskiy’nin Hive’de en azından bir Rus ticaret temsilcisi bulundurma isteği yine reddedilirken ilk önce hükümet yetkilileri, 27 Aralık’ta da Rahimkulu Han mührünü basarak resmî anlaşmaya imzalar atılmıştır¹⁶.

31 Aralık 1842’de Rus elçilik heyeti Muhammed Emin başkanlığındaki Hive elçilik heyeti ile birlikte geri dönüş yoluna çıkmıştır. Rus heyeti kasten geldikleri güzergahı kullanmayıp, daha önce hiçbir Rus’un geçmediği Hive Hanlığı’nın kuzey kısmından geçerek, yol boyunca yerleşim yerlerinin ayrıntılı topografik çizimlerini yapmışlardı. Rus heyeti Şubat 1843’te Orenburg’a sağ salim ulaşmıştır. Hiveli elçiler ise, Mayıs 1843’te St.-Peterburg’a gelerek Rus imparatoru tarafından kabul edilmiştir.

2. Rus Elçilik Heyeti Üyesi Zelenin’in Gizli Topografik Faaliyetleri

Rus elçilik heyeti ülkeye ilk ayak bastığı günlerden itibaren Hive Hanlığı hakkında gizlice bilgi toplamak, yollar ve yerleşim yerlerinin haritasını çıkarmak için çaba göstermekteydi. Elbette en ufak bir hata elçilerin hayatına mal olabilirdi. Hive hükümeti haklı olarak Rusya’nın dağlardan yolların açılması, çöllerden geçilecek yönlerin belirlenmesiyle Rus ordusunun bu engelleri aşması, bunun sonucunda Hive topraklarının Rusya’nın saldırılarına açık bir duruma düşmesi ve bu uygun koşulların sonucu olarak da Rusya’nın Hive’ye saldırı düzenlemesinden endişe duyuyordu. Çünkü Rusya’nın, Hive Hanlığı’na ulaşmasına engel olan büyük çöller ve ıssız bozkırlar onları muhtemel saldırılardan koruyacak “gerçek silahlar”dı. Dolayısıyla muhtemelen Rus elçilerinin hareketleri de takip edilmekteydi. Bir yandan casusluk görevi yapan Rus elçilerinin amacı da Hive ülkesine giden güvenli yolları keşfetmek ve bu kozu Hive hükümetinin elinden almaktı.

Zelenin’in kendi anlatımına göre iş üstünde yakalanmamak için çeşitli kurnazlıklara başvurmak zorunda kalıyordu. İlk önce pazara giden Rus casus burada büyük bir kavun satın alarak elindeki kavunla şehri dolaşmaya başlıyordu. Kavunun kabuğuna notlarını yazmak için ise, Hive sikkelerini kullanıyordu. Muhtemelen bu notlar da çeşitli şifreli çizimlerden oluşmaktaydı. Sonrasında yolunu kaybetmiş numarası yaparak sokak

¹⁵ Zalesov, “Posol’stvo v Hivu...”, s. 52.

¹⁶ Zahar’in, “Posol’stvo v Hivu...”, s. 436-441.

satıcılarından sokakların, hendeklerin vs. yerini soruyordu. Uzunluk ölçülerini adımla yapıyordu. Kavunun kabuğuna kaydettiği notları konakladıkları misafirhaneye döndükten sonra kâğıda aktarıyordu. Zelenin'in biraz Özbekçe bilmesi de işine yarıyordu. Bir seferinde yakalanmaya ramak kalmıştı. Zelenin yine kavunuyla notlarını alırken kendisine Rusça hitap eden birisiyle karşı karşıya gelmişti. Bu, daha önce Orenburg'daki askeri garnizonda görev yapan sonrasında da kaçarak Hive'ye yerleşen bir Tatar idi. Orenburg'da Zeleninle birkaç defa karşılaştığı için onu tanıyordu. Kaçak Tatar'ın davetiyle onun evinde de misafir olmak zorunda kalan Zelenin, komşuların dikkatini çekmemek için bir daha onunla görüşmemeye karar vermişti.

Zelenin'in Hive şehrindeki çizimleri tamamlanınca diğer şehirlerde de gözlem yapılmaya başlanılmıştır. Bu işe Rus kervanına dâhil olan Boçarov önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Boçarov, Özbekçeyi iyi bilmesi dışında başka şehirlerde de birçok tanıdığı olan birisiydi. Dolayısıyla birkaç deveden oluşan küçük bir kervan hazırlayıp hanlığın şehirlerini dolaşmaya çıkmışlardır. Zelenin de kendisine tüccar kılığı vermek için birkaç gün Hive şehrindeki Boçarov'un kaldığı kervansarayda konaklamıştır. Kervan Hezaresp, Hanka ve diğer şehirleri ziyaret ederek sonunda Buhara'ya ulaşmıştır. Boçarov gündüzleri elindeki malları satmak ve Rusya'ya götüreceği malları satın almakla uğraşırken Zelenin notlar almakla meşguldü. Gittiği yerlerde pek düşmanca karşılanmamışlardı, çünkü herkesin Rusya'dan kervan geldiğinden haberi vardı. Özel aletleri taşımak çok riskli olduğundan Zelenin'in yanında bu tür gereçler bulunmuyordu ve aletler olmadan doğru ölçüm yapmak epey zor bir işti. Dolayısıyla güneşin hareketlerini kuzey ve güneyi takip etmek, mesafeleri ise adım adım ölçmek şeklindeki ilkel yöntemlerle saptamak zorunda kalmıştır. Boçarov'un yardımı çok dokunmuştu. Yerlilerle çabuk dostluk kuran tüccar onlardan çeşitli bilgiler topluyor, bunları Zelenin'e iletliyordu. Hive şehri dışında sıkı takip olmadığı için Zelenin artık notlarını saatin anahtar çubuğunun içine gizlenmiş küçük bir kurşun kalemle yazabiliyordu. Notlar, ürünlerin kutularının kapaklarının iç tarafına yazılıyordu. Köne Ürgenç şehrindeyken Boçarov'un bir tanıdığının evinde misafir kalırken az daha yakalanıyordu. Boçarov ve ev sahibi kendi işlerinden ötürü şehri terk etmişlerdi. Bunu fırsat bilen Zelenin notlarını düzene koymaya karar vermişti. Ancak kapıyı açık unutunca içeri giren 14 yaşlarında bir çocuk ona Rusça hitap etmiştir. Zelenin, dehşete kapılarak aceleyle notlarını kaldırmaya başlayınca çocuk onu Orenburg'dan tanıdığını ve ne işle meşgul olduğunu bildiğini, ancak kimseye bir şey anlatmayacağını söylemiştir. Kendisi de Hive'ye satılmış kölelerden biriydi. Zelenin çocuğun susması için çeşitli hediyeler vermiş, ancak Boçarov geri döndüğünde çocuğun daha sonraları şantaj yapabileceğini söylemiştir ve hızlı bir şekilde şehri terk etmek zorunda kalmışlardır¹⁷.

Rus elçilik heyeti Orenburg'a geri dönüşünde de topografların Hive Hanlığı'nın Rusların henüz keşfetmediği kuzey kısmının haritalarını çizebilmeleri için kasıtlı olarak eski güzergahlarını değil, başka bir yolu kullanmayı tercih etmişlerdir. Artık Rus elçileriyle birlikte Rusya'ya gelmekte olan Muhammed Emin başkanlığındaki Hive elçilerinden pek çekinmiyorlar, açıkça ayrıntılı inceleme yapıyorlardı. Şubat ayının ikinci yarısında Orenburg'a sağ salim ulaşan Rus elçilerinin bu gözlemleri daha sonra raporlar haline getirilmiştir.

¹⁷ Zahar'in, "Posol'stvo v Hivu...", s. 441-444.

3. G. İ. Danilevskiy'nin Hive Hanlığı Tasviri

3.1. Hive Hanlığı'nın Coğrafi Özellikleri

Danilevskiy, yayına hazırladığı “Hive Hanlığı'nın Tasviri” eserini ülkede geçirdiği süre içinde yaptığı şahsî gözlemlerden, heyetin yol üzerindeki topografik incelemelerinden ve yerlilerden soru sorma yöntemiyle topladığı bilgilere dayanarak kaleme aldığını bildirmiştir. Hive hükümetinin sıkı takibinden dolayı bilgi toplamakta çok sıkıntı çektiklerini ifade eden yazar, buna rağmen ülkeyle ilgili oldukça ayrıntılı tespitlerde bulunmuştur.

Danilevskiy, Hive Hanlığı'nın bulunduğu coğrafyadan dolayı sınırlarının kesin olarak saptanmasının zor olduğunu bildirmekle beraber Batı Türkistan'ın kumlu bozkırlarındaki küçük bir vaha olan bu ülkenin Rusya, İran ve Buhara arasında bulunduğundan söz eder¹⁸. Yazar, Hive Hanlığı'nın coğrafi yapısının betimine ülkenin iklimiyle ilgili tespitleriyle başlar. Bu, muhtemelen Rusya hükümeti için oldukça önem arz etmekteydi. Nitekim 1839'da General Perovskiy'nin komutasında Hive'ye düzenlenen askerî sefer, sert iklim koşullarından dolayı başarısız olmuştu. 1793-1794'te Hive'ye gelen Binbaşı G. V. Blakennagel', kendi raporunda bölgenin Rusya tarafından olası işgali durumunda en büyük zorluğun oraya ulaşmak olduğunu, ancak gerekli önlemler alındığında 5.000 kişilik orduyla bile Hive'nin çok kolay ele geçirilebileceğini kaydetmiştir¹⁹.

Daha öncesinde bölgeye giden elçiler ve seyyahların araştırmalarının yetersiz kaldığı düşünülmüş olacak ki Çarlık hükümetin 19. yüzyılın ortalarından itibaren bu iş için yoğun bir çaba sarf ettiğini gözlemek mümkündür. Danilevskiy, ekibiyle geçtikleri yollar üzerinde ve Hive'de kaldığı süre boyunca günlük olarak hava durumunu takip ederek notlar almıştır. Onun gözlemlerine göre, Hive'nin iklimi yumuşak, kar nispeten az yağıyordu. Ancak yine de ülkenin kuzey kesimi daha soğuk bir iklime sahiptir. İlkbahar şubat ayının ortalarında başlayıp, haziran ayından itibaren buğday hasadına başlanıyordu. Yazın neredeyse hiç yağmur yağmıyor ve son derece kuru bir iklim hâkimdi. Ülkenin iklimi insan için oldukça sağlıklı ki tıbbın gelişmemesine rağmen ölüm oranı düşüktü²⁰. Halkın istifade ettiği Amuderya'nın suyunun da bulanık görünümüne rağmen tatlı ve hoş bir tadı vardı. Ülkede salgın hastalıklara sık rastlanmıyordu. Rus elçilik ekibinden de orada kaldığı süre içerisinde ciddi bir hastalık geçiren olmamıştır²¹.

Danilevskiy, Hive Hanlığı'nın coğrafi özelliklerini de oldukça ayrıntılı betimlemiştir. Ülkedeki dağlar, nehirler, göllerin isimleri, konumları, birbirine olan mesafeleri ve başka özellikleri hakkında izlenimlerini kaydetmiştir. Yazarın özellikle üzerinde durduğu konulardan biri Hive Hanlığı için hayatî önemi olan Amuderya Nehri, bu nehrin kolları, ilgili nehirden türeyen kanallar olmuştur. Amuderya'nın batı kıyılarındaki vadilerde yerleşik hayat hakimdir. Dolayısıyla nehirden çıkan el yapımı sulama kanalları ve kanallardan çıkan arıkların sayısı oldukça fazladır. Danilevskiy, Amuderya'nın sol kıyısındaki 10 adet, sağ kıyısındaki 4 adet büyük kanalın tasvirini verir.

¹⁸ G. İ. Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, *Zapiski İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva*, V, St.-Peterburg 1851, s. 62-63.

¹⁹ *Zameçaniya Mayora Blakennagelya, Vposledsviye Poezdki Yego iz Orenburga v Hivu v 1793-1794 Godah*, haz. V. V. Grigor'yev, Tip. Morskogo Ministerstva, St.-Peterburg 1858, s. 20.

²⁰ Blakennagel' de Hive'nin havası ve suyunun insanlar için oldukça sağlıklı olduğunu bildirir. *Zameçaniya Mayora Blakennagelya, Vposledsviye Poezdki Yego iz Orenburga v Hivu v 1793-1794 Godah*, s. 14.

²¹ Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 63-68.

Bunlar dışında ayrıca Aybügür Gölü'nden de iki kanal ayrılmaktadır. Bu kanalların önemlisi de Hive hanının mülkü olan Pehlivan-ata Kanalı'dır.²² Pehlivan-ata Kanalı'ndan da orta büyüklükte 25 arık çıkmaktadır. Her yıl mart ayının başlarında Hive hanı Amuderya suyunun kanala verilmesi ve kanalın temizlik işlerini teftiş etmeye bizzat katılım sağlıyordu²³.

3.2. Hive Hanlığı'nın Etnik Durumu

Danilevskiy'nin araştırmalarına göre ülkenin nüfusu şu gruplardan oluşmaktaydı: 1) Sartlar; 2) Özbekler; 3) Arallar veya Aral Özbekleri (Ada Özbekleri)²⁴; 4) Karakalpaklar; 5) Türkmenler; 6) Kırgızlar (Kazaklar); 7) İranlılar; 8) Cemşidler; 9) Araplar ve Yahudiler.

Bunlardan Sartlar, Özbekler ve Arallar yerleşik kültürü; Karakalpaklar, Türkmenler ve Kazaklar göçebe kültürü temsil ediyorlardı. İranlılar ve Cemşidler ise esir alınıp Hive'ye getirildikten sonra köle yapılan yabancı halklardı²⁵.

3.2.1. Sartlar

Ülkede yerleşik kültürün temsilcileri olan Sartlar, hanlığın asıl yerlileriydi. Genelde şehirlerde yaşıyorlar, tarım ve ticaretle uğraşıyorlardı. Ülkedeki ticaretin neredeyse tamamı onların elindeydi. Hükümette de önemli pozisyonları işgal ediyorlardı. Danilevskiy'nin orada bulunduğu sırada Allakulu Han ve *kuşbeği*²⁶ dışındaki hükümet yetkililerinin hepsi Sartlardı. Kârlı ve saygın pozisyonları onlar işgal ediyordu. Hanın mülkleri ve şehirlerin yönetimi de onların elindeydi. Bu siyasî üstünlük onların zenginleşmesine ve güçlerinin pekişmesine olanak sağlıyordu²⁷. Bu dönemde Sartların Özbeklerden sayı bakımından da nüfuz bakımından da üstün oldukları anlaşılmaktadır. Halbuki ülkeye daha önce giden Rus elçiler ve seyyahların notlarında Sartların ikinci sınıf vatandaş muamelesi gördükleri, zorbalığa maruz kaldıkları ve daha fazla vergi ödedikleri kaydedilmiştir²⁸. Helmersen, Sartları şu şekilde tarif etmiştir: “Sartlar korkak, sessiz ve sinsilerdir. Sözlerinde durmazlar, yalancılardır ve borçlarını ödemezler. Savaşçı değiller, kötü biniciler, ancak çok dua ederler ve ilimle uğraşıyorlar. Hükümet yetkililerine karşı itaatkârlar, gayretlidirler. Çoğu zengindirler ve Özbekler daha çok onlarla akrabalık kurmayı seçiyorlar”²⁹. Murav'yev ise, Sartlar için daha küçümseyici ve alaylı dil kullanmıştır: “Sartlar veya diğer adıyla Tatlar bölgenin asıl yerlileridir. Kalabalıklar ve şehirlerde yaşarlar. Çoğunlukla ticaret ve düzenbazlıkla uğraşırlar. Kurnazdırlar, yoksulken ezik, bir şey kazanma ihtimali olduklarında kurnaz, zenginken kibirlidirler. Genellikle bolluk içinde yaşıyorlar, servetlerini ticaretle, daha çok hileyle kazanmışlardır. Savaşçı ruhları yoktur, atlara binmeyi, silah kullanmayı bilmezler. Dostluğa sadık değiller ve sözlerinde durmazlar. Kendilerini ilgilendirmeyen tüm felaketsizlere kayıtsızlar. Ticaret

²² Diğer kaynaklarda bu kanalın adı Han Kanalı (Han-yab) olarak geçmektedir. Bkz. Gr. Helmersen, “İzvestiya o Hive, Buhare, Kokande i Severo-Zapadnoy Çasti Kitayskogo Gosudarstva”, *İstoriya Kazahstana v Zapadnyh İstoçnikah XII-XX vv.*, çev. L. A. Zaharova, T. V. Sanat, Almatı 2006, s. 16.

²³ Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 68-87.

²⁴ Diğer kaynaklarda ismi Kongratlar veya Kongrat Özbekler şeklinde de geçmektedir. Helmersen, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 29.

²⁵ Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, 90-91.

²⁶ Bu makam hakkında geniş bilgi için bkz. Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı...*, s. 77-79.

²⁷ Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 91.

²⁸ *Zameçaniya Mayora Blakennagelya...*, s. 11.

²⁹ Helmersen, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 30-31.

için yabancı ülkelere seyahat ederken ahlaksızlığı, kumar oynamayı öğrenirler. Bazen ölçüsüzce sarhoş olurlar”³⁰.

3.2.2. Özbekler

Bir zamanlar Harezmi bölgesini Sartların elinden alarak buraya yerleşen Özbekler siyasî konum ve nüfus üstünlüğü bakımından artık eskisi gibi güçlü değillerdi. Danilevskiy, bunun sebebinin İltüzer Han döneminde rakip olarak görülen güçlü Özbek kabilelerinin katletmesine bağlamıştır. Muhammed Rahim Han döneminde de bu siyaset devam etmiş, Özbeklerin nüfusu azalmış, onlar hükümet işlerinden el çektirilmiştir. Eski üstünlüklerini kaybeden Özbekler, sadece kurnaz Sartların karşısında soyluluklarıyla övünmekten başka bir şey yapamıyorlardı³¹. Buna benzer bilgileri Murav'yev de verir, Danilevskiy'in onun kayıtlarından yararlanmış olma ihtimali yüksektir³². Diğer Rus araştırmacıları da Danilevskiy gibi Özbeklerin cesur, savaşçı, dürüst ve onurlu bir millet olmakla beraber, artık atalarının icraatları ve soylulukları ile övünmekten başka bir şey yapmadıklarını, atalet içinde yaşadıklarını, kervanları yağmalamaktan geri durmadıklarını, yağmacılık, soygun yapmak şeklindeki olayları kınanacak bir davranış olarak görmediklerini, inatçı ve hırçın olduklarını, sürekli kendi aralarında savaştıklarını kaydetmişlerdir³³. Yazara göre onların en yoğun yaşadığı bölgeler Hive, Gürken, Hezaresp, Mangıt ve Kıpçak şehirleriydi. Onlar tarımla uğraşmakla beraber, han sefere çıktığında ordu için asker vermek zorundaydılar³⁴.

3.2.3. Arallar (Adalılar)

Danilevskiy, Özbeklerin ayrıca Arallar (Adalılar) olarak adlandırılan ve hanlığının kuzeyinde yaşayan bir grubundan bahseder. Güya onlara Arallar denmesinin sebebi de Aybügür Gölü'ne dökülen Amuderya'nın kollarının oluşturduğu adacıklarda yaşıyor olmalarındanmış³⁵. Onlar tarım dışında balıkçılık ile de uğraşıyorlardı. Ancak yazara göre, gölde çok sayıda balık türü olmasına rağmen ülkede balıkçılık çok gelişmemişti. Bunun nedeni de Blakennagel'in kaydettiği gibi gerekli araç gereçlerinin olmaması olabilir, yine de ülkede balık her zaman ucuza satın alınabiliyordu³⁶. Aral Özbekleri avcılığa da meraklı idiler ve avladıkları sülünleri şehirlerde satıyorlardı. Bunlardan çok az bir kısmı göçebe hayata devam ediyorlardı³⁷. Aral Özbeklerinin ismi diğer Rus araştırmacılarının

³⁰ *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu v 1819 i 1820 Godah Gvardeyskogo General'nogo Ştaba Kapitana Nikolaya Murav'yeva, Poslannogo v Sii Strany Dlya Peregovorov*, II, Tip. Avgusta Semena, Moskva 1822, s. 25.

³¹ Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 91.

³² *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 26.

³³ *Zameçaniya Mayora Blakennagelya...*, s. 11; *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 26-27; Helmersen, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 29.

³⁴ Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 91.

³⁵ 17-18. yüzyıllarda Özbeklerin Amuderya deltası ile Aral Denizi kıyısında yaşayan Kungrat, Mangıt, Kıpçak, Hoceyli ve birkaç başka küçük boylardan oluşan grupları Arallar adıyla biliniyordu. İzole konumlarından yararlanarak bu boyların reislerinin Hive hanlarına itaat etmeyi reddetmekle kalmayıp, savaştıkları zaman da oluyordu. Hive hanlarıyla mücadele edenler de burada sığınak buluyorlardı. P. P. İvanov, “Oçerk İstorii Karakalpakov”, *Materialy po İstorii Karakalpakov*, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1935, s. 70-71.

³⁶ *Zameçaniya Mayora Blakennagelya...*, s. 14.

³⁷ Danilevskiy, “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, s. 92. Munis de eserinde 19. yüzyılın başlarında Özbekler arasında göçebe hayat tarzı sürenlerin var olduğunu bildirir. Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı...*, s. 98.

eserlerinde Kongratlar, Kongrat Özbekleri şeklinde geçer ve onların hâlâ göçebe hayat yaşadıkları vurgulanır³⁸.

3.2.4. Karakalpaklar

Karakalpaklar, ülkenin kuzey bölgelerinde konar göçer yaşayan halktı. Birçok boydan oluşan bu göçebe halkın idaresi *kuşbeği*'ye bağlı olan kendi boy reislerinin elindeydi. Onların yoğun yaşadığı bölgeler olarak Aral Denizi'nin güneybatı ve güney kıyıları, Amuderya'nın aşağı mecrası gösterilmiştir. Bunun dışında Kongrat, Hoceli, Mangıt ve Kıpçak şehirleri civarında konup göçerlerdi. Tarım, hayvancılık ve balıkçılık uğraşları olmakla beraber, hanın ordusuna asker sağlamak zorundaydılar. Aybügür Gölü civarında yaşayan Karakalpaklar büyük kayıklarla ticaret kervanlarının geçişini de sağlıyorlardı. Karakalpaklar savaşı bir halk olmadıklarından dolayı ülkede en çok ezilen ve fazla vergi ödeyen yoksul topluluktur³⁹. Aynı bilgileri diğer araştırmacıların eserlerinde de görmek mümkündür.⁴⁰ Blakennagel'in kayıtlarına göre, Karakalpaklar eskiden Sırderya Nehri'nin her iki yakasında yaşayan topluluktur. Ancak Kazaklar onlara saldırarak büyük bir kısmını imha edince Hive Hanlığı'nın himayesine girmek zorunda kalmışlardı⁴¹.

3.2.5. Kazaklar

Danilevskiy, dönemin tüm Rus kaynaklarında kaydedildiği gibi Kazaklardan Kırgızlar olarak bahsetmektedir. Büyük bir kısmı Rusya'nın himayesinde olan Kazaklardan Hive hanına bağlı olanlar Küçük Cüz'ün Tabın, Aday ve Şekti boylarıydı. Yazara göre, Tabınlar yoksul bir boy oldukları için zekât vergisinden muaf idiler. Aday ve Şekti boylarına mensup Kazaklar ise daha kalabalık ve zenginlerdi. Zekât vergisi ödüyorlar ve Sırderya kıyısına inşa edilen Beşkala Kalesi'nde oturan Hive yöneticisi tarafından idare ediliyorlardı. Kendi iç kavgalarından dolayı Hive hükümetinin baskılarına boyun eğmek zorunda kalıyorlardı⁴². Ancak 1842'de Beşkala Kalesi'nin Kazaklar tarafından saldırıya uğrayıp Hiveli memurun öldürüldüğünü de kaydetmiştir. Murav'yev'in eserinde Hive Hanlığı'nın sakinleri arasında Kazakların adı hiç geçmez. Helmersen ise, Hiveli Kazakların çok sessiz, sakin bir yaşamlarının olduğunu ve herhangi bir taşkınlık yapmadıklarını, ancak bazen yoksul Kazakların kendi çocuklarını Hive'de sattıklarını da bildirir⁴³.

3.2.6. Türkmenler

Danilevskiy, çok sayıda Türkmen boyunun isimlerini kaydetmiş, onlardan Çovdur, Yomud, Ersarı, Karataşlı ve Göklen Türkmenlerinin Muhammed Rahim Han döneminde Köne Ürgenç, İlyalı, Taşavuz, Kıpçak, Hoceli şehirlerinin yakınlarına yerleştirildiği⁴⁴ ve

³⁸ Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 29.

³⁹ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 94-95.

⁴⁰ *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 26.

⁴¹ *Zameçaniya Mayora Blakennagelya...*, s. 12.

⁴² Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 95.

⁴³ Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 28, 33-34.

⁴⁴ Muhammed Rahim Han döneminden itibaren Hive hanlarının önemli ölçüde askerî güç elde etmek amacıyla Türkmen boylarını Harezmi'ye yerleştirme politikası izlediği bilinmektedir. Onların bazı boyları önemli miktarda teşvikler verilmek suretiyle gönüllü olarak yerleştirilmişse, bazı boylar zorla yerleştirilmiştir. Yu. E. Bregel, "Rasseleniye Turkmen v Hivinskom Hanstve v XIX v.", *Po Materialam Arhiva Hivinskikh Hanov. Strany i Narody Vostoka*, İzd. Vostoçnoy Literatury, Moskva 1959, s. 243. 19. yüzyılda Türkmen boylarının Hive Hanlığı topraklarına yerleştirilmesi ve onların yaşadığı bölgeler

oralardaki kendilerine tahsis edilen topraklarda tarımla uğraştıklarını bildirmiştir. Onlar ayrıca halı dokumacılığı ve keçe çadır yapımıyla uğraşıyorlardı. Hive'ye vergi ödemekle ve hanın ordusuna her üç evden bir kişi olmak üzere asker sağlamak zorundaydılar. Pitnek şehrinin güneyinde ise az sayıda hayvancılıkla uğraşan göçebe Ata boyu yaşıyordu ve zekât vergisi ödüyorlardı⁴⁵. Merv, Penc ve Yolatan civarlarında yaşayan Türkmen boyları ise, *mehter*in akrabası olan Niyaz Muhammed Bay tarafından yönetiliyordu. Han, savaşçı ve asi olmaları nedeniyle Türkmenlere daha iyi muamele gösteriyordu. Danilevskiy'nin kayıtlarından Türkmenlerin bu sırada daha çok tarımla uğraştığını anlıyoruz. Meraların az olması sebebiyle hayvan olarak sadece deve ve koyun yetiştiriyorlardı. İran sınırlarına yakın yaşayan Göklen ve Yomud Türkmenleri İran'a bağlı oldukları için Hive'ye vergi ödemeyi kabul etmiyorlardı. Bu da Hive hanlarının onların üzerine sık sık asker göndermeleriyle son buluyordu. Hazar boyu Türkmenlerinin Hive'ye bağlılıkları sadece ticarî çıkar üzerineydi. Çünkü Hive pazarlarında hayvanlarını takas ederek geçimlerini sağlıyorlardı⁴⁶. 18. yüzyılın sonlarında Hive'yi ziyaret etmiş olan Blakennagel' sadece Yomud Türkmenlerinden bahseder ve dönemin Hive hükümdarının babasının⁴⁷ iktidarı ele geçirmek için onların askerî gücünden yararlandığını, bu hizmeti karşılığında Ambar şehri ve civarını Yomudlara hediye ettiğini yazar⁴⁸. Hive Hanlığı'na giderken Türkmenleri yakından tanıma fırsatı bulmuş olan Murav'yev ise, eserinde Türkmenler hakkında daha ayrıntılı bilgiler vermiştir. Seyyah, Türkmenlerin 10 kabilesi ve onların alt boylarının isimlerini vermekle beraber onları Hive'ye tam olarak bağlı olmayan, kendilerini misafir olarak gören bir göçebe millet olarak tarif etmiştir. Görünümleri bakımından daha çok Özbeklere benzeyen Türkmenler İran sınırından yakaladıkları esirleri Hive'de satarak para kazanıyorlardı, ancak yerleşik hayata geçmiş olanları da vardı⁴⁹.

3.2.7. İranlılar

Hive hanlarının İran sınırlarına sık sık yağma saldırısı düzenlemeleri İranlı esirlerin sayısını çoğaltmaktaydı. Danilevskiy'nin hesaplamasına göre bu sırada Hive'de 15.000 İranlı aile bulunuyordu. Bunlardan 10.000 kadarı köle durumundaydılar, 5.000 civarında İranlı ise azatlı olarak hanlığın çeşitli bölgelerinde kendilerine tahsis edilmiş topraklarda yaşıyorlar ve vergi ödüyorlardı. Ancak onların ülkelerine dönme ihtimalleri yoktu, çünkü ülkedeki en önemli işgücünü oluşturan topluluktur. Tarım, bahçecilik, ev işlerinde İranlılar çalıştırılıyorlardı. Danilevskiy, Hive hanının onların bir kısmını İran'a göndermeye razı

hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bregel, "Rasseleniye Turkmen v Hivinskom Hanstve v XIX v.", s. 242-256.

⁴⁵ Hive hanlarının arşiv materyallerine göre, Türkmenlerin Ata boyundan bir grup 1830-1831 yıllarında Hive Hanlığı'na yerleştirilmiştir. Bregel, "Rasseleniye Turkmen v Hivinskom Hanstve v XIX v.", s. 251.

⁴⁶ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 93-96.

⁴⁷ Bu durumda Muhammed Emin İnak (1763-1790) oluyor. Tarihe bakılırsa Blakennagel'in ziyareti sırasında Hive hükümdarı Avaz İnak (1790-1804) olmalıdır. Blakennagel', onun kör olan kardeşi Fazıl Biy'nin gözünü iyileştirmek için uğraşmıştı. *Zameçaniya Mayora Blakennagelya...*, s. 89.

⁴⁸ *Zameçaniya Mayora Blakennagelya...*, s. 12. Hive tarihçisi Munis, Yomud Türkmenlerinin mera sıkıntısı ve kıtlık dolayısıyla Hive topraklarına yerleştiklerini bildiriyorsa (Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab, *Firdaws al-Iqbāl: History of Khorezm*, çev. Yu. Bregel, Brill, Leiden-Boston-Köln 1999, s. 217; *Materialy po İstorii Turkmen i Turkmenii. İranskiye, Buharskiye i Hivinskiye İstoçniki*, C. II, AN SSSR, Moskva-Leningrad 1938, s. 370) Howorth, onları İltüzer Han'ın davet ederek Ürgenç civarına yerleştirdiğini yazar. Henry H. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century: Part II. The So-Called Tartars of Russia and Central Asia*. Division 2, Longmans, Green and Co, London 1880, s. 919.

⁴⁹ *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 27-29.

olduğunu, ancak hükümet yetkililerinin buna mâni olduklarını düşünmektedir. Çünkü hükümet yetkililerinin tarım arazilerinde çalıştırdıkları sayısı 50 ile 200 arasında değişen İranlı köleleri vardı⁵⁰. Farklı zamanlarda Hive Hanlığı'nı ziyaret eden Rus seyyahları ülkede çok sayıda İranlı kölelerin varlığından söz ediyorlarsa da sayısı konusunda değişik bilgiler vermektedirler. Muravyev'in sayısını 30.000 olarak verdiği İranlı köleler genelde Türkmenler tarafından yakalanıp getiriliyorlardı. Eğer kendileri için bir fidye parası biriktirebiliyorlarsa hürriyetlerine kavuşabiliyorlardı. Onlara Özbekler "altın tasmalı" anlamına gelen "kızıl cilov" lakabını takıyorlardı⁵¹. İranlı kölelerin büyük çoğunluğu para biriktirmek için efendilerinden çalışıyorlardı. Birçoğu Sünniliği kabul etmek zorunda kalan İranlı köleler hürriyetine kavuştuklarında ayrı bir mahalle veya sokak oluşturarak bir arada yaşıyorlardı. Aynı Sartlar gibi korkak ve sinsî insanlardı⁵². Azatlı İranlıların sayesinde devletin en üst makamlarına da geldikleri de oluyordu. Murav'yev'in kaydettiğine göre, Muhammed Rahim Han'ın çok sevdiği *hocoş-mergem* İranlı bir kölenin oğluydu. Sonrasında oğlu babası Allaberdi'nin hürriyetini satın almış ve han onu *atşabar*'ı (ulak) atamıştı⁵³.

3.2.8. Rus esirler

Danilevskiy, eserinde Rus esirlerden hiç bahsetmemiştir. Zaten onun müzakere maddelerinde Rus esirlerden bahsedilmiyor, artık İranlı esirlerin serbest bırakılması talep ediliyordu. Onun ekibinde olan botanikçi T. Basiner de kendi eserinde 1840'tan önce Hive'de Rus esirlerinin çok olduğunu, ancak şimdilerde sadece *topçu başı* olarak görev yapan Sergey Ağa'dan başka kimsenin kalmadığını bildirir⁵⁴. Ancak bu bilgi doğru olmayabilir. Çünkü Hive'de Müslümanlığı seçerek, yerli kadınlarla evlenen ve bir kısmı Sergey Ağa gibi devletin üst makamlarında çalışan Rus esirlerin sayısı az değildi. Ayrıca serbest bırakılmış Rus esirlerin bir süre sonra tekrar Hive'ye kaçtığı vakalar da görülmekteydi. Rus esirlerin bir kısmı Müslümanlığı seçerek isimleri değişince Rus makamlarının raporlarında yer almamış da olabilir.

3.2.9. Cemşidler

Danilevskiy'e göre aslen Afganlı olan bu göçebe kabile Herat bölgesinde yaşıyordu. Bağımsız oldukları dönemde hayvancılıkla uğraşan bu halkın reisi Herat hükümdarına vergi ödeyen Mir Ahmet Sultan idi. 1839 yılının sonunda o sırada *inak* unvanını taşıyan Allakulu Han ani bir saldırı düzenleyip 7.000 kadar aileyi Hive'ye esir getirmiş, Köne Ürgenç civarına ve daha doğudaki Mangıt ile Kıpçak arasındaki arazilere yerleşmelerini sağlamıştı. Çok yoksulluk çekiyorlar, dolayısıyla devlete herhangi bir vergi ödemiyorlardı. 1842'de Allakulu Han'ın emriyle Buhara seferine iştirak etmek zorunda kalmışlardı⁵⁵. Rahimkulu Han dönemini anlatan Âgehî'nin *Zübdetü'l-Tevarih* eserinde bu olay farklı anlatılmıştır. 21 Kasım 1841'de İran'a sefere çıkan Allakulu Han'ın ordusunun başında oğlu Rahimkulu vardı. Horasan vilayetinde yaklaştığında orada yaşayan Cemşidler Herat'ın hâkimi Kamran Şah tarafından baskı ve zulüm gördüklerini öne sürerek bu durumdan dolayı Hive hanının himayesini istemişler, bunun sonucunda da

⁵⁰ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 96-97.

⁵¹ *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 29-30.

⁵² Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 31.

⁵³ *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 61.

⁵⁴ Basiner, "Estestvenno Nauçnoye Puteşestviye...", s. 334.

⁵⁵ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 97.

Rahimkulu onlara acıyıp, İran seferinden vazgeçmiş ve Cemşidlerin Hive'ye göç ettirilmesiyle uğraşmıştır⁵⁶.

3.2.10. Araplar ve Yahudiler

Sayısı az olan bu göçebe halk hanlığın güney kısmındaki şehirlerin civarlarında dağınık bir şekilde yaşıyorlardı. Çok azı ana dilini koruyabilmişti. Hivelilerin anlattıklarına göre, çok uzun zaman önce Harezm şahlarından birisi İslam dinini öğretmesi için Mekke'den 10 Arap'ı davet etmişti. Bu topluluk onların torunlarıydı. Onlar sadece hayvancılığı biliyorlar ve çok yoksul idiler⁵⁷.

Danilevskiy, Hive Hanlığı'nda 8 Yahudi ailenin yaşadığını bildirir⁵⁸. Onlar 16 yıl önce Buhara'dan gelmişler ve genelde boyacılıkla uğraşıyorlardı. Hive hükümeti onlara herhangi bir baskı uygulamıyor ve kendi dinî geleneklerini rahat bir şekilde sürdürüyorlardı. Ancak dinlerinden biraz uzaklaştıkları anlaşılıyor ve dinî vazifelerini çok seyrek yerine getiriyorlardı⁵⁹. Murav'yev, Hive'de ülkeye eski çağlarda yerleşmiş ve Müslümanlığı kabul etmiş Yahudilerin yaşadıklarını bildirir⁶⁰. Muhtemelen baskı görmemek için çoğunluğu Müslümanlığı seçmişti. Helmersen'in kayıtlarında Yahudilerin sayısı 200 olarak verilmiştir. Onlar dut ağacı yetiştiriciliği, ipek ve yarı ipek kumaşları boyama işleriyle meşguldü. Onlar başka milletlerden ayırt edilmeleri için Buharalılar gibi giyinmeye zorlanıyorlar ve hiç kimse onlara selam bile vermiyordu. Han da onlarla karşılaştığında yüzünü çeviriyordu⁶¹. Yani, Helmersen, Yahudilerin hükümet tarafından baskı gördüklerini bildiriyorsa da Danilevskiy tam tersi bir bilgi vermektedir.

Bu halklara Allakulu Han'ın Buhara'dan esir alıp getirdiği 5.000 aileyi de ekleyebiliriz. Onların bir kısmı hanlığın kuzey ve batı taraflarındaki boş arazilere yerleştirilmişti. Buhara emiri esirlerin geri iade edilmesi konusunda müzakereler yürütüyorsa da henüz bir anlaşmaya varılamamıştır⁶².

Ülkenin nüfusu hakkında Hive hükümetinin bile net bir bilgisi yoktu. Rus elçilerin bilgi almak istedikleri Hiveliler de bu konuda pek yardımcı olamıyorlardı. Dolayısıyla Danilevskiy'nin ekibinin Hive Hanlığı'nın nüfusu hakkındaki bilgileri kanal temizliği için çağırılan işçilerin sayısı ve yerlilerin aktardıkları bilgilerden ibaret olduğu için kesin bir sayı vermek mümkün değildi. Bu şekilde Hive Hanlığı'nın yerleşik kısmının nüfus sayısı yaklaşık 75.000 aile olarak hesaplanmıştır. Bunlardan Sartlar 20.000 aile, Özbekler 18.000 aile, Azatlı İranlılar 5.000 aile, Esir İranlılar 10.000 aile, Cemşidler 7.000 çadır, Karakalpaklar 8.000 çadır, Türkmenler 5.000 çadır, Kazaklar 500 çadır idi. Danilevskiy, bir ailede 4 kişi olduğunu varsayarak ülkenin yerleşik kısmının nüfusunu her iki cinsten 294.000 olarak hesaplamıştır. Kendi hesaplarını 1819'daki Murav'yev'in nüfus bilgileriyle karşılaştırmıştır. Ülkeyi Pitnek'ten Aral Denizi'ne, Üstyurt'tan Hoceli'ye kadar gezdiklerini kaydeden Danilevskiy, ülkenin üçte ikisinin neredeyse ıssız olduğunu ve sadece güney kısmında nüfusun kalabalık olduğunu bildirmiştir. Onun hesaplamalarına göre halkın üçte biri göçebelere oluşmaktaydı⁶³.

⁵⁶ Âgehi, "Zübdetü'l-Tevarih", s. 477-486.

⁵⁷ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 97.

⁵⁸ Aynı bilgiyi heyetin diğer üyesi Basiner de verir. Basiner, "Estestvenno Nauçnoye Puteşestviye...", 334.

⁵⁹ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 97.

⁶⁰ *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 30.

⁶¹ Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 31.

⁶² Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 98.

⁶³ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 98-101.

4. Hive Hanlığı'nın Şehirleri ve Köyleri

Danilevskiy'nin en ayrıntılı bilgiler verdiği konular Hive Hanlığı'nın yerleşim yerleri olmuştur. Yazar, 25 şehrin ismini vermiş; buna ek olarak şehirlerin konumu, Hive'ye mesafesi, ahalisi, evler ve dükkanların sayıları, şehrin yöneticisinin kim olduğunda dair bilgileri sıralamıştır⁶⁴. Bu şehirler dışında ülkenin yerleşik kısmının dışında kalan Merv, Yolatan, Penc ve Serahs şehirlerinin de Hive Hanlığı'na bağlı olduğunu bildirir. Ayrıca, Hive şehirlerinin genelde balçık duvarlarla çevrili olmasına, dolayısıyla savunmalarının zayıf olduğuna ve bu duvarların herhangi bir askerî ehemmiyetinin olmadığına dikkat çeker. Şehirlerdeki evler de balçıklardan yapılmıştı ve taş binaların sayısı çok azdı. Sokaklar iki at arabasının yan yana geçemeyeceği kadar dar ve düzgün değillerdi. Şehirlerin civarında ekin tarlaları bulunuyordu. Şehrin ahalisi suyu sokakların arasından geçen arık sularından temin ediyordu. Sonbaharda ana kanalların suları kesildiğinde ise kuyular kazarak su ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Aslında ona göre ülkede gerçek anlamda şehir sayılabilecek iki şehir vardı: Hive ve Yeni Ürgenç⁶⁵. Bunların nüfusu daha kalabalık, ticaret canlıydı. Özellikle Hive şehri hakkında daha ayrıntılı bilgi verilmiştir. Ülkenin başkenti olan Hive şehrinin 12 kapısı vardı. Şehirde iki tane han sarayı dışında 17 mescit, 22 medrese, kervansaray⁶⁶, 260 dükkân bulunuyordu. Yazar köylerin sayısını ise 60 olarak vermiş ve onlar hakkında sadece Hive'ye mesafeleri kaydedilmiştir.

Hive şehirden çıkan üç ana yol vardı. Bunlar 1) Köne Ürgenç'ten Hive'ye, 2) Hive'den Yeni Ürgenç ve Gürlen'e, 3) Hive'den Hesaresp'e giden ticaret yollarıydı. Ülkedeki 10 ana kanalın tamamı da gemi ticareti için uygun sayılırdı. Özellikle Pehlivan-ata, Gazavat, Şah-abat, Kılıç Niyaz-bay ve Arna kanalları üzerinden beş ay boyunca gemi ticareti yapılabilirdi. Ancak Hiveliler su yolu ticaretine pek önem vermiyorlardı. Dolayısıyla sadece ülkenin kuzey kısmında yetiştirilen tahıllar ve Üstyurt'taki göllerden çıkartılan tuz Hive'ye su yolu ile getiriliyordu. Bunun dışında kanallar gemi ticareti için hiç kullanılmıyorlardı⁶⁷.

5. Hive Hanlığı'nda İktisadi Hayat ve Ticaret

Hive Hanlığı'nın ekonomisinin en önemli gelirleri tarım ve ticaretten sağlanıyordu. Atölyeler ve zanaat ürünleri var ise de kendi halkının ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar sınırlı sayıda, düşük kalitedeydiler. Hiveliler inanılmaz emek vererek çorak bozkırları her türlü tahılın yetiştiği verimli bir toprağa dönüştürmeyi başarmışlardı. Tarım için ayrılan araziler *tanap*lara⁶⁸ bölünüyordu. Her bir *tanap*'ın dört yanına en yakın kanala bağlanan arıklar kazılıyordu. Ekilen tarlaların sulama süresi hava durumuna ve ekilen tahılın türüne göre değişiyordu. Hive Hanlığı'nda yetiştirilen tahıllar genelde

⁶⁴ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 101-114. Helmersen, Rus esir Kovyrzyn'in raporuna atıfta bulunarak şehir ve köy ayırt etmeksizin 75 tane yerleşim yerinin tarifini vermiştir. Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", 19-27.

⁶⁵ Murav'yev, eserinde Hive Hanlığı'nda beş büyük şehrin adını verir: Hive, Yeni Ürgenç, Şavat, Kiyat, Gürlen. *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 31-32.

⁶⁶ Helmersen, Hive'deki kervansarayın kerpiçten yapıldığını ve ilk ustasının İvan Zaytsev adlı bir Rus esir olduğunu bildirir. Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 19.

⁶⁷ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 118-119.

⁶⁸ *Tanap*, Türkistan'da yaygın olarak kullanılan arazi alan ölçüsüdür. *Tanap*'ın boyutu döneme ve araziye bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Hive Hanlığı'nda bir *tanap*, her köşesi 30 *sajen*'den oluşan bir arazi dilimiydi. Yani bir *tanap*, 0, 375 *desyatina*'ya eşitti. Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 119). 1 *sajen* = 213, 36 cm; 1 *desyatina* = 1, 09 hektardır (G. K.).

buğday, pirinç, darı, mısır, mercimek ve susamdır. Az sayıda bezelye de ekiliyordu. Bunun dışında sanayi ürünleri olarak pamuk, kenevir, tütün, keten ve kökboya yetiştirilmekteydi. Tarım aletleri pulluk, kürek, çapa vs. gibi son derece ilkel gereçlerdi. Arazi genellikle çiftler halinde koşulan öküzler ve atlarla sürülürdü. Harman ve kurutma makineleri yoktu. Ülkedeki ekili tarım arazileri genellikle Amuderya'nın sol kıyısında ve yaklaşık 700.000 *desyatina* (ya da 1.866.666 *tanap*) civarındaydı. Ekilebilir arazilerin büyük çoğunluğu han, hanın akrabaları, hükümet üyeleri, diğer memurlar, din adamları, medreseler ve tüccarlara aitti. Onlardan bazılarının 2.000-3.000 *tanap* arazileri vardı. 8-10 *tanap* arazisi olan kimse varlıklı sayılırdı. Hivelilerin hemen hemen hepsinin evlerinin yanında küçük ölçekli bağları-bahçeleri olurdu. Hive'de her çeşit meyve yetiştiğinden oldukça kâr etmek mümkündü. Özellikle kayıkların yapımında kullanılan kavak ağaçları ve ipek böceklerinin temel gıdası olan dut ağaçlarının yaprakları pahalıya satılırdı. Çayır ve mera alanlarının az olması sebebiyle hayvancılık çok fazla gelişmemiştir. En zengin kişinin bile 10-15 koyunu olurdu. Çünkü yıl boyunca hayvanlarını ahırlarda beslemek zorundaydılar. Develer, ticaret kervanları için göçebelere kiralanırdı. Büyük baş hayvanların da sayısı çok azdı ve bunlar sadece tarla sürmek için kullanılırdı. Ülkede üç cins at türü vardı: Kazak atları, *karabayır* ve *argımak*. Küçük ve çelimsiz olan Kazak atları tarla sürmek için kullanılan veya fakirlerin bindiği at türüydü. *Argımak* ve Kazak atının melezi olan *karabayır* ise güçlü ve görkemli olduğundan dolayı sadece biniş için kullanılırdı. Bu atların fiyatı 20-50 *tilla* arasında değişirdi. *Argımaklar* ise, cins Türkmen atlarıdır. Hem fiziğiyle hem hızıyla göz dolduran bu atlar Hive'de zenginlik göstergesiydi ve fiyatı 200 *tillaya* kadar varırdı. Hive'de at yetiştirilen çiftlikler olmadığı için *argımaklar* genelde göçebe Yomut Türkmenlerinden temin ediliyordu⁶⁹.

İpek böcekçiliği ile genelde ülkenin güneyinde yaşayanlar uğraşıyorlardı. Ancak Rus tüccarlara göre kalite bakımından düşüktü ve dolayısıyla ihracat için satın alınmıyordu. Yine de Hive'nin ana ticaret ürünleri pamuk ve ipek kumaşlardı. İki ülkenin arasındaki savaşa rağmen Hive'ye Buhara'dan da yeşil çay, tütün, Çin porseleni ve çeşitli pamuk ve ipek kumaşlar ithal ediliyordu. Diğer komşuları olan Hokand Hanlığı, Herat ve Meşhed ile direkt ticari ilişkileri yoktu. İran'dan gelen ticaret kervanları da Hive'ye uğramadan Buhara'ya gidiyorlardı. Dolayısıyla Hive'nin ticaret bakımından en kâr edebileceği ülke sadece Rusya idi. Rusya, Hive'ye çelik ürünleri, işlenmiş deriler, şeker vd. fabrikasyon ürünleri sağlamaktaydı. Rusya için ise, Hive Hanlığı ile ticaret yapmanın avantajlı tarafları şunlardı. 1) Hive, en yakın Türkistan pazarıydı. 2) Orenburg'dan Üstyurt üzerinden Hive'ye ulaşmak Kazak bozkırları ile diğer Türkistan hanlıklarına ulaşmaktan daha güvenli ve kısaydı. 3) Hive'de ödenen gümrük vergileri Buhara'dan daha ucuzdu. 4) Hive gümrük memurları ve halkın Rus tüccarlara karşı davranışları Buharalılara nazaran daha ılımlı ve dostaneydi⁷⁰.

Danilevskiy, Hive hanının hazinesinin ana gelirlerinden birinin de vergiler olduğuna dikkat çekmekle beraber Hive Hanlığı'nda 8 türlü vergi olduğunu kaydetmiştir. Bunlar, 1) arazilerden alınan *salgıt* vergisi; göçebelere alınan zekât vergisi; 3) hanın şahsî mülkü olan arazilerden toplanan ekinden alınan vergi⁷¹; 4) ticaret mallarından alınan

⁶⁹ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva" s. 119-128. Helmersen, Hive hanının 200 kadar *argımak* atının olduğunu ve genelde Türkmenler tarafından hediye olarak getirildiğini bildirir. Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 44.

⁷⁰ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 128-151.

⁷¹ Basiner, hanın hasadın üçte birini aldığını, dolayısıyla yaklaşık 150.000 *batman* tahıl vergi aldığını bildirir. Basiner, "Estestvenno Nauçnoye Puteşestviye...", s. 356.

vergi; 5) Hive'deki tüm pazar tezgâhlarından toplanan vergi; 6) pazarlarda satılan hayvanlardan alınan vergi; 6) hanın bahçelerinin kira vergisi⁷². Buna ayrıca Amuderya'nın geçişlerinde her deveden alınan vergi, tütün ekilen *tanaplardan* alınan tüketim vergisi, Karakalpakların her yıl 1.000 *tilla* olarak alınan para hediyesi ve hanın memurlardan aldığı hediyeler eklendiğinde Hive hanının yıllık geliri yaklaşık üç milyon *abbasi*⁷³ ederdi. Danilevskiy, son olarak Hive Hanlığı'nda yürürlükte olan altın, gümüş ve bakır paraların isimlerini verir⁷⁴. Altın sikkeye *tilla*, gümüş olanına *tenge*, bakır sikkeye de *pul*⁷⁵ deniliyordu. *Tilla* genelde dolaşımda bulunmuyordu. Bu da hanın hazinesinde altının yeterli olmadığını göstergesiydi⁷⁶.

Sonuç

1842'de Hive Hanlığı'na elçilik misyonu ile gelen Rus subay G. İ. Danilevskiy bu seyahati sırasında gördükleri ve duyduklarını "Hive Hanlığı'nın Tasviri" adlı eserinde anlatmıştır. Hive'de geçirdiği zaman zarfında tuttuğu notlardan yararlanarak yaklaşık üç buçuk ay kaldığı Hive Hanlığı'nı tasvir etmiştir. 1856'da yayınlanan bu eser sayesinde Rusya'nın Türkistan coğrafyasına dair bilgileri yenilenmiş, Hive Hanlığı'nın genel haritası ve Amuderya'nın batısındaki yerleşim yerlerinin özel bir haritası hazırlanmış, ülkenin ayrıntılı tasviri yapılmıştır. Bununla beraber seyahat süresince katledilen yolların mesafe bilgileri kaydedilmiştir. Böylece bu eser Hive Hanlığı'nın coğrafyası, şehirleri, ülkenin etnik yapısı ve ekonomik durumunun tasviri bakımından 19. yüzyılda Türkistan hanlıklarını anlatan seyahatnameler arasında dikkate değer çalışmalardan biri olmuştur. Daha çok veri toplama amacıyla hazırlanan bu eserin Rusya'nın Hive Hanlığı'nın gelecekteki işgali sürecine yardım etmesi amacıyla yazıldığına da unutulmaması lazımdır. Dolayısıyla sonraki dönemlerde Rus hükümetinin görevlendirdiği araştırmacılar için bir rehber görevi görmüştür.

Rus elçisinin eserinden onun daha çok topografik bilgiler elde etmek için gayret ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin eserinde Hive Hanlığı'nın idarî yapısı üzerinde durulmamış, sadece bir iki cümleyle ifade edilmiştir. Bunun sebebi muhtemelen daha önce Hive Hanlığı hakkında eserler yayınlayan Rus araştırmacıları Murav'yev ve Helmersen'in bu konuya daha ayrıntılı değinmeleri olabilir. Yine de bazı bilgilerin örtüşmesi onun kendisinden önce yayınlanmış eserlerden yararlandığını da düşündürmektedir.

Danilevskiy'nin ülkenin etnik durumu ile ilgili tespitlerinden daha önceki araştırmacıların verdiği bilgilerin aksine Özbeklerin ikinci plana düştüğünü gözlemliyoruz. Hanedan ailesinin Özbeklerin Kongrat boyundan olmasına rağmen

⁷² Basiner, hanın 38 adet bağı olduğunu ve her birinden yıllık 80 ve 250 *tilla* arası kira aldığını kaydetmiştir. Basiner, "Estestvenno Nauçnoye Puteşestviye...", s. 356.

⁷³ Murav'yev'e göre, 1 *tilla* 14 *abbasi*'ye bölünürdü ve her biri Rusya'nın 29 gümüş *kopek*'ine denk geliyordu. Ancak bu sikke hiçbir zaman Hive'de yoktu ve sadece şartlı olarak hesaplamalarda iki *tenge*'yi ifade etmek için kullanılırdı. *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 75-76.

⁷⁴ Murav'yev, Muhammed Rahim Han döneminden itibaren Hive'nin kendi madenî parasını darp eden darphane kurulduğunu bildirir. *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 75.

⁷⁵ Murav'yev'e göre bir *tenge* 40 *pul* (*karapul*) ederdi. *Karapul*, çok kalitesiz basılmış bir bakır para olup Rusya'nın 1,5 bakır *kopek*'ine denkti. *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 76.

⁷⁶ Danilevskiy, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 135-159. Murav'yev, Hive'de Buhara, İran ve Hollanda gibi yabancı ülkelerin paralarının da kullanıldığı kaydetmiştir. *Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu...*, s. 76-77. Helmersen ise, dolaşımdaki Rus paralarının kervanlarla geldiğine dikkat çeker. Ayrıca ülkede kalpazanlara da sıkça rastlanıldığını ve yakalandığı zaman onların idam cezasına çarptırıldığını bildirir. Helmersen, "Opisaniye Hivinskogo Hanstva", s. 39-40.

hükümet üyelerinin büyük çoğunluğu Sartlardan oluşmaktaydı. Ayrıca Sartların ülkenin ticaretine de hâkim oldukları anlaşılmaktadır. Yazarın Hive'deki Rus esirlerden hiç bahsetmemesi de bu sorunun ortadan kalktığı anlamına gelmiyordu.

Danilevskiy'nin Hive Hanlığı'na geldiği dönem Rusya ve Hive arasında ciddi gerilimlerin yaşandığı dönemdi. Ancak Rus elçisi Hive Hanlığı ile Rusya arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinden her iki tarafın da kârlı çıkacağı kanaatindeydi. Dolayısıyla eserinde Hive ile ticareti canlandırmanın Rusya'ya ne gibi yarar sağlayacağı konusunda da fikirlerini de açıkça bildirmiştir. Yazar, farklı bir kültüre kendi penceresinden bakarak Hive Hanlığı'nın canlı bir manzarasını sunmaya çalışmıştır. Belki çok büyük bir keşif yapmamış olabilir, ancak günümüzde bile dikkate alınması gereken önemli siyasî ve sosyal tespitler yapmıştır.

Kaynakça

- Basiner Theodor Friedrich, “Estestvenno Nauçnoye Puteşestviye po Kirgizskoy Stepi v Hivu”, *İstoriya Kazahstana v Zapadnyh İstoçnikah XII-XX vv. Nemetskiye İssledovateli v Kazahstane*, çev. L. A. Zaharova, Sanat, Almatı 2006, ss. 283-359.
- Basiner Theodor Friedrich, *Naturwissenschaftliche Reise Durch Die Kirgisensteppe Nach Chiva*, Akademie der Wissenschaften, St.-Petersburg 1848.
- Bregel Yu. E., “Rasseleniye Turkmen v Hivinskom Hanstve v XIX v. Po Materialam Arhiva Hivinskih Hanov”, *Strany i Narody Vostoka*, İzd. Vostoçnoy Literatury, Moskva 1959, s. 242-256.
- Çelik Muhammed Bilal, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*. Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2004.
- Danilevskiy G. İ., “Opisaniye Hivinskogo Hanstva”, *Zapiski İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva*, V, 1851, s. 62-159.
- Doğan Orhan, *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, TTK Yayınları, Ankara 2021.
- Galkin M. N., *Etnografiçeskiye i İstoriçeskiye Materialy po Sredney Azii i Orenburgskomu Krayu*, Tip. Gogenfel'dena, St.-Peterburg 1868.
- Helmersen Gr., “İzvestiya o Hive, Buhare, Kokande i Severo-Zapadnoy Çasti Kitayskogo Gosudarstva”, *İstoriya Kazahstana v Zapadnyh İstoçnikah XII-XX vv.*, V, çev. L. A. Zaharova, Sanat, Almatı 2006, s. 11-80.
- Howorth Henry H., *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century: Part II. The So-Called Tartars of Russia and Central Asia*, Longmans, Green and Co, London 1880.
- İvanov P. P., “Oçerk İstorii Karakalpakov”, *Materialy po İstorii Karakalpakov*, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1935, s. 9-91.
- Marozikov A. A., “İz İstorii Torgovyh Svyazey Sredneaziatskih Hanstv s Rossiyey”, *Problemy Sovremennoy Nauki i Obrazovaniy*, no. 12, 2018, s. 73-76.
- Materialy po İstorii Turkmen i Turkmenii XVI-XIX vv.: İranskiye, Buharskiye i Hivinskiye İstoçniki*, Ed. V. V. Struve, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1938.

- Mihaylov N., "Golos Hivinskih Plennikov", *Niva*, no. 30, 1873, s. 465-470.
- Munis Shir Muhammad Mirab and AGAHI Muhammad Riza Mirab, *Firdaws al-Iqbāl: History of Khorezm*, Çev. Yu. Bregel, Brill, Leiden-Boston-Köln 1999.
- Özkan Murat, "İklimle Savaş: Perovski'nin Hive Seferi (1839-1840)", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde. Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, I, Nobel Yayınları, Ankara 2020, s. 255-270.
- Puteşestviye v Turkmeniyu i Hivu v 1819 i 1820 Godah Gvardeyskogo General'nogo Ştaba Kapitana Nikolaya Murav'yeva, Poslannogo v Sii Strany Dlya Peregovorov*, Tip. Avgusta Semena, Moskva 1822.
- Savinova T. N., "Uçastniki Hivinskoy Ekspeditsii 1839-1840 gg. Topografy", *İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra RAN*, 16/5, 2014, s. 1815-1818.
- Semenov V. G., "Uçastniki Missii 1842-1843 gg. v Hivu-G. İ. Danilevskiy i Ye. N. Zelenin", *Formirovaniye i Sovremennoye Polojeniyeye Sredneaziatskih Diaspor v Rossii. Materialy Mejdunarodnoy Nauçno-Praktičeskkoy Konferentsii*, 2013, s. 36-43.
- Shakespeare R., "A Personal Narrative of a Journey from Heraut to Ourenbourg, on the Caspian, in 1840. By Captian Sir Richmond Shakespeare", *Blackwood's Edinburgh Magazine CCCXX/LI*, 1842, pp. 691-720.
- Veselovskiy N., *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve ot Drevneşih Vremen do Nastoyaşçego*, Tip. Brat'yev Panteleyevyh, St.-Peterburg 1877.
- Yorulmaz Osman, *Kazak Türkleri ve Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler: Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Zahar'in İ. N., "Posol'stvo v Hivu v 1842 Godu. Po Rassakazam i Zapiskam Oçevidtsa", *İstoriçeskiy Vestnik*, no. 11, 1894, s. 427-447.
- Zahar'in İ. N., "Zimniy Pohod v Hivu v 1839 Godu. Po Rasskazam i Zapiskam Oçevidtsev", *Russkiy Arhiv*, no. 4, 1891, s. 513-598.
- Zalesov N., "Posol'stvo v Hivu Podpolkovnika Danilevskogo v 1842 g.", *Voyenniy Sbornik*, no. 5, 1866, s. 41-75.
- Zameçaniya Mayora Blakennagelya, Vposledsviye Poezdki Yego iz Orenburga v Hivu v 1793-1794 Godah*, haz.V. V. Grigor'yev, Tip. Morskogo Ministerstva, St.-Peterburg 1858.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 20.06.2023

Makale Kabul | Accepted: 24.10.2023

Atıf | Cite as: Meryem Yalçın, "Türk Yemek Kültür Mirasının Coğrafyası, Kaynağı ve Evreleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), Aralık 2023, s. 128-142.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1317517>

TÜRK YEMEK KÜLTÜR MİRASININ COĞRAFYASI, KAYNAĞI VE EVRELERİ

Meryem YALÇIN*

Öz

Toplumların yemek kültürlerinin incelenmesi, toplumsal bağlamı yüksek birçok yaşamın tüm katmanlarına ışık tutmakta ve bu açıdan da ele alındığında çalışma kapsamını açısından zengin bir bakış açısı ve içerik oluşturmuştur. Yemek bireysel ve toplumsal yönleri olan ve birçok sair etkileyicisi olan bir kültürel unsurdur. Bu kültürel katmanlar çevresel, sosyo-ekonomik ve tarihsel faktörlerin anlaşılması açısından iklim, yerleşim, tüketim kaynakları, teknoloji, ekonomi, siyaset, din, aile yapısı, gelenek ve görenekler vs. gibi yapı taşlarıyla şekillenerek yemek kültürünü ortaya çıkarmaktadır. Bunun yanında Asya, Avrupa ve Afrika'nın kesişim noktası Anadolu, birçok medeniyetin buluştuğu ve beraberinde getirdiği yemek kültürünü sayısız bilgi ve tecrübeyi bünyesinde biriktirmesine kaynak sağlamıştır. Bunun için çalışmanın derinlemesine perspektif geliştirmesi amacıyla kronolojik bir alan yazın araştırması yapılarak; Türk kültürünün coğrafi, ekolojik ve ekonomik yapısına, tarihsel süreç içinde ekonomik düzeyine, devletine, aile yapısı ve yaşamın örgütlenmesine ışık tutması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yemek Kültürü, Türkiye Coğrafyası, Tarihsel Evreler, Miras, Kimlik.

GEOGRAPHY, SOURCES AND PERIODS OF TURKISH DINING CULTURAL HERITAGE

Abstract

Examining the food cultures of societies sheds light on all layers of life with a high social context and has formed the scope of the study in this respect. These layers include climate, settlement, consumption resources, technology, economy, politics, religion, family structure, traditions and customs, etc. in terms of understanding environmental, socio-economic and cultural factors. It reveals the food culture by being shaped by building blocks such as. In addition, Turkish food culture has provided a source for the accumulation of countless knowledge and experiences that various civilizations have developed by articulating. For this purpose, a chronological literature research was conducted in order to develop an in-depth perspective of the study; It is aimed to shed light on the geographical, ecological and economic structure of Turkish culture, its economic level in the historical process, its state, family structure and organization of life.

Key Words: Turkish Geography, Culinary Culture, Historical Periods, Heritage, Identity.

Giriş

* Doç. Dr., TOOB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü, myalcin@etu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1836-4243.

Kaynağını birçok farklı coğrafyada yaşam sürmesi, çok uluslu ve dinli medeniyetler buluşmasından alan Türk Yemek kültürü, içinde bulunduğu Fiziksel, sosyo-ekonomik ve ekolojik yapısına ışık tutmaktadır. Asya, Avrupa ve Afrika'nın kesişim noktası Anadolu, birçok medeniyetin buluştuğu ve beraberinde getirdiği yemek kültürünü bünyesinde biriktirmiştir¹. Bunlar Hitit, Frigya, Likya, Lidya, İyon, Roma-Bizans, Selçuklu ve Osmanlı olmak üzere birçok medeniyetin bıraktığı yoğun kültür alışverişinde bulunmasına olanak sağlamıştır. Orta Asya Türk mutfacı ile ilgili bilinenler, MÖ 220'den itibaren Hunlarla başlar. Hunlar ve önceki Orta Asya Türk toplumlarında mevsimsel olarak yapılan tarım 7. yüzyıldan itibaren Göktürkler döneminde (MS. 552-745) daha da önem kazanmıştır. Türk yemek kültürü Orta Asya'dan Anadolu'ya erişen bir süreci takip eden tarihesi 10. ve 11. yüzyıllardan başlamaktadır. Bu kültür, Selçuklu, Bizans, İran-Abbasi ve Osmanlı mutfaklarını kapsayan olgunlaşmış bir kültür mirasıdır. Dolayısıyla, Orta Asya'dan et ve mayalanmış süt ürünleri, Mezopotamya'dan tahıllar, Akdeniz'den sebze ve meyveler, Güneydoğu Asya'dan baharatlarla besin kaynakları da çeşitlenmiştir. Türk mutfak kültürünün oluşumunda, Osmanlı İmparatorluğunun altı asırlık geçmişi önemli bir yere sahiptir. Ayrıca, İmparatorluğun farklı kültürleri, değişik dinleri ve inançları barındırması, üç kıtaya yayılan coğrafyasının zenginliği mutfak kültürüne yansımıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Karadeniz, Akdeniz ve Hint Okyanusu'ndan geçen ticaret yollarını kontrol edebilme gayesi, Bağdat, Şam, Yemen ve Mısır üzerinden bu kültürün zirveye ulaşmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Türk Kültürünün kendisini, ekonomik düzeyini, devletini, ailesini ve yaşamını örgütlenmesini içerir ve çok geniş kapsamlıdır². Yemek bireysel ve toplumsal yönleri olan ve birçok sair etkileyicisi olan bir kültürel unsurdur. İnsan fizyolojik yapısı itibariyle yemekle doğrudan ilgisi olduğu gibi sosyal yönüyle de yaşadığı kültürün etkisi altında bir yemek anlayışına sahiptir³. Yemek kültürü bir toplumun yaşam tarzı, kültürü, ekonomisi, dini, örf ve adetleri, politikası, coğrafi özellikleri ve besin kaynakları vs. gibi konuların yansımasıdır⁴.

Asya, Avrupa ve Afrika'nın kesişim noktasında bulunan Anadolu, birçok yemek kültürünü bünyesinde barındırmaktadır. Orta Asya'dan et ve mayalanmış süt ürünleri, Mezopotamya'dan tahıllar, Akdeniz'den sebze ve meyveler, Güneydoğu Asya'dan baharatlar eklenmiştir. Bu mutfaklar da hazırlanan ziyafetler verilmiştir⁵. Geniş kültür merkezlerinin yansıması olan Türk mutfacı, dünyanın sayılı mutfakları arasında yer almakta olup, Çin ve Fransız mutfaklarının yanı sıra üç ana mutfaktan biridir. Bunun nedeni Türk kültürünün zenginliği ve Türk Tarihinin çok eskilere dayanması ve çeşitli medeniyetlerin eklemlenerek gelişmesidir. Dolayısıyla, bu çalışma döneme etki eden temelde psiko-sosyal, göç ve coğrafi belirleyiciler göz önünde tutularak; Orta Asya, Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet ele almaktadır (Tablo 1)

¹ Bahattin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

² Rapoport, Amos. *The Meaning of The Built Environment*. Beverly Hills: Sage:1990. Rapoport, Amos. *Culture Architecture and Design*. Locke Science Publishing Company, Inc. 200

³ Beşirli, Hayati. "Yemek, Kültür ve Kimlik". *Millî Folklor* 22, No. 8, (2010): 159-169.

⁴ Yalçın, Meryem, "İnsan-Çevre Etkileşimi bağlamında Yemek Yeme Mekanlarının Kimlik Oluşumunda Belirleyiciler". Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara 2008.

⁵ Tezcan, Mahmut, *Türk Yemek Antropolojisi*. T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Tablo 1. Türk Yemek Kültürünün gelişimini belirleyen dört ana dönem.

Türk yemek kültürünün gelişimini belirleyen dört dönemden (Tablo 2.) Orta Asya'nın atlı göçer yaşam tarzı, hayvancılık ve avcılığı geçim kaynağı olarak yanında getirmiştir. Bu dönem ile ilgili bilgilere Orhun Abidelerinde rastlanmaktadır. Selçuklu döneminde Türkler batıya (Anadolu'ya) büyük bir göç başlatmışlar, İslamiyet'in kabulü ile de yemek kültürümüzde köklü değişiklikler olmuştur. *Kutadgu Bilig* (Yusuf Has Hacip) *Dede Korkut*, *Selçukname*, *Divanü Lügati't Türk* (Kaşgarlı Mahmud) adlı eserlerde bunlara yer verilmiştir. Altı asır boyunca hüküm süren ve en geniş sınırlara ulaşmış Osmanlı İmparatorluğu döneminde, özellikle Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethi çeşitli medeniyet ve dinler ile etkileşimi zirveye ulaştırmıştır⁶. Bu kültürel zenginliklerin içerikleri, *Fatih Kanunnamesi*, *Divan-i Et'ime* (Bushak) , *Tercüme-i Kenzü'l İştihâ* (Ahmet Cavid), *Bağdadınin eseri Kitâbü't Tabih'in tercümesi* (Muhammed Bin Mahmud Şirvani) , *Ağdiye Risalesi* (Dürrizâde Nurullah Mehmed Efendi) *Melceü't Tabbâhîn*, (Mehmet Kamil) *Yemek Risalesi*, *Ali Eşref Dede Kitâbü't-Tabbâhîn-yemek yazması*, *Mehmed Kâmil tarafından anlatılmıştır*. Cumhuriyet döneminde ise batılılaşma hareketleri, lokanta ve restoranların gelişimi, kadınların kitlesel iş hayatına katılımı, Fast food endüstrisinin yayılması ile ilgili gelişmelerden *Türk Mutfak Sanatı*, *Necip Ertürk Seçme Yemekler*, *Tahire Gökalp*, *Nejat Sefercioğlu* (XVIII. Yüzyıla Ait Bir Yemek Risalesi Tercümesi) bahsetmiştir. Bu kaynaklar geçmişten günümüze bu kültürün oluşmasındaki bilgiyi, tecrübe ve gelişim sürecinin aktarımını sağlamıştır.

⁶ Casele Giancarlo, "The Ottoman Administration of the Spice Trades in the Sixteenth-Century Red Sea and Persian Gulf" JESHO-492 (2006):170-190.

DÖNEM	ORTA ASYA DÖNEMİ 6-10 YY.	SELÇUKLU DÖNEMİ 10 YY -14 YY	OSMANLI DÖNEMİ 15-18 YY	CUMHURİYET DÖNEMİ 19-20 YY.
Döneme etki eden olaylar ve kültürel yapı	Göçebe Kültür hakimiyeti, Hayvancılık ve avcılık	Batıya göç, İslamiyetin Kabulü	Osmanlı'nın en geniş sınırlara ulaşması, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethi, Diğer kültürlerle etkileşim (evlilikler)	Batılılaşma hareketleri (alafranga), Gıda sanayindeki gelişmeler, Lokanta ve restoranların gelişimi, Kadınların kitlesel iş hayatına katılımı, Fast food endüstrisinin yayılması
Yemek kültürünü yansıtan dönemin eserler	Orhun Abideler	Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacı Dede Korkut, Selçukname, DivanüLugati't- Türk, Kaşgarlı Mahmut	Fatih Kanunnamesi, Divan-i Et'ime/ Kenzü'l-İştahâ Kitabü't-Tabih, Muhammed Bin Mahmud ŞirvaniTürk Yemekleri, N. Sefercioğlu Türkçe Yazma Yemek Risalesi Ağdiye Risalesi Melceü't Tabbâhîn, Mehmed Kami	Yemek Risalesi, Ali Eşref Dede Kitabü't-Tabbâhîn- yemek yazması, Muhammed Kamil Türk Mutfak Sanatı, Necip Ertürk Seçme Yemekler, Tahire Gökalp

Tablo 2. Türk Yemek Kültürünü belirleyen psiko-sosyal, kitlesel ve coğrafi faktörler ve geçmişten günümüze aktarımını sağlayan kaynaklar.⁷

Özetle, Türk tarihinde belirli dönemlerde yaşanan büyük kitleler halinde göçler farklı kültürlerle etkileşimimizi yanında getirmiştir. 14. Yüzyılda Sufi örf ve adetlerinin Türk yemek kültürünü oldukça fazla etkilediği gözlenmektedir. 17. yüzyılda günde iki öğün basit şekilde beslenmişler, misafirlerini ağırlamaya önem vermişlerdir. Üç öğün yemek yeme alışkanlığı Türlerde 20. Yüzyılda başlamıştır⁸. Anadolu'nun birçok kültürel mirasa ev sahipliği yapması nedeniyle ülkemiz yedi farklı coğrafi bölgeye sahiptir. Bu nedenle yemek kültürü her bölgeye göre değişir. Yaşam tarzları, doğal yaşam, bu kültüre hizmet ettikleri için korunmalıdır.

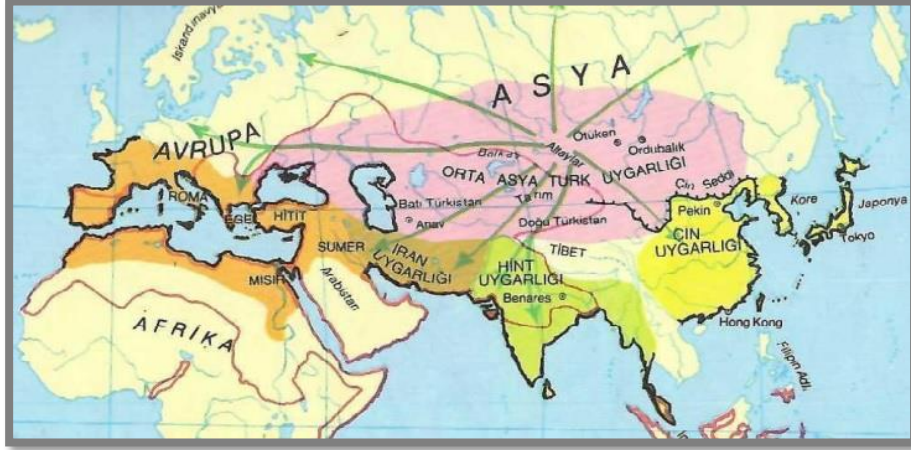
Bu çalışmada Türklerin Orta Asya'dan Cumhuriyet dönemine kadar kültürel çeşitliliğini etkileyen faktörleri, kitlesel değişimler coğrafi özellikleri ve evreleri incelemektedir.

⁷ Yasemin Solmaz, "Türk Mutfak Kültürü ve Beslenme Alışkanlıkları Üzerine Bir Değerlendirme" Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi. 1(3), 2018: 108-124. Priscilla Mary Işın, Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018. Özge Samancı, Cumhuriyet Döneminde Türk Mutfak Kültürü. Türk Mutfak Kültürü. Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları. 2016: 86-106.

⁸ Deniz Gürsoy, *Yemek ve Yemekçiliğin Evrimi*. Sofra Yemek Üretim ve Hizmet A. Ş., Kurum Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul Kasım, 1995.

Türk Yemek Kültürünün Gelişim Dönemleri

Orta Asya Dönemi; Atlı göçer kültür, Hayvancılık ve Avcılık

Şekil 1. Orta Asya Türk Uygarlıklarının Yayılım Alanları

Orta Asya geniş tanımıyla, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan, Afganistan, Doğu Türkmenistan (bugün Çin sınırları içerisinde bulunan Sincan Bölgesi), Tibet ve Moğolistan'ı kapsayan bir bölgedir. Sert kara iklimine sahiptir. Orta Asya bozkır, dağ ve çöllerden oluşur ve tarıma uygun toprakları azdır. Bu bölgenin göçebeliliği tarıma uygun yerlerde oluşan nüfus artışı yönelik olmuştur⁹. Bu dönemde Türkler, Ural-Altay Dağları arasındaki tarım alanlarını keşfetmişlerdir. Orta Asya'daki dağlık alanlarda yaşayan Türklerin bu tarım alanlarını keşfiyle atlarla göçebe yaşam ortaya çıkmıştır. Bu coğrafyanın yiyecekleri buğday unu, süt ve diğer süt ürünlerinden elde edilen hamur işlerinden oluşmuştur. Hayvansal ürünleri, at ve koyun eti ve içeceği ise kısrak sütü olmuştur¹⁰. Ayrıca, hububat taneleri tokmakla dövülerek ezilmiş ve üzerindeki kepekleri ayrılmıştır. Bakır, düşük sıcaklıkta işlenebildiği için ilk işlenen metal olmuştur. Düşük sıcaklıkta ve kolayca dövülerek şekillendirildiği için Kalkolitik Çağ'ın en önemli özelliği (M.Ö. 5500 – 3000) taş aletlerin yerini bakır aletlerin alması olmuştur. Bakır Çağı olarak da adlandırılan bu dönemde arpa ve buğday üretilip, köpek, koyun, keçi, sığır ve eşek gibi hayvanlar yetiştirilmiş olup ve atlar evcilleştirilmiştir¹¹.

Çivi yazısının kökeni olarak adlandırılan ilk işaretler burada bulunmuştur. Tunç Devri'nde (M.Ö. 3000 – 1200), çanak çömlek üretimi ve seramik ticareti artmıştır. Böylece topluluklar zenginleşmiştir. Zenginliklerini korumak için şehirler, duvarlar, saraylar, tapınaklar ve tahıl ambarları inşa edilmiştir¹².

⁹ Priscilla Mary Işın, *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018.

¹⁰ Elif Şebnem Kobyay, Food and beverage names at Kutadgu Bilig (Kutadgu Bilig'de Yiyecek ve İçecek Adları) *Turk Stud Int Period Lang Lit His Turk Turk*, 8 (8), 2013: 823-833.

¹¹ Deniz Gürsoy, *Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürümüz*. Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti, İstanbul 2013.

¹² Casele Giancarlo, "The Ottoman Administration of the Spice Trades in the Sixteenth-Century Red Sea and Persian Gulf" *JESHO-492* (2006):170-190.

MÖ 220'den itibaren Hunlarla başlayan Orta Asya Türk mutfağı ile ilgili bilinenler¹³; Hunlar ve önceki Orta Asya Türk toplumlarında mevsimsel olarak yapılan tarıma 7. yüzyıldan itibaren Göktürkler döneminde (MS. 552-745) daha önem kazanmış olmasıdır¹⁴. Ayrıca, Fetihler ve İpek yolu ticareti sayesinde Orta Asya yemekleri Çin, Hindistan ve Batı Asya yemekleriyle karşılıklı etkileşim içine girmiştir.

Türk inançlarında yiyecek ve içeceklerin önemli bir yeri vardır. Türkler inançlarını yaşadıkları bölgeden etkilenerek kabul etmişlerdir. İslam öncesinde Türk Boylarından Uygurlar yaşadıkları coğrafyanın etkisiyle *Maniheizm*'i kabul etmişlerdir. Yaşam tarzlarını şekillendirmişler ve yemek yeme alışkanlıkları dinlerine göre belirlemişlerdir. Eski Türklerin gelenek, görenek ve kültürleri kabul ettikleri dinlerin düşünce ve inanç yapısından etkilenmiştir. Hayvan sütü ve süt ürünleri tüketimi önemlidir, çünkü eski Türkler çoğunlukla hayvancılıkla uğraştıklarına dair bulgular Türk mitolojisinde geçmektedir. Deve, sığır, koyun portreleri, Türklerin çizdiği keçiler ise taş duvarlara resmedilen eserlerde görülmüştür¹⁵. Orta Asya bölgesine ilişkin bilgiler göçebe yaşam kültürü nedeniyle mevcut kalıntılar ile sınırlıdır. Bazı Selçuklu dönemindeki yemek türleri ile ilgili bilgilerde ise çörek, yufka, ekme, helva, kımız, ayran ve etli yemekler hariç pekmezden bahsedilmiştir.

Ayrıca, Türk yemek kültürü hakkında bazı bilgiler eski kaynaklarda bulunabilmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un eseri "*Divanü Lügat'it-Türk*"te adı geçen çeşitli yemek müstahzarları, 11. yüzyılda ekşi yoğurda yoğun talep olduğu anlaşılmıştır. Bu, ekşi yiyeceklerin bir Türk mutfağında özel bir yeri olan ve 11. yüzyıldan sonra Türk mutfağının karakteristik özelliği haline gelmiştir¹⁶.

Türk mutfağı hakkında birkaç yüzyıl önce yazılmış eski Türk yazıtlarında ise Örneğin; Dede Korkut hikâyelerinde yağsız peynir, yahni, toyga çorbası gibi bazı yiyeceklerin yanında süt, ayran, kımız gibi içeceklerden söz edilmiştir. Tutmaç, yufka, kuvat (bir çeşit şekerleme) gibi Selçuklu dönemine ait diğer bazı bilgiler "*Divanü Lügat'it Türk*"te geçmektedir. Bu dönemin diğer önemli eserleri Mevlâna Rumi'nin Mesnevi'si ve Kutadgu Bilig adlı eserlerdir. Yemek seremonisi, yemek ziyafeti, sofrada adabı ve bilgisi yemeklerden o dönemde daha önemli olgular olduğu kaynaklarda belirtilmektedir¹⁷.

Bunlara ek olarak, Türk destanları, Türklerin yaşam tarzları ile ilgili eserde değerli kaynaklardır. Oğuz destanındaki ifadeler de Çöllerde yaşayan Türklerin en önemli besin kaynağı, özellikle de koyun eti olduğu yönündedir¹⁸. Türklerin içinde yaşadıkları yaşam koşulları ve sosyal yaşam gereklilikleri nedeniyle, özellikle savaş zamanlarında tükettikleri önemli yiyeceklerin faydalarından yararlanan hayvanlardan kaynaklandığı

¹³ Sefa Öcal, "Eski Türklerde Yiyecekler" *Türk Dünyası Araştırmaları*. No: 35 (Nisan 1985): 161-213.

¹⁴ Pınar Çakıroğlu ve Sargın Yalçın, "The impact of globalization on food consumption Standard" *Küreselleşmenin Gıda Tüketimine Etkisi*. No: (510) 43 (2004):41-45. Kortepeter, Carl Max. *The Ottoman Turks Nomad Kingdom to World Empire*. Isis Press, İstanbul 1991.

¹⁵ Sami Kılıç ve Ali Albayrak, "Food and beverages in Turks before Islam (İslamiyetten önce Türklerde yiyecek ve içecekler)" *Turk Stud Int Period Lang Lit Hist Turk*, 7 (2) (2012):707-716.

¹⁶ Ayşe Baysal, "Evaluation of changes in Turkish food culture in terms of nutrition and health research on Turkish cuisine culture" *Turkish Folk Culture Research Foundation* 12, No. 3 (1993): 12.

¹⁷ Elif Şebnem Kobya, Food and beverage names at Kutadgu Bilig (Kutadgu Bilig'de Yiyecek ve İçecek Adları) *Turk Stud Int Period Lang Lit His Turk Turk*, 8 (8), 2013: 823-833.

¹⁸ Elif Şebnem Kobya, Food and beverage names at Kutadgu Bilig (Kutadgu Bilig'de Yiyecek ve İçecek Adları) *Turk Stud Int Period Lang Lit His Turk Turk*, 8 (8), 2013: 823-833.

çoğu Türk destansı ve hikâyelerden anlaşılmaktadır¹⁹. Orta Asya döneminden itibaren Türkler hayvansal kaynaklı gıdaların yanı sıra bitkisel gıdaları da tüketmektedir. Özellikle Anadolu'da yapılan tarih öncesi kazılarda tarım ürünleri ve sulama kültürlerine ilişkin bilgiler bulunmuştur. Buralardan Türklerin tarımla uğraştığı ve tarım ürünlerini tükettiği anlaşılmaktadır²⁰. Hunlar göçebe yaşamlarının yanı sıra tarımla da uğraşmışlardır. Türklerin geçmişi buğday, arpa, mısır, mısır, pirinç ve fiğ ekmişler ve elma, üzüm, karpuz, kavun ve yemiş ekmişlerdir²¹.

Çatalhöyük'ten elde edilen bulgular, Türk mutfak kültürünün Asya bozkırları ve Anadolu uygarlıkları ve Orta Doğu'nun birleşmesi ile ortaya çıktığını göstermektedir. Orta Asya Türkleri ise çoğunlukla tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlar, bu nedenle en önemli yemekleri arasında daha çok buğday ve buğday unundan yapılan hamur işleri vardı. Yemeklerin bileşenleri bu dönemde et, un ve yağ gibi temel gıda maddeleri olmuştur²². Türk kültüründe toylarda yenecek hayvan eti ya da yemeklerin paylaşımı (ülüş) âdeti geliştirilmiştir. Her ailenin ve kişinin kızartılan koyun etinin ya da yapılan yemeğin neresinden yiyebileceğini belirleyen ülüş daha geniş anlamda hükümete ve hukuka olan takdirin ifadesidir. Buna istinaden Türklerde geleneklerin her zaman en yüksek öneme sahip olduğunu söylemek mümkün olmuştur. İslami dönemler de dâhil olmak üzere tarih boyunca Türk kültürü ve toplum hayatı adetlere ya da dine göre düzenlenmiştir²³. Bozkır yaşamında din geleneklerden daha etkili olmuştur. Aslında, bozkırlardaki toplumsal yozlaşmanın etkisi yerleşik toplumdan daha dramatiktir. Toplumdaki en küçük bölünme veya iç çatışma önemli sonuçlar doğurmuştur çünkü bozkırdaki en önemli güç üretken insanlardır. İnsan gücü, ekonomiden askeriye kadar her alanda vazgeçilmez bir öneme sahip olmuştur. Bozulmuş bir toplumsal düzen iş gücü kaybı demektir. Bu nedenle, sosyal yaşam katı kurallarla düzenlenmelidir. Tarıma dayalı toplumlarda bu kurallar, inanılan dinlere göre çok katı olabilmektedir. Örneğin, Türk toplumunda hırsızlığın cezası ölüm iken, tarıma dayalı kültürler döneminde diğer toplumlardan daha hafif bir ceza uygulanmıştır. Tarıma dayalı toplumlarda yasalarla buna benzer pek çok yaptırımlar bulunmuştur. Dinin sınırları ve yaklaşımları kaynaşmamıştır ve bir dengede devam etmiştir²⁴.

11. ve 12. yüzyıllardan sonra dini kurumlar sosyal hayatın vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Yörüklerin yolculukları sırasında şekillenmeye başlayan Türk yemek kültürünün sınırları Asya'dan Anadolu'ya uzanması uzun bir tarihsel gelişimden kaynaklanmaktadır²⁵. Türk göçbeleri Asya'dan Anadolu'ya geçerken, Türk tarihinin

¹⁹ Sami Kılıç ve Ali Albayrak "Food and beverages in Turks before Islam (İslamiyetten önce Türklere yiyecek ve içecekler)" *Turk Stud Int Period Lang Lit Hist Turk*, 7 (2) (2012): 707-716.

²⁰ Pınar Çakıroğlu ve Sargın Yalçın, "The impact of globalization on food consumption Standard" *Küreselleşmenin Gıda Tüketimine Etkisi*. No: (510) 43 (2004):41-45. Kortepeter, Carl Max. *The Ottoman Turks Nomad Kingdom to World Empire*. Isis Press, İstanbul 1991.

²¹ Sami Kılıç ve Ali Albayrak "Food and beverages in Turks before Islam (İslamiyetten önce Türklere yiyecek ve içecekler)" *Turk Stud Int Period Lang Lit Hist Turk*, 7 (2) (2012):707-716.

²² Elif Şebnem Kobya, Food and beverage names at Kutadgu Bilig (Kutadgu Bilig'de Yiyecek ve İçecek Adları) *Turk Stud Int Period Lang Lit His Turk Turk*, 8 (8), 2013: 823-833.

²³ Ayşe Baysal, "Evaluation of changes in Turkish food culture in terms of nutrition and health research on Turkish cuisine culture" *Turkish Folk Culture Research Foundation* 12, No. 3 (1993): 12.

²⁴ Gülşen Göde, Kaynardı, Semra; Uyarcan, Müge ve Söbeli, Ceyda "Tarihin gelişim sürecinde Türk yemek kültürü ve beslenme alışkanlıklarının değişimi" *Journal of Food Health* 7(3), 2021: 216-226.

²⁵ Sefa Öcal, "Eski Türklere Yiyecekler" *Türk Dünyası Araştırmaları*. No: 35 (Nisan 1985): 161-213.

şekillenmesinde oldukça dikkate değer bir role sahip olan İslam dininin etkisi de yer almıştır. Bununla birlikte, geleneksel kültür ve inancın etkileri hala devam etmektedir²⁶.

Selçuklu Dönemi; Türklerin Anadolu'ya Gelişi, Batıya Göç ve İslamiyet'in Kabulü

Neolitik Çağ'ın sonunda (M.Ö. 6000 – 5500), insanoğlu sıvı ve katı yiyecekleri depolamak ve taşımak için kil çömlek kullanmışlardır. Bu dönemde insanlar tahıl üretmeye ve depolamaya başlamıştır. Konya'daki Çatal Höyük bu döneme ait tipik bir yerleşim yeri olup buğday, arpa, mercimek, bezelye ve fasulye ıslah edilmiştir. 1071 yılında Anadolu'ya gelen Türkler, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra yerleşmişlerdir; devletin başkenti Konya olması ile dönemin en seçkin uygarlığını kurmuşlardır. Anadolu Selçukluları döneminde mutfak kültürü gelişimi hız kazanmıştır ve mutfakla ilgili bilgilere Selçuklu mektuplarında da rastlanabilmektedir²⁷. Batıda ege denizi, kuzeyde Sibiryaya ve güneyde Himalayalar olmak üzere Türkler binlerce yıldır göç etmekte ve anakaradan dünyanın çeşitli bölgelerine yayılmışlardır. Özellikle, Hun ve Oğuz Türklerinin göçleri, uzun mesafeler aşılarak yapılmıştır²⁸. Bir milletteki insanların yaşadıkları toprakları terk etmeleri kolay değildir. Ancak ekonomik, siyasi (Çin ve Moğol baskıları), iklim ve ekolojik nedenlerle daha sıcak iklime sahip bölgelere göç etmişlerdir.²⁹ Türklerin yaşadığı en önemli yer Anadolu'dur.

Resim 1. Selçuklular çoğunlukla tepsi etrafında oturup yemeklerini yemişlerdir (Gürsoy, 2013).

Selçuklular, Anadolu'nun en zengin döneminde yaşadılar. Bu zenginliğin çoğu mutfakta görülmüştür ve göç ettikleri yerlerden getirdikleri mutfak kültürleri kendi

²⁶ Sami Kılıç ve Ali Albayrak, "Food and beverages in Turks before Islam (İslamiyetten önce Türklere yiyecek ve içecekler)" *Turk Stud Int Period Lang Lit Hist Turk*, 7 (2) (2012):707-716.

²⁷ Mahmut Tezcan *Türk Yemek Antropolojisi*. T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

²⁸ Christian Boudan, *Mutfak Savaşı – Damak Zevkinin Jeopolitiği*. Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2006.

²⁹ Priscilla Mary Işın, *Avıcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018.

mutfaklarına zenginlik katmıştır³⁰. Anadolu Selçukluları yemek yerken çoğunlukla tepsi etrafında oturup yemeklerini yemişlerdir (Resim 1).

Selçuklular döneminde yemek kültürünün oluşumuna ışık tutan kaynakları 13. yüzyılda Mevlâna Rumi'nin eserleri ve ardından Mevlevi yemek sofrasının düzenli yapısı ve yemekle ilgili kurallar hakkında bilgileri içermektedir. Selçuklu döneminin Türk mutfak kültürü üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Bu dönemde öne çıkan besinler et, buğday ve yağ olmuştur. Selçuklular döneminde çeşitli pişirme yöntemleri ve bir besin öğelerinin birbirleriyle karıştırılması pek çok lezzet keşfedilmiştir³¹.

Geçim kaynağı tarım olan oryantal mutfak modeli, var olan coğrafi ve iklim koşullarına bağlı olarak ortak gıda kaynakları çerçevesinde oluşturulmuştur. Bu mutfak modelinin, Kafkasya'nın güneyinde, Orta Doğu'da tahıl ve meyve açısından zengin iki doğal bölgenin bir araya geldiği noktada ortaya çıktığı belirtilmektedir. Arap ülkelerini fethedildikten sonra Bağdat halifeleri Müslüman topluluklarında tarım ve yemek tekniklerini geliştirmişleridir³².

Selçuklu padişahları da dahil olmak üzere halk, gösterişli sofralara ve ziyafetlere pek ilgi göstermemiştir. Nitekim hem iklimsel hem de coğrafi koşullardan dolayı böyle bir değişikliği de beraberinde getirmiştir. Bitki örtüsü bakımından Anadolu, Orta Asya'dan çok farklıdır. Türkler yerleşik hayata geçtikten sonra da hayvancılığı bırakmamışlardır. Bu nedenle Selçuklu mutfağında koyun eti çok tüketilmeye başlanmıştır. Süt temini ve sığırların çiftliklerde yaptıkları işler, onların kesilmesini engellemiştir. Bu dönemde besin çeşitliliği fındıktan keçiyoynuzu fasulyesine kadar hiçbir malzemeyi kapsamaktadır. Ham üzüm ve kuru üzüm Mevlana'nın eserlerinde sıkça bahsedilen bir meyve olmuştur. Ayrıca yufka, etli ekmek, tandır ekmeği, börek, tutmaç, fırında kelle, bulgur, çorba, pathıcan turşusu, şeker, yufka, kadayıf, gül reçeli, zede gibi yiyecek ve içeceklerin hepsi Mevlana'nın Mesnevi'sinde ikram edilen yemekler olmuştur³³. Selçuklu dönemi Türk mutfak kültürünü önemli ölçüde etkilemiştir. Selçuklu döneminde çeşitli pişirme teknikleriyle ve bir besin öğesinin diğerine eklenmesi veya karıştırılması sırasında birçok lezzet yaratılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu; Üç Kıtaya Yayılan Kültürel Etkileşim

Osmanlı başlangıç dönemlerinde padişahların nasıl yemek yediklerine ilişkin bilgi bulunmamasına rağmen, diğer kaynaklar Osmanlıların Selçuklular döneminin etkisiyle sade bir yemek alışkanlıkları olduğu düşünülmektedir. Öte yandan, II. Murat döneminde (1421-1451) saray mutfağında aşçılar, ayvalar, kilerciler gibi görevlendirmeler ile kurumsallaşmaya başlanmıştır³⁴.

16. Osmanlıların üç kıtaya yayılan bir imparatorluk olması; bu sınırlar içinde yaşayan, birbirinden çok farklı geleneklere sahip kavimler, toplumların yoğun kültür

³⁰ Murat Belge, *Tarih Boyunca Yemek Kültürü*. İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

³¹ Haşim Şahin, *Türkiye Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mutfağı*; *Türk Mutfağı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008.

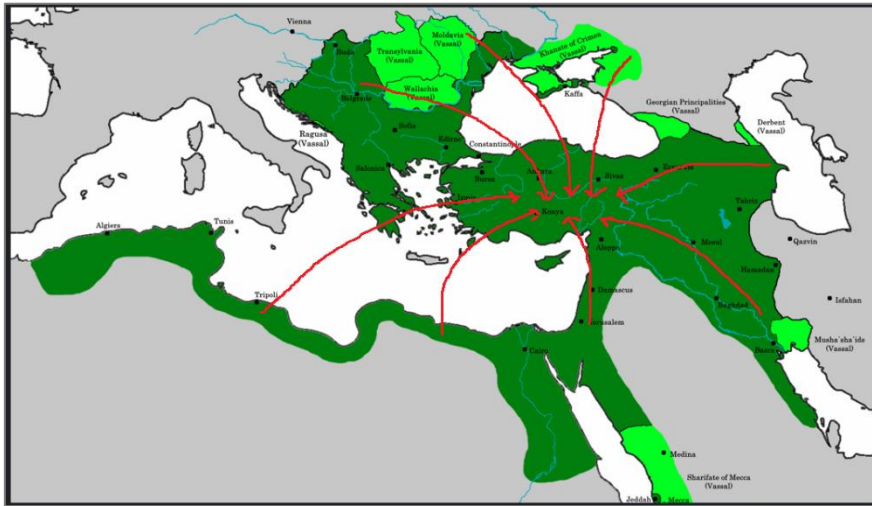
³² Türkan Kutluay Merdol, "Tarihten Günümüze Toplumlar ve Beslenme Alışkanlıkları. Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar" Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları. No:22. Ankara 1998.

³³ Nevin Çiğirim, *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar: Batı ve Türk Mutfağı'nın Gelişimi, Etkileşimi ve Yiyecek İçecek Hizmetlerinde Türk Mutfağının Yerine Bir Bakış*. Yayın 28, Ankara (Şubat 2001).

³⁴ Priscilla Mary Işın, *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2018. Belge, Murat. *Tarih Boyunca Yemek Kültürü*. İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

alışverişinde bulunmasına olanak sağlamıştır. Bu oluşum içerisinde yemek kültürümüze sayısız bilgi ve tecrübe miras kalmıştır³⁵. Osmanlı Mutfağı 15. yüzyılın başından itibaren güçlü ve özgün bir kimlik kazanmaya başlamıştır³⁶. Osmanlı fethettikleri topraklara mutfak kültürlerini de taşımıştır. İmparatorluk tarihe karıştıktan sonra, Avusturyalı bilim adamı *Bert Fragner*'ın ifadesi şöyle olmuştur; '*Osmanlı Mutfak İmparatorluğu*'³⁷. 16.Yüzyıldan itibaren Osmanlı Mutfağı Batı Avrupa'yı da etkilemeye başlamıştır. Bunun en çarpıcı örnekleri arasında kahve ve şerbet sayılabilir. Ayrıca, İtalya'da sütlüca *Riso Turchesco* (Türk usulü pirinç), karpuz İngiltere'de '*Türk kabağı*' ve Avusturya'da koz helvasına *Türkischer Honig* (Türk balı) denilmesi bu etkilerin ispatıdır³⁸.

Osmanlı'nın klasik dönemi sayılan 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu büyümeye devam ederek en geniş sınırlarına ulaşmıştır. I. Selim (Sal.1512-1520) Suriye, Mısır ve doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını, oğlu I. Süleyman (sal. 1512-1566) Macaristan, Irak ve Yemenli Osmanlı topraklarına katmıştır. Yüzyılın sonuna gelindiğinde Kuzey Afrika'da Tripoli, Cezayir, Tunus ve Kıbrıs Osmanlıların eline geçmiş ve kuzeyde Eflak, Boğdan ve Kırım Hanlığı, Osmanlı'ya bağlı devletler haline gelmiştir. 17. Yüzyılın sonlarından itibaren ise Osmanlı İmparatorluğu toprak kaybetmeye başlamıştır³⁹.

Şekil 1. Osmanlılar Ortadoğu, Güney Akdeniz ve Avrupa olmak üzere üç kıtaya yayılan (Vikipendia) bir imparatorluk olması oldukça geniş bir kültürel etkileşimi sağlamıştır.

Ayrıca, İstanbul yöresel mutfakların ile çeşitlenen 'Türk Mutfağı' tanımı yüksek mutfak olarak seviye atlamıştır. 19. yüzyıldan itibaren Yüksek mutfak kavramı Osmanlı saray ve konaklarında belgelendirilmiştir. 1844 yılında Mehmed Kamil "*Melceü't-*

³⁵ Deniz Gürsoy, *Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürümüz*. Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti, İstanbul 2013.

³⁶ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

³⁷ Priscilla Mary Işın, *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2018.

³⁸ Christian Boudan, *Mutfak Savaşı – Damak Zevkinin Jeopolitiği*. Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2006.

³⁹ Mahmut Tezcan, "Eating habits of the Turks and their associated behaviors Turkish Cultural Foundation" 2015. <http://www.turkish-cuisine.org/culinary-culture-202/eating-habits-of-the-turks-199.html>.

Tabbahin” adlı bir yemek kitabı yayınlamıştır⁴⁰. 1970 yılında Ekrem Muhittin Yeğen “*Alaturka ve Alafranga Yemek Öğretimli*” yayınlanan iki ciltlik kitabında “İstanbul Mutfağı”nı anlatmıştır. Osmanlı’da kaliteli yemek ve çeşit fazlalığı statü göstergesidir. Kaliteli yemekler sarayda, kalan besinler ise pazarlara gönderilmiştir⁴¹.

“Osmanlı topraklarında yan yana yaşayan Müslümanlar ile Hristiyanlar ortak bir mutfak kültürü oluşturmuşlardır. Coğrafya iklim ve dine bağlı farklılıklar olmakla birlikte özellikle şehirlerde herkesin kebab, dolma, pilav, börek, baklava, şerbet, kahve gibi besinleri tükettikleri görülür. Bu nedenle herhangi bir Osmanlı yemeğinin Türk, Kürt, Ermeni, Rum vs. gibi etkileri bünyesinde bulunmaktadır”⁴².

Karadeniz, Akdeniz ve Hint Okyanusu’ndan geçen ticaret yollarını kontrol edebilme gayesi, Bağdat, Şam, Yemen ve Mısır üzerinden, Osmanlı’nın en önemli ticaret merkezi olan İstanbul’a besinlerin ulaşmasını sağlamıştır⁴³. Portekizliler, Hindistan’a deniz yoluyla ulaşım ticaretini de ele geçirmeye başladığında Osmanlılar kara ve deniz yoluyla yapılan bu ticareten önemli bir pay almayı sürdürmüşlerdir⁴⁴.

Saray Mutfağı ve Halk Mutfağı

Osmanlı İmparatorluğu’nda saray ve halk mutfağı olmak üzere iki farklı yaklaşım vardır; Saray mutfağı padişah ve harem mutfağı olmak üzere ikiye ayrılarak padişaha ve meclis üyelerine yönelik görkemli sofralardan oluşmuştur. Aşçılar sürekli saray çevresindeki insanlara yeni yemekler geliştirmişlerdir. 1200 kişiye ulaşan aşçılık ekibi, sadece saray çevresinde bulunanlara değil, saraya gelen misafirlere de yemek hazırlamıştır⁴⁵. 15. yüzyılda Fatih Sultan Mehmed tarafından Saray mutfağının gelişimi, Topkapı Sarayı’nın içine mutfaklar inşa edilerek sağlanmıştır. Bu mutfaklar, güney kesimde birçok kubbesi ve bacası ile yer almıştır⁴⁶.

Fatih Sultan Mehmed 1453 yılında İstanbul’u fethedildikten sonra, Osmanlı saray yemekleri farklı bir boyut kazanmıştır. Ayrıca, deniz ürünleri ile yemek pişirme teknikleri öne çıkmıştır. Osmanlılar için mutfak, saray yaşamının önemli bir parçası olmuştur. Sarayda ki sofralar soylular için bir sosyal etkinliğe dönüşmüş, padişah ve kıdemli subayların bir araya gelmiştir⁴⁷. Bu nedenle saray mutfağı her zaman iyileştirmeler arayan, Aşçıların yarıştığı, çeşitli tatlıların ve yemeklerin keşfedildiği bir mutfak olmuştur. Padişah’a görkemli ziyafetler hazırlama çabası, bu kültürü gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır⁴⁸.

⁴⁰ Mehmet Fuat Köprülü, *Bizans müesseselerininin Osmanlı müesseselerine tesiri*. Ötüken, 1981.

⁴¹ Özge Samancı ve Sharon Croxford, *XIX. Yüzyıl İstanbul Mutfağı*’ı. Medyatik Yayınları, İstanbul 2006.

⁴² Priscilla Mary Işın, *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018.

⁴³ Caroline Finkel, *Osmanlı Dream: The Story of Ottoman Empire 1300-1923*. John Murray, Londra 2006.

⁴⁴ Casele Giancarlo, “The Ottoman Administration of the Spice Trades in the Sixteenth-Century Red Sea and Persian Gulf” *JESHO*-492 (2006):170-190.

⁴⁵ Caroline Finkel, *Osmanlı Dream: The Story of Ottoman Empire 1300-1923*. John Murray, Londra 2006.

⁴⁶ Deniz Gürsoy, *Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürümüz*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti, 2013.

⁴⁷ Priscilla Mary Işın, *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018.

⁴⁸ Priscilla Mary Işın, *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2018. Finkel, Caroline, *Osmanlı Dream: The Story of Ottoman Empire 1300-1923*. John Murray, Londra 2006.

Osmanlı döneminde mutfak üç temel üzerine gelişmiştir. Bunlar; saray, konak ve şefler, bunun sonucunda İstanbul'daki ünlü Türk mutfağı ortaya çıkmıştır. Osmanlı Sarayında mutfak, saray hayatının önemli bir parçası olmuştur. Saray mutfağı her zaman yeniliklere imza atmış, pek çok yemek ortaya çıkarmış, lezzetli ve zengin çeşitlerin sunulduğu yer haline gelmiştir. Türk mutfak kültürünün oluşumunda, Osmanlı İmparatorluğunun altı asırlık geçmişi önemli bir yere sahiptir. Ayrıca, İmparatorluğun üç kıtaya yayılan coğrafyasının zenginliği farklı kültürleri ve inançları barındırması bu kültürün özgün ve eşsiz olmasını sağlamıştır⁴⁹. Anadolu'da yöresel mutfaklarda et ve etli yemekler birbiriyle etkileşim içerisine yeni bir sentez oluşturmuştur. Ege adaları ve kıyılarındaki zeytinyağı ve balık, güneyden gelen et yemekleri mezeler ve şerbetli tatlılar, Bizans ve Roma mutfak kültürünün de etkisiyle bu topraklarda buluşmuştur. Osmanlı topraklarının Ortadoğu, Güney Akdeniz ve Avrupa'ya ulaşması, Anadolu Yemek kültürünün kapsamını daha da genişletmiştir⁵⁰.

Cumhuriyet Dönemi; Endüstrileşme, Ticaret Ağının Genişlemesi, Kadınların İş Hayatına Katılımı

Cumhuriyet döneminden itibaren Türkiye'de yemek kültürü yedi coğrafik bölgemize göre değişiklik göstermektedir. Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Karadeniz, Marmara, Ege ve Akdeniz bölgelerinin kendilerine özgü yemek kültürleri oluşmuştur. Türkiye'nin Akdeniz bölgesinde özellikle sebze ve zeytinyağlı yemekler yaygındır⁵¹. Örneğin, Zeytin 2500 yıldır Akdeniz mutfağında kullanılır ve Ege mutfağını Zeytinyağı şekillendirir sonra Ege mutfağını şekillendiren en önemli faktör her yöresinde bulunan otlardır. Ege'de sayısız bitki türü bulunmaktadır. İzmir'de kullanılan başlıca otlar; *Asma, ebeğümece, ısırgan otu, roka, maydanoz, turp filizi, devedikeni, hindiba, haşhaş, rihtim, muz gusto, mühbarek devedikeni, karahindiba, helva, kuşkonmaz, arapsacı, deniz kızılı* gibi oluşan uzun bir liste ortaya çıkmaktadır⁵². Verimli topraklar sahip Türkiye'de yenilebilir ve toprakta yetişen birçok bitki türü bulunmaktadır ve ülkemizin ekonomik ve kültürel değerleri açısından çok önemlidirler. Bugünkü Türk yemek kültürünün geniş yelpazesinin oluşmasında özellikle Selçuklu ve Osmanlı mutfağı tüm Anadolu yemeklerinde oldukça etkili olmuştur⁵³.

Öte yandan, cumhuriyet döneminde endüstrinin gelişmesi ve tekniklerin gelişmesi, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizdeki beslenme alışkanlıklarını etkilemiştir⁵⁴. Ticaretin ve kitle iletişim araçlarının gelişmesiyle gıdaların mevsimi dışında koruma ve ulaşma

⁴⁹ Samancı, Özge ve Croxford Sharon. *XIX. Yüzyıl İstanbul Mutfağı*. Medyatik Yayınları, İstanbul 2006. Kortepeter, Carl Max. *The Ottoman Turks Nomad Kingdom to World Empire*. Isis Press, İstanbul 1991.

⁵⁰ Deniz Gürsoy, *Yemek ve Yemekçiliğin Evrimi*. Sofra Yemek Üretim ve Hizmet A. Ş., Kurum Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti., Kasım, İstanbul 1995.

⁵¹ Yasemin Solmaz, "Türk Mutfak Kültürü ve Beslenme Alışkanlıkları Üzerine Bir Değerlendirme" Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi. 1(3), 2018: 108-124. Öcal, Sefa, "Eski Türklerde Yiyecekler" *Türk Dünyası Araştırmaları*. No: 35 (Nisan 1985): 161-213.

⁵² Özge Samancı ve Sharon.Croxford. *XIX. Yüzyıl İstanbul Mutfağı*. Medyatik Yayınları, İstanbul 2006.

⁵³ Metin Saip Sürücüoğlu, ve Özfer Ayşe Özçelik, "Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi" 38. İCANAS-Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, (10-15 Eylül): Ankara. 2008:1289-1310.

⁵⁴ Metin Saip Sürücüoğlu, ve Özfer Ayşe Özçelik, "Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi" 38. İCANAS-Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara (10-15 Eylül): 2008:1289-1310.

yöntemlerini de geliştirmiştir⁵⁵. Türklerin göçebe döneminde bu yana iki öğün yenen yemekler, bu dönemde üç öğüne çıkmıştır⁵⁶. Ayrıca, sanayi ve teknolojinin gelişmesi, yaşam koşullarının değitirdiği artan maliyetler kadının çalışma hayatına girmesi beraberinde getirmiştir. Bu koşullar kısa sürede ve hazır yemek ve lokanta ve restoran gibi ev dışında yemek yeme gereksiniminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur⁵⁷. Bunlara ek olarak, sosyo-kültürel değışim sürecinde hazır yemek endüstrisi de bu dönemde yalnız yaşayanların artışından ötürü ülkemizde gelişmiştir⁵⁸.

Sonuç

Türk yemek kültürünün özgün ve eşsiz değerlere sahip olmasını bünyesinde yaşayan uygarlıkların fiziksel ve sosyal kimlik farklılıklarının bir arada sentezlenmesi sayesinde olduğu görülmektedir. Bahsedildiği gibi Türk kültürü çeşitli medeniyetlerin eklenerek geliştiği oldukça geniş bir birikimi içinde barındırmaktadır. Bunlar Hitit, Frigya, Likya, Lidya, İyon, Urartu, Roma-Bizans, Selçuklu ve Osmanlı olmak üzere birçok uygarlığa ev sahipliği etmiştir. Türk mutfağı, Osmanlı döneminde de bu coğrafyadaki birçok değışik mutfak kültüründen etkilenmiş ve bunun sonucunda da zengin bir mutfak kültürü oluşturmuştur. Çatalhöyük'te bulunan kalıntılar, Türk mutfak kültürünün Orta Asya bozkırları ile Anadolu uygarlıklarının kesişimi sayesinde olmuştur. Orta Asya Türkleri daha çok tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır. Yemekler arasında daha çok buğday unundan yapılan hamur işleri ön plana çıkmıştır. Selçuklu döneminin Türk mutfak kültürü üzerinde et, un ve yağ yemeklerin temel bileşenleri olmuştur. Selçuklular döneminde çeşitli pişirme yöntemleriyle, bir besin ögesinin diğerine eklenmesi veya karıştırılmasıyla yemek çeşitleri geliştirilmiştir. Osmanlı döneminde mutfak, saray/ konak ve aşçılar olmak üzere üç unsur temelinde gelişmiş ve böylece İstanbul'da ünlü Türk mutfağını ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Türkleri için mutfak, saray yaşamının önemli bir parçası olmuştur.

Birçok uygarlık gibi göçebe yaşam tarzını benimseyen Türkler, tarihinin Orta Asya olarak bilinen dönemlerinde göç ederek Mezopotamya ve Anadolu'ya yerleşmiş, Beylikler ve Selçuklu, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti dönemleri yaşamıştır. Bu farklı dönemler de Türkler birçok medeniyet ile kaynaşmıştır. Bu coğrafyadaki birçok değışik mutfak kültüründen etkilenmiş ve bunun sonucunda da oldukça gelişmiş ve evrilmiş bir kültür mirasının oluşması sağlamıştır. Dolayısıyla, bu kültür geçmişten günümüze ülkemizin fiziksel, sosyal, ekonomik, ticari, teknolojik, örf, adet, dini ve aile yapısı gibi tüm yaşamsal değerlerini tarifleyen milli folklorumuzun önemli bir parçasıdır.

⁵⁵ Türkan Kutluay Merdol "Tarihten Günümüze Toplumlar ve Beslenme Alışkanlıkları. Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar". Ankara: Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları. No:22. 1998.

⁵⁶ Sibel Önce, "Türk mutfağı ve geleceğine ilişkin değerlendirmeler" *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, No: 3(4) (2015): 33-44.

⁵⁷ Sibel Önce, "Türk mutfağı ve geleceğine ilişkin değerlendirmeler" *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, No: 3(4) (2015): 33-44.

⁵⁸ Sibel Önce, "Türk mutfağı ve geleceğine ilişkin değerlendirmeler" *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, No: 3(4) (2015): 33-44.

Kaynakça

- Baysal, Ayşe, "Evaluation of changes in Turkish food culture in terms of nutrition and health research on Turkish cuisine culture" *Turkish Folk Culture Research Foundation* 12, No. 3 (1993): 12.
- Belge, Murat, *Tarih Boyunca Yemek Kültürü*. İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- Beşirli, Hayati, "Yemek, Kültür ve Kimlik". *Millî Folklor* 22, No. 8, (2010): 159-169.
- Boudan, Christian, *Mutfak Savaşı – Damak Zevkinin Jeopolitiği*. Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2006.
- Cassel, Peter, *Cassell's Dictionary of Cookery*. Casell, Peter & Galpin, Londra 1892.
- Ciğirim, Nevin, *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar: Batı ve Türk Mutfağı'nın Gelişimi, Etkileşimi ve Yiyecek İçecek Hizmetlerinde Türk Mutfağının Yerine Bir Bakış*. Yayın 28, Ankara (Şubat 2001).
- Çakıroğlu, Pınar; Yalçın, Sargın, "The impact of globalization on food consumption Standard" *Küreselleşmenin Gıda Tüketimine Etkisi*. No: (510) 43 (2004):41-45.
- Çetin, Altan, "Memluk Devletinde Yemek Kültürüne Genel Bir Bakış", *Milli Folklor, Geleneksel Yayıncılık* (18)72. (2006): 107-117.
- Deniz, Gürsoy, *Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürümüz*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti, 2013.
- Fakıbaba Dedeoğlu, Esin, "Yavaş Şehirlerde Kamusal Mekân Kalitesi". *Hacettepe Üniversitesi Sanat Yazıları Dergisi*, 41, (2018): 451- 477.
- Finkel, Caroline, *Osmanlı Dream: The Story of Ottoman Empire 1300-1923*. John Murray, Londra 2006.
- Giancarlo, Casele, "The Ottoman Administration of the Spice Trades in the Sixteenth-Century Red Sea and Persian Gulf" *JESHO-492* (2006):170-190.
- Göde, Gülşen; Kaynardı, Semra; Uyarcan, Müge; Söbeli, Ceyda, "Tarihin gelişim sürecinde Türk yemek kültürü ve beslenme alışkanlıklarının değişimi" *Journal of Food Health* 7(3), 2021: 216-226.
- Gürsoy, Deniz, *Yemek ve Yemekçiliğin Evrimi*. İstanbul: Sofra Yemek Üretim ve Hizmet A. Ş., Kurum Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti., Kasım, 1995.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Haşim, Şahin, *Türkiye Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mutfağı; Türk Mutfağı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Ankara 2008.
- Işın, Priscilla Mary, *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2018.
- Kılıç, Sami; Albayrak, Ali, "Food and beverages in Turks before Islam (İslamiyetten önce Türklere yiyecek ve içecekler)" *Turk Stud Int Period Lang Lit Hist Turk*, 7 (2) (2012):707-716.

- Kobya, Elif Şebnem, Food and beverage names at Kutadgu Bilig (Kutadgu Bilig'de Yiyecek ve İçecek Adları) Turk Stud Int Period Lang Lit His Turk Turk, 8 (8), 2013: 823-833.
- Kortepeter, Carl Max, *The Ottoman Turks Nomad Kingdom to World Empire*. Isis Press, İstanbul 1991
- Köprülü, Mehmet Fuat, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri*. Ötüken, 1981.
- Kutluay Merdol, Türkan, “Tarihten Günümüze Toplumlar ve Beslenme Alışkanlıkları” *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar*. Ankara: Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları. No:22. 1998.
- Öcal, Sefa, “Eski Türklerde Yiyecekler” *Türk Dünyası Araştırmaları*. No: 35 (Nisan 1985): 161-213.
- Ögel, Bahattin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. (Genişletilmiş Dördüncü Baskı), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- Önçel, Sibel, “Türk mutfağı ve geleceğine ilişkin değerlendirmeler” *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, No: 3(4) (2015): 33-44.
- Rapoport, Amos, *The Meaning of The Built Environment*. Beverly Hills: Sage:1990.
- _____, *Culture, Architecture and Design*. Locke Science Publishing Company, Inc. 2000.
- Samancı, Özge, ve Croxford, Sharon, *XIX. Yüzyıl İstanbul Mutfağı*’ı. Medyatik Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, *Cumhuriyet Döneminde Türk Mutfak Kültürü*. Türk Mutfak Kültürü. Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları. 2016: 86-106.
- Solmaz, Yasemin, “Türk Mutfak Kültürü ve Beslenme Alışkanlıkları Üzerine Bir Değerlendirme” *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*. 1(3), 2018: 108-124.
- Sürücüoğlu, Metin Saip; Özçelik, Özfer Ayşe, “Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi” 38. İCANAS-Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, (10-15 Eylül): 1289-1310, Ankara 2008.
- Tezcan, Mahmut, *Türk Yemek Antropolojisi*. T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- _____, “Eating habits of the Turks and their associated behaviors Turkish Cultural Foundation” 2015. <http://www.turkish-cuisine.org/culinary-culture-202/eating-habits-of-the-turks-199.html>
- Yalçın, Meryem, “İnsan-Çevre Etkileşimi bağlamında Yemek Yeme Mekanlarının Kimlik Oluşumunda Belirleyiciler”. *Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. Ankara 2008.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 09.10.2023

Makale Kabul | Accepted: 22.11.2023

Atıf | Cite as: Abdullah Mohammadi, "Türk-İslam Medeniyetinin Kültür Şehri: Gazneliler Dönemi Belh'in Sanat ve Mimari Yapıları", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), Aralık 2023, s. 143-159.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1392144>

TÜRK-İSLAM MEDENİYETİNİN KÜLTÜR ŞEHİRİ: GAZNELİLER DÖNEMİ BELH'İN SANAT VE MİMARİ YAPILARI

Abdullah MOHAMMADI*

Öz

Belh, Horasan'ın tarihi bir şehri olmasının yanı sıra bölgede medeniyetin, siyasetin, bilimin, kültürün, ticaretin ve dinin de merkezi olmuştur. Bu nedenle tüm medeniyetler Belh'i sahiplenmiştir. Belh jeopolitik önemi nedeniyle bölgede kurulmuş tüm devletler için vazgeçilmez bir yer haline gelmiştir. Bugüne kadar elde edilen bilgilerden insanlık için gerekli her türlü gelişmeye ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır.

Belh şehrinin kuruluşu ve isimlendirilmesiyle ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Bölgede yapılan kazı çalışmalarından anlaşıldığı kadarıyla, şehrin kuruluşu M.Ö. 2000'li yıllara kadar uzanmaktadır. Belh'in ismine ilişkin bilgiler de farklılık göstermektedir. Şehir tarih boyunca Buhdi, Bahter, Belah, Berh, Ta-hia ve Belhika isimleriyle anılmıştır.

Türk-İslam medeniyetinin merkezlerinden biri olan Horasan bölgesinde kurulmuş en önemli devletlerden biri de Gazne Devletidir. Gazneliler Horasan, Maveraünnehir ve Kuzey Hindistan'a hâkim olmuş ve bölgenin İslamlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Gazneliler, stratejik önemi nedeniyle Horasan bölgesinde yer alan Belh şehrini ikinci başkent olarak kullanmışlardır. Bu nedenle Gazneliler döneminde geliştirilen el sanatları ve birçok mimari yapı bulunmaktadır. Ancak Gazneliler döneminde yapılan eserlerin ana malzemesi kerpiç ve ahşap olduğundan bu eserlerin çoğu tahrip olmuş veya tamamen yok olmuştur. Bu çalışmada, Gaznelilerin Belh'teki kaybolan mirasını tarihi belgeler ışığında ortaya koyarak, Gazneliler döneminde Belh'te geliştirilen el sanatları ve mimari yapılar incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Afganistan, Türk-İslam Medeniyeti, Belh, Sanat, Mimari.

CULTURAL CITY OF TURKISH-ISLAMIC CIVILIZATION: ART AND ARCHITECTURAL STRUCTURES OF BALKH DURING THE GHAZNAVID PERIOD

Abstract

In addition to being a historical city of Khorasan, Balkh has also been the center of civilization, politics, science, culture, trade and religion in the region. For this reason, all

* Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İBEF., Sosyoloji Bölümü, abdullahmoh2000@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5123-3643.

civilizations claimed Balkh. From the information obtained so far, it is understood that Balkh hosts all kinds of developments necessary for humanity. Due to its geopolitical importance, Balkh has become an indispensable place for all states established in the region.

There is different information about the establishment and naming of the city of Balkh. As understood from the excavations carried out in the region, the founding of the city of Belh dates back to B.C. It dates back to the 2000s. Information regarding the naming of the city also differed. The city of Balkh was known as Buxdi, Bakhter, Belah, Berh, Ta-hia and Belkhika.

One of the most important states established in the Khorasan region, one of the centers of Turkish-Islamic civilization, is the Ghaznavid state. Ghaznavids dominated Khorasan, Transoxiana and northern India and contributed to the Islamization of the region. Ghaznavids used the city of Balkh, located in the Khorasan region, as their second capital due to its strategic importance. Therefore, there are handicrafts and many architectural structures developed in Balkh during the Ghaznavid period. However, since the main materials of the works made during the Ghaznavid period were adobe and wood, most of these works were collapsed or completely destroyed. In this study, we try to examine the handicrafts and architectural structures developed in Balkh during the Ghaznavid period by revealing the lost heritage of the Ghaznavids in Balkh in the light of historical documents.

Keywords: Afghanistan, Turkish-Islamic Civilization, Balkh, Art, Architecture.

Giriş

Belh jeopolitik açıdan Horasan'ın en önemli şehirlerinden biridir. Her dönemde değerli ve kutsal sayılan şehirler arasında yerini almış, aynı zamanda din, ilim, kültür ve siyasetin de merkezi haline gelmiştir. Bu bölgeye hâkim olan tüm imparatorluklar bölgenin coğrafi önemini kendi lehlerine kullanmaya bilmişlerdir.

Ahameniş döneminde de kutsal ve önemli şehirler arasındadır. Ahamenişlerden sonra M.Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender'in hakimiyetine girmiştir. Büyük İskender'den sonra Akhunlar bölgenin hâkimi olmuş ve şehir eski canlılığını koruyarak Budizm dininin merkezi haline gelmiştir. İslam hakimiyetine kadar Zerdüştî ve Budizm dinleri bir arada yaşamıştır. Bu dinlerin yanı sıra Nesturi Hristiyanlığı ve Mani dini de Belh halkı arasında taraftar bulmuştur. Ancak bölgenin Müslüman Arapların hakimiyetine girmesinden sonra zamanla diğer dinlerin de ortadan kaybolduğu görülmüştür.¹ Günümüzde de Belh kültürel ve ekonomik dinamikleriyle ülkenin en önemli şehirleri arasındaki yerini korumuştur.

Belh'in kuruluşu, isimlendirilmesi ve zamanla gelişmesi hakkında kaynaklarda çeşitli bilgiler mevcuttur.² Belh hakkındaki bilgilerin daha doğru değerlendirilmesi açısından İslami kaynakların yanı sıra İran, Yunan, Çin ve Hint kaynakları da önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle Belh'le ilgili önemli bilgiler içeren en eski ve en önemli kaynaklardan biri Zerdüştilerin kutsal kitabı Avesta'da yer almıştır. Avesta'nın Vendidat bölümünde Belh'in sosyo-kültürel, coğrafi ve dini yapısı hakkında önemli bilgiler mevcuttur.³ Avesta'ya göre Belh mitolojik bir figür olan kral Cemşit (Yima) tarafından kurulduğu ifade edilmiştir.⁴ Zerdüştî dininde iyiliğin sembolü olan Ahura Mazda, Yima'ya Belh şehrini inşa etmesini, şehrin at yarışı sahası kadar uzun olmasını, şehrin merkezinde sönmeyen bir ateş yakılmasını, inek, koyun, köpek ve kuş gibi hayvanlardan

¹ Ahmed b. İshak Yakubi, *Tarih-i Yakubi*, çev. Mohammad Ayeti, C. I, Tahran 1382, s.194.

² Nevşad, "Vech-i Tesmiye-i Belh", *Ariyana Der.*, 15/8, Kabil, 1967, s. 49-50.

³ Mir Gulam Mohammad Gubar, *Coğrafiyayi Tarihi-i Afganistan*, Kabil 1384, s. 192-193.

⁴ Abdulaziz Azimi, *Belh Der Seddehayi Tarih*, Afganistan 1368, s. 15.

birer çift alınmasını, güzel kokulu meyveler veren ağaçların dikilmesini, serserilerin, delilerin, tembellerin, kötü niyetlilerin, yalancılardan, kıskançların, açgözlülerin, dişleri çürüklerin ve engellilerin bu şehre alınmamasını emretmiştir.⁵ Böylece Yima, Belh'in temelini çamurla inşa etmiştir. Yima, insan neslinin, çeşitli hayvanların ve bitkilerin bu şehirde yetişmesini sağlamıştır.⁶

Bazı kaynaklarda Zerdüştî dininin kurucusu Zerdüşt'ün Belh'li olduğu belirtilmiştir. Ancak Zerdüşt'tün hangi tarihlerde yaşadığına dair bilgi mevcut değildir.⁷ Zerdüştilere göre Belh'in kuruluşu efsanevi İran padişahı Key Lohrasb'a dayanmaktadır. Zerdüştiler, Key Lohrasb'ın Zerdüşt'ün getirmiş olduğu dini kabul ettiğine ve onu himayesi altına alarak koruduğuna inanmaktadırlar. Bu nedenle Belh Zerdüştiler için kutsaldır. Ayrıca Zerdüştiler Belh'te bulunan ünlü Budist tapınağı Nevbahar'ın kendi tapınakları (ateşkede) olduğunu iddia etmektedirler. Bu konuyla ilgili olarak Dakiki Tusi'nin Gerşasname'sinde şöyle geçmektedir:

*Lohrasb tahtı Geçtasb'a verdikten sonra, göç yükünü bağladı. O Nevbahar ile Belh'i seçti. Çünkü dönemin yezdan perestleri (tek Tanrıya inanan kimseler) Nevbaharı, Arapların Mekke'yi tuttuğu gibi tutarlardı.*⁸

Belh'in ismiyle ilgili bilgiler de çeşitlidir. İran mitolojisinde bu konuyla ilgili adı geçen Kral Kiyumers, şehrin kuruluşunu tamamladıktan sonra Kralın kardeşi Kral'ı ziyarete gelir. Kral Kiyumers uzaktan birini görür ve onun düşman olduğunu zanneder. Ancak kardeşi şehre yaklaştığında Kiyumers onu tanır ve Belah diye seslenerek düşman değil bilakis kardeşim Belah'tir. Bu sebeple Kral bu şehre kardeşinin ismini vermiştir.⁹

Yunan kaynaklarında Bahter veya Baktria olarak bilinen şehir, bugünkü Belh şehrinin kuzeyinde yer almıştır. Ancak Baktria şehri zamanla önemini kaybetmiş ve tamamen yok olmuştur. Fransız araştırmacı Füseh'in başkanlığında 1922-1923 yılları arasında yapılan kazılar sonucunda, şehrin güneybatısında, Yunanlılar tarafından Baktria ismi verilen şehrin kalıntılarını bulmuştur.¹⁰ Antik Yunan tarihçisi Herodot'a göre Pers kralı Daryuş, ülkesini 30 vilayete ayırmış, on ikinci vilayetin ismi Baktria olarak geçmiştir. Bu bağlamda Baktria, İran'ın Şiraz şehrinde bulunan Daryuş'un mezarındaki duvar resimlerinde tasvir edilen Ahamenişlere tabi halklar arasında yer almıştır.¹¹

Çin kaynaklarında Belh Ta-hia olarak geçmiştir. Yang-Shi adlı kaynak Belh'i Ban Li Ho olarak adlandırmış ve Batı Asya'nın en büyük şehri olduğunu belirtmiştir. General Chang'ın Semerkant'tan Hindukuş'a gelirken Ban Li Ho şehrinde geçtiği söylenmektedir.¹²

Hint kaynaklarında Belh, Hintlilerin efsanevi hikayesi Mahabharata'da M.Ö. 1400 Belhika olarak geçmiştir. Eski Hint kaynakları arasında yer alan Ashtadhyayi adlı eserde Janapada başlığı altında Gandahara, Kapisa, Balhika (Belh) ve Kamboja gibi şehirlerin adları geçmiştir.¹³ Bu eserde ismi geçen Gandahara (Kandahar), Kapisa ve Balhika

⁵ Hashim Razi, *Avesta*, Tahran 1363, s. 43.

⁶ Mohammad Huseyin Yemin, *Afganistan-i Tarihi*, Kabil, 1380, s.101.

⁷ Bilinitsky, A., *Horasan ve Maverünnehir*, çev. Perviz Vercavend, Tahran 1371, s. 79.

⁸ Seyit Mahdum Rahin, *Dakiki Name*, Kabil 1382, s. 35.

⁹ Ebu Abdullah el-İsfahani, *Tarih-u sini Müluki'l-Arz ve'l-Enbiya*, Beyrut (?), s. 20-25.

¹⁰ Nevşad, "Vech-i Tesmiye-i Belh", *Ariyana Der.*, s. 50.

¹¹ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, çev. Abdullah M. Balkhi, edi., A. Habibi, İran 1350, s. 405-412.

¹² Gubar, *Coğrafyayi Tarihi-i Afganistan*, s.193.

¹³ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s. 406.

şehirleri bugün Afganistan sınırları içinde yer almaktadır. Hint kaynaklarında Belh şehri Buhdi (Baxthi) olarak geçmiş ve daha sonraki dönemlerde Belh olarak kullanılmaya başlanmıştır. Wembery'nin Belh ismiyle ilgili farklı bir görüşü vardır. Ona göre Belh kelimesinin kökü Türkçe ve Moğolcadır. Belh isminin şehir anlamına gelen balığ kelimesinden türediğini iddia etmiştir.¹⁴ Wembery'nin iddiasına karşı çıkan Mohammad Huseyin Yemin'e göre Buhdi kelimesi, balık veya balığ kelimelerinden daha eski bir tarihe dayanmaktadır. Bu nedenle Belh isminin balığ kelimesinden türemiş olması pek olası görünmemektedir. Ayrıca Ahameniş döneminde (M.Ö. V-VI) kullanılan Baktria kelimesi Buhdi'den sonra ortaya çıkmıştır. Antik Yunan tarihçisi Herodot'a göre (M.Ö. 425-482) Ahameniş Devleti'nin doğu sınırında yer alan bölgeye güneşin doğduğu yer anlamına gelen Buhdi ismi verilirken, Sasaniler döneminde de Belh'e güneşin doğduğu yer anlamına gelen Horasan denmiştir.¹⁵

Müslüman tarihçilerin Belh'in kuruluşuna ve isimlendirilmesine farklı bir açıdan yaklaştıkları görülmüştür. Bu tarihçiler şehrin İslam öncesi tarihine ilişkin bilgiler verirken, tamamen dini bir açıdan yaklaşmışlardır. Örneğin Müftü Muhammed Belhi, Mecmau'l-Garaib adlı eserinde Belh'i Hz. Adem'in oğlu Kabil tarafından kurulduğunu, dünyada kurulmuş ikinci şehir olduğunu belirtmiştir. Bu konuyla ilgili bir başka rivayete göre Hz. Eyüp Peygamber Guştasib'a: "*Belh şehrini bina etmeni sana Tanrı emretti*" diye söyledi. O sırada Merv'de bulunan Guştasib Belh'e gelerek on yıl içinde şehri inşa etmiştir. Hamdullah Mustevfi, Tarih-i Güzide'sinde şehrin kurucusunun Sam b. Nuh'un oğullarından birinin isminin Horasan olduğunu söylemiştir. Daha sonraki dönemlerde bu bölge Horasan adıyla meşhur olmuştur.¹⁶ Ravzatüs Safa adlı başka bir eserde Belh'in kuruluşunu Kiyumers tarafından yapıldığını nakletmiştir. Bu esere göre "*Kiyumers, Belh'i imar etti. Tahmuras onu tamamladı ve Leharasb ise yeni binalar ekleyerek iki şehir kadar büyüttü.*"¹⁷ Ayrıca Kiyumers 5000 yıl önce Belh'te şehirciliği başlatmış ve Zerdüştî dinini yaymıştır. Hatta bazı kaynaklarda Kiyumers'in ilk insan olduğunu belirtirken, başka bir kaynakta Hz. Adem'in oğlu, torunu veya torununun oğlu olduğu da iddialar arasındadır.¹⁸

Bir başka rivayete göre efsanevi Turan hükümdarı Efrasiyab Belh'i kendisine başkent yapmıştır.¹⁹ Cüzcani bu bilgiyi Tabakat-i Nasiri adlı eserinde de doğrulamış ve şöyle ifade etmiştir: "*Feridun'un oğullarından Afrasiyab, Ceyhun'dan geçerek Belh'i kurdu. Horasan ve Irak'ı da aldı.*"²⁰ İbn-i Belhi, Belh'in ilk kurucusunun Keyani sultanlarından Keykubat b. Zapd olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu şehrin Turanilerin saldırılarına karşı garnizon şehir olarak kullanıldığı da belirtmiştir.²¹ Allame Dehhuda'ya göre Belh'in kurucusu İskender Makduni'dir. Bu nedenle şehre ilk başta İskenderiye ismi verilmiştir.²²

¹⁴ Mahdi Rahmani Valvi-Mansur Çağatayı, *Tarih-i Ulemayi Belh*, C.I, Mashad 1383, s.17.

¹⁵ Yemin, *Afganistan-i Tarihi*, s. 107.

¹⁶ Mustufi Kazvini, *Tarih-i Güzide*, Tahran 1364, s. 27.

¹⁷ Mir Hovand Seyit Burhaneddin Hovandşah, *Tarih-i Ravzatü's-Safa*, Tahran 1339, s. 497.

¹⁸ El-İsfahani, *Tarih-u sini Müluki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 22.

¹⁹ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s. 410; Mürsel Öztürk, "Mevlana'nın Yaşadığı Zamana Kadar Belh'in Kültürel Durumu", *Uluslararası Mevlâna Bilgi Şöleni*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, s. 83.

²⁰ Minhac-ı Sirac El-Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, Kabil 1342, s.144.

²¹ İbn-i Balkhi, *Fars Name*, Matbuat-ı Fars, Şiraz 1921, s.40.

²² Ali Akbar Dehhuda, *Lugat Name Dehhoda*, Tahran 1334, s. 237.

Şehname yazarı Firdevsi'ye göre dönemin kralı Nevşirvan dünyayı dört kıtaya bölmüştür. Dünyanın birinci bölgesi Horasan, ikincisi Kum, İsfahan, Azar, Abadegan ve Ermeniye'den başlayıp Erdebil'e uzanan bölge, üçüncü bölgesi Fars, Ahvaz, Hazar sınırı Haver'den başlayıp Bahter'e kadar olan bölge ve dördüncü bölgesi ise Irak ve Rum'dur.²³

Müslüman tarihçilerin Belh'in ismi konusunda farklı görüşleri vardır. Fezail-i Belh eserinin yazarı Vaiz-i Belhi'ye göre Belh kelimesi “*kestane ağacı, mütekebbir, kabaktan yapılmış şarap testisi*” gibi anlamlara gelmektedir.²⁴ Başka bir rivayette Belh bin Lah b. Saman b. Selam b. Ham b. Nuh, kendisinin Nuh Peygamber'in torunlarından biri olduğunu, şehrin temelini attığını ve kendi ismini verdiğini zikretmiştir.²⁵

Kaynaklara bakıldığında Belh'in ismiyle ilgili bilgiler de açık değildir. Bazılarına göre Belh'e isim verilirken şehri inşa eden hükümdarların isimleri ve şehrin güzelliğini ifade eden sıfatlar isim olarak verilmiştir. Büyük İskender olarak bilinen İskender-i Makduni, şehri aldığı anda ismini ona vermiştir. Veya Belh'in güzelliğini öne çıkaran isimler verilmiştir. Örnek olarak Belh-i güzin (Güzide Belh),²⁶ Belh-i hüsnâ (Güzel Belh),²⁷ Belh-i bami (Aydın Belh), Hezar şehz, ²⁸ (Bin Şehir), Ser zemin-e talayı (Altın ülkesi), Babul-i dovzum (İkinci Babil), ve Mürvarid-i şark²⁹ (Doğunun incisi) gibi isimler kullanılmıştır.³⁰

Dr. Lui Dupri, 1965 yılında Mezar-i Şerif'in güneyinde kazılar gerçekleştirmiştir. Bu kazıda bakır ayna, yüzükler, kolyeler, bıçaklar, eyerler, lacivert yüzük taşları ve benzeri küçük aletler bulunmuştur. Dr. Lui Dupri, kazılarda bulunan eşyaların Taş Devri'ne ait olduğunu belirtmiştir. Onun iddiasına göre kazılarda bulunan bulgular o dönemde keçi, koyun ve tarımın varlığını kanıtlamaktadır. Ona göre M.Ö. 20 bin yıl öncesine kadar insanlar burada yaşamıştır. Orta Asya'nın kuzeyinde ve Hindistan'ın güneyinde bu kadar eski dönemlere ait bir bulguya rastlanmadığını ifade etmiştir.³¹

Çoğu hükümdar ve alim için Belh'te yaşamak ve hayatlarının büyük bir kısmını geçirmek bir ayrıcalık olmuştur. Örneğin Kiyumers bu şehirde yaşamış ve ölmüştür. Menüçehr hayatının büyük bir kısmını bu şehirde geçirmiştir. Belh'te Keykubat, Gerşasıp, Keykavus, Lohrasb, Güştasıp, Ardeşir, Bahram-e Gur ve Nevşirvan gibi şahsiyetler yaşamıştır. Lohrasb ve Güştasıp Belh'te defnedilmişlerdir. Mevlâna Celalettin Belhi (Rumi), İbni Sina, Dakiki Belhi gibi pek çok alim bu şehirde yaşamıştır.³²

Belh, İslamiyet'ten önce değerli ve kutsal sayılan şehirler arasında yerini korurken, İslamiyet'ten sonra da kültür, bilim ve ticaret merkezleri arasında anılmaya başlanmıştır. Belh'e İslamiyet döneminde Umm'ul bilad ve Umm'ul kura (şehirlerin anası) gibi isimler

²³ Gubar, *Coğrafyayı Tarih-i Afganistan*, s. 2.

²⁴ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s. 28.

²⁵ Yemin, *Afganistan-i Tarahi*, s. 105.

²⁶ Abu'l Kasım Firdevsi, *Şehname-yi Firdevsi*, Tashih, Jol MOL, Tahran 1375, s. 409.

²⁷ Razi, *Avesta*, Tahran 1363, s.25.

²⁸ Babajan Ghaforov, *Tajikan*, C.I, çev. Jalaluddin Siddiqi ve Roshan Rahman, Kabil 1984, s.161.

²⁹ Sultan Mohammad Ansari, *Vijegihayi Coğrafiyayi-i ve Tarihi Belh*, Kabil 1386, s. 1.

³⁰ Valvi, *Tarih-i Ulemayi Belh*, s.17.

³¹ Mir Gulam Mohammad Gubar, *Afganistan Der Mesir-i Tarih*, Tahran 1376, s. 34.

³² Vali-yi Balkhi Mahmud, *Bahru'l-Asrar Fi Manakiba'l-Ahbar*, British Library kütüphanesi, no: I. O. Islamic, el yazması, varak, 310a, 1040.

verilmesinin nedenlerinden biri de bu şehrin dönemin önemli merkezleri arasında yer aldığıdır.³³

644 yılında Arap orduları Horasan'da fetih hareketlerine başladığında Horasan bölgesi Yezdgerd'in hakimiyeti altındaydı. Arap ordularına karşı tutunamayan Yezdgerd, önce Merv şehrine, oradan da Belh'e kaçmıştır.³⁴ Horasan fetihlerinden sorumlu olan Basra Valisi Abdurrahman b. Amr b. Kureyz'in kumandanlarından El Ahnef b. Kays, 653 yılında Faryab'ı fethederek Belh'e doğru hareket etmiştir.³⁵ Ancak Belh halkı, Arap ordularının komutanı El Ahnef b. Kays'a yedi yüz bin dirhem cizye ödemek şartıyla şehri teslim etmiştir. El Ahnef, Esid b. el-Muteşemmis'i Belh'e vali olarak tayin ettikten sonra Harezme doğru yola çıkmıştır.³⁶ Ancak Muaviye'nin (662-664) hükümdarlığı sırasında Belh'in Müslüman Arapların yönetimine girmesi, Belh halkının vergi ödemeyi reddetmesi üzerine³⁷ Kays b. Heysem veya Abdurrahman b. Semüre'nin Putperest ve Zerdüştilerin ortak tapınağı Nevbahar'ı yıkmasının ardından Belh ahalisi barış istemiştir.³⁸

671'de Müslüman Araplar aileleriyle birlikte şehre yerleşmeye başlamışlardır.³⁹ Esad b. Abdullah el Kasri'nin Horasan valisi olmasının ardından askeriye ve hükümet divanları Belh'e taşınmıştır. Ayrıca Belh, Müslüman Arap ordusunun Orta Asya'daki fetih hareketinin karargâhı olmuştur.⁴⁰

VIII. yüzyılın sonlarına doğru Horasan valisi Esad b. Abdullah'ın sayesinde Belh'te yaşayan soylulardan Saman, İslam'ı kabul etmiş ve oğluna valiye nispetle Esad ismini koymuştur. Saman bu coğrafyada devlet kurmuş Samanoğulları hanedanının atasıdır.⁴¹ X. yüzyıla gelindiğinde Maverâünnehir ve Horasan, Samani Devleti tarafından yönetilmiştir.⁴² Samani Devleti'nin hakimiyet sahaları Maverâünnehir'in tamamını, Afganistan'ı ve İran'ın doğusunu kapsamıştır. Samani Devleti'nin başkenti Buhara olmasına rağmen bilim merkezi Belh olmuştur.⁴³

1. Belh'te Geliştirilen El Sanatları

Şüphesiz Türk-İslam medeniyetinin en önemli şehirleri arasında Belh vardır. Şehrin Türk-İslam Devletleri döneminde bilim ve kültür merkezi olduğu hat, resim ve çinicilik gibi el sanatlarının geliştiği bilinmektedir. Şehirde gelişen ve İslami düşünceyle birleşen el sanatı eserlerini camilerde, medreselerde, saraylarda, köşklere, kervansaraylarda, kalelerde, ordugahlarda, hamam ve çarşılarında görmek mümkündür.

1.1. Hat Sanatı

Gaznelilerin bölgeye hâkim olmasıyla birlikte Farsçanın yayılması ve gelişmesi söz konusudur. Bu dönemde Farsça bölgenin en çok bilinen ve kullanılan dili haline gelirken, Arapça ikinci dil konumundadır. Durum böyle olunca edipler, şairler, tarihçiler,

³³ Abbas İqbal, *Divan-i Belh*, Tahran 1344, s. 11

³⁴ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. II, İstanbul, 1992, s. 87.

³⁵ El-Hâkim El-Nişaburi, *Tarih-i Nişabur*, Tahran 1341, s.128.

³⁶ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 592.

³⁷ Hamilton A. Roskeen Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. H. Kurt, Ankara 2005, s. 29.

³⁸ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 494.

³⁹ Seyit M. A. Emini, *Kronoloji Vekaye ve Havadis-i Tarihi Der Afganistan*, C. I, Tahran 1378, s. 129.

⁴⁰ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s. 436.

⁴¹ Arnold, T.W., *İntişar-ı İslam Tarihi*, Çev. Hasan Gündüzler, Ankara 1982, s. 213.

⁴² Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 1.

⁴³ Huseyin Ali Yezdani, *Pejuheşi Der Tarih-i Hazaraha*, C. I, Mashad 1332, s. 92.

coğrafyacılara ile hadis, fıkıh ve tefsir gibi dini ilimlerle uğraşan alimler eserlerini yazarken hat sanatından yararlanmışlardır. Böylece katiplik ve hattatlık gibi yazı sanatıyla ilgili meslekler de bu coğrafyada ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda Horasan’da ve özellikle Belh’te eski çağlardan beri el sanatlarının büyük ilgi gördüğü bilinmektedir. El sanatları arasında hat sanatı, bölgenin İslamlaşmasıyla birlikte büyük gelişme göstermiştir.⁴⁴ Ayrıca din dili Arapça ile edebiyat dili Farsçanın alfabeleri aynı olduğundan özellikle İslamiyet’ten sonra hat sanatına olan talep ve ilgi artmıştır.

Arap kültüründeki dil merakı, şiire ve şiir söyleme sanatına verilen önem Belh halkı arasında Farsça eserlerle birlikte gelişmiştir. Ediplerin ve düşünürlerin şiirlerin ve sözlerin en güzel şekilde yazılması yazının güzel hat olması sürecini doğurmuştur.⁴⁵ Özellikle kâğıdın az olduğu dönemlerde hayvan derileri ve kumaşlar üzerine yazıların yazıldığı bilinirken, Horasan bölgesinde İslamiyet döneminde hat sanatı, köşkler, camiler ve medreseler gibi binaların duvarlarını süslemek için kullanılmıştır.

Kaligrafi sadece bir yazı değil, aynı zamanda göze hoş gelmesi için yapılan bir süsleme sanatıdır. Bununla birlikte dini kitapların ve Kur’an-ı Kerim’in el yazması çoğaltılmasına duyulan ihtiyacı, hat sanatının gelişmesine yol açarken, ortaya çıkan eserlerin sayfa kenarlarını süsleyen tezhip sanatı da hat sanatıyla birlikte gelişmiştir. Bölgenin Müslümanlaşmasından sonra Belh’in en büyük Zerdüş-Budist mabedi olan Nevbahar’da çeşitli hat sanatı örneklerine rastlamak mümkündür. Nevbahar mabedinde Buda’ya atfedilen bir duvar yazısında şunlar yazılmıştır: “*Buda der ki; padişahların sarayında üç şey lazımdır: akıl, sabır ve mal*”. İslamiyet’in bölgede yayılmasından sonra Müslümanlar bu yazıya yanıt olarak şunları yazmıştır: “*Buda yanılmıştır. Akıl, sabır ve mala sahip olan biri neden hükümdara hizmet etsin?*” Mabed duvarında yazılan bu sözler güzel bir kaligrafiyle yazılmıştır.

Nevbahar Tapınağı

⁴⁴ Abdulhay Habibi, *Yaddaştha der Tarih-e Sanayi-i Afganistan*, s. 2.

⁴⁵ Habibi, *Yaddaştha der Tarih-e Sanayi-i Afganistan*, s. 2-6.

Belh'te hat sanatıyla süslenmiş çok sayıda cami, mescit, medrese, han ve kervansaray mevcuttur. Türk-İslam Devletleri arasında yer alan Gazneliler döneminde Özellikle cami ve minarelerde hat sanatının kullanımını görmek mümkündür. Belh'e bağlı Zadiyan köyünde günümüze ulaşan minarenin üzerindeki yazılar hat sanatına örnek olarak gösterilebilir. Gaznelilerin diğer hakimiyet sahalarında da hat sanatı örnekleri bulunmaktadır. Örnek olarak Afganistan'ın güneyinde yer alan Hilmand vilayetine bağlı Leşker-i Bazar (Leşkerghah) verilebilir.⁴⁶

Zadiyan Minaresi

1.2. Resim Sanatı

İslamiyet'ten önce Belh'te inşa edilmiş mabetlerin duvarlarında insan ve hayvan figürlerinin tasvir edildiği bilinmektedir. Ancak bölgede İslamlaşma süreci hızlandıkça diğer dinlere ait birçok mabet de tahrip edilmiştir. Dönemin en büyük Zerdüşt-Budist mabedi olan Nevbahar da Arap orduları tarafından yıkılmıştır. Arap ordularının yıktığı mabetlerin yerine camiler inşa edilmiş, insan ve hayvan figürleri örtülmeye çalışılmıştır. Ancak mabet duvarlarındaki tabiat süslemeler, bitki resimleri, çiçekler ve ağaç yapraklarına dokunulmamıştır. Günümüze ulaşan Noh Kümbet Cami'nin sütunlarında bunun örneklerini görmek mümkündür. Noh Kümbet Camii hakkında iki rivayet vardır. İlki caminin bulunduğu yerde Nevbahar mabedinin yeri olduğu görüşüdür. Ancak caminin sütunlarında Zerdüşt ve Budist süslemelerin bulunması buranın Nevbahar mabedi olduğuna dair güçlü bir kanıttır. Çünkü Müslümanların bölgeyi ele geçirdiklerinde birçok tapınağı camiye çevirdikleri bilinmektedir. İkinci rivayete göre burası Belh'in ilk camisidir. Çünkü Noh Kümbet Cami'ndeki yaprak ve çiçek desenlerinin tasviri şehrin genel kültür yapısına uygundur. Bu nedenle caminin süslemeleri şehirde yaygın olan Budist ve Zerdüşt etkilerini taşımıştır.⁴⁷

Belh'te yaşayan zengin aileler, köşklerinin ve saraylarının girişlerini ve duvarlarını resimlerle süslemişlerdir. Gazneliler döneminde diğer vilayetlerde olduğu gibi Belh'te de süslenmiş camiler, köşkler, sarayların bulunduğu bilinmektedir.⁴⁸ Ancak bu binaların duvarlarında nakşedilen resimler arasında ufak farklılıklar bulunmaktadır. Camilerde

⁴⁶ Ahmed Ali Kohzad, *Asar-i Mimari-yi Asr-i Gazneviyan Der Horasan*, 1338, s.1.

⁴⁷ Abdulhay Habibi, *Tarih-i Afganistan Ba'd Ez İslam*, Tahran 1363, s. 676-677.

⁴⁸ Habibi, *Yaddashtha der Tarih-e Sanayi-i Afganistan*, s. 10, 38.

daha az ve daha sade resimler kullanılırken, köşk ve saraylarda gösterişli resimler vardı.⁴⁹ Bu yapılarda çoğunlukla ahşap, kerpiç, az miktarda ise tuğla ve kesme taş kullanılmıştır. Tuğla ve kesme taştan yapılmış binaların bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Ancak kerpiç ve ahşaptan yapılmış binalardan sadece kalıntıları kalmıştır. Günümüzde bu binaların duvarlarında işlenmiş resim ve çini süslemelerin bir kısmını görmek mümkündür. Gazneliler döneminde yapılan eserlerin duvarlarında da çiçek resimlerinin çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰

1.3. Çini Sanatı

Çini sanatının İslamiyet öncesi Horasan bölgesinde Belh'te var olduğu bilinmektedir. İslamiyet'in gelişyle birlikte resim sanatında olduğu gibi insan ve hayvan figürlerinin yer aldığı sanat eserleri de yok olmaya yüz tutmuş, bunların yerini çiçekli ve geometrik desenli çini süslemeler almıştır. Özellikle Samaniler ve Gazneliler dönemlerinde cami ve medreselerin giriş kapılarında, han, hamam, köşk ve sarayların iç ve dış cephelerinde, sütunlarda ve kümbet süslemelerinde çini sanatı yaygın olarak kullanılmıştır. Şehre özgü çini süslemelerinde yeşil ve mavi renk tonlarının yoğun olarak kullanıldığı görülmüştür. Şehirdeki tarihi eserlere ve eski kale harabelerine bakıldığında, kale içindeki toprak zeminde ve eski yapılarda çok sayıda çini süslemenin kalıntılarına rastlanmıştır. Bu da Belh'te çiniciliğin ve çini sanatının ne kadar yaygın olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Gazneliler dönemine ait birçok kaynağa göre Belh'in çini sanatıyla Horasan'ın en güzel şehirleri arasında yer almıştır. Şehirdeki yapıların çini süslemelerinde mavi renk tonları sıklıkla kullanılmıştır.⁵¹ Bugün Belh'te Hz. Ali'ye ait olduğuna inanılan türbenin süslemelerinde mavi renk tonlar bulunmaktadır.⁵²

2. Belh'te Dini, Askeri ve Sivil Mimari Yapılar

Gazneliler döneminde Belh'te yapılan binaların yapımında kerpiç ve ahşap kullanılmıştır. Bu nedenle Gazneliler döneminde yapılan eserlerin çoğu yıkılmış, bazı eserlerin ise sadece kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir. Ancak bu dönemde yapılan eserlerin dış cephesinde çini süslemeler bulunan binaların bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Şehir merkezinde veya Arğın (Kale) etrafında iç kalede mavi çini parçacıklarına rastlamak mümkündür. Ancak çini parçacıklarının hangi döneme ait olduğunu çıplak gözle tahmin etmek zordur. Buradan hareketle Belh'teki askeri ve sivil mimari örnekleri arasında çok güzel ve görkemli eserlerin bulunduğu düşüncesi güçlenmiştir.⁵³

2.1. Camiler

Bilindiği üzere camiler Müslüman halkın yaşadığı coğrafyanın iklimine ve kültürüne göre şekillenmiştir. Horasan bölgesinde İslamiyet'in hâkim din haline gelmesiyle birlikte Müslümanlar da kalıcı olduklarını göstermek amacıyla ibadethaneler inşa etmeye başlamışlardır. Bu bağlamda Müslümanlar Belh'i ele geçirdiklerinde şehre girmemişler, barikan veya barukan olarak bilinen bir Arap mahallesi kurarak halkı vergi ve cizye ödemeye zorlamışlardır.⁵⁴ Böylece ilk camiler Müslüman Arapların kurdukları

⁴⁹ Ebu Abdullah Makdisi, *Ahsanet-Takasim Fi Marifat'il-Akalim*, Tahran 1361, s. 438.

⁵⁰ Habibi, *Yaddaŕtha der Tarih-e Sanayi-i Afganistan*, s. 43.

⁵¹ Habibi, *Tarih-i Afganistan Bad Ez İslam*, s. 677.

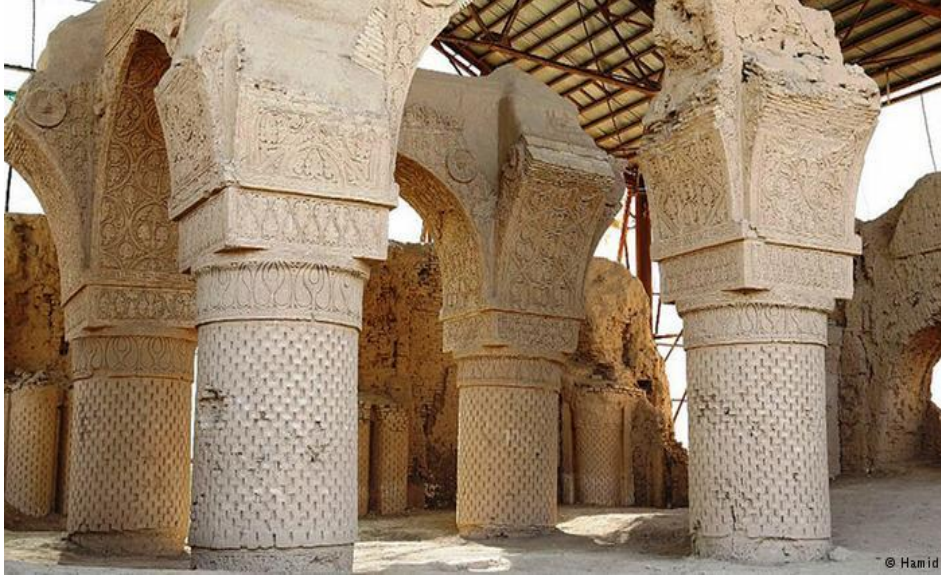
⁵² Hafez Nor Mohammad Gahgadayi, *Tarih-i Mezar-i Şah-i Evliya Vaki-i Belh*, Balkh 1385, s. 46.

⁵³ Habibi, *Tarih-i Afganistan Bad Ez İslam*, s. 676.

⁵⁴ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s.19.

mahallelerde inşa edilmiştir.⁵⁵ Daha sonra Belh ahalsinin vergi ve cizye ödemek istememesi Müslüman Araplar şehre girmiştir. Araplar, şehirde yaşayan Budist ve Zerdüştilerin ibadet etmesini yasaklayarak dönemin en büyük mabedi olan Nevbahar'ı yıkıp yerine büyük Belh Camisini inşa etmiştir. Özellikle Müslüman nüfusunun arttığı Gazneliler döneminde şehrin çeşitli yerlerinde Müslümanların ibadet etmesi için cami, mescit ve musallaların inşa edildiği bilinmektedir. Belh'teki cami ve mescitlerin sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte 400 cami ve 11600 mescit bulunduğu kaynaklarda belirtilmiştir. Dönemin şehirlerinin cami merkezli olduğu düşünülürse her şehrin merkezinde bir Adine Cami (Ulu Camii) yer almıştır. Şehrin tüm Müslüman mahallelerinde bir Adine camisinin yanı sıra yerleşim yerlerinin nüfus ve yapısına göre başka mescit ve musallalar da bulunmuştur.⁵⁶

Belh'te yapılan cami ve mescitlerin ana malzemesi kerpiç, ahşap, tuğla ve kireçten oluşmuştur. Gazneliler döneminde bu malzemeleri kullanarak sağlam sütunlar, kubbeler ve yüksek minareler inşa etmeyi başarmıştır. Dönemin cami ve mescitlerinin çatıları ahşap veya kavak ağaçlarıyla örtülmüştür. Örneğin Noh Kümbet Camii tamamen bu şekilde inşa edilmiştir.⁵⁷

Belh'te bulunan Noh Kümbet Camii (Dokuz Kubbeli Camii)

2.2. Medreseler

İslam literatüründe Müslümanların okuma-yazma ve İslam dininin esaslarını öğrenildiği yerlere medrese adı verilmiştir. Hatta Hz. Muhammed döneminde Yahudilerin Medine'de Mescidi Nebevi'de Müslümanlara okuma-yazma öğrettikleri bilinmektedir. Bilindiği gibi ilk dönem Müslümanları dini eğitimlerini cami ve mescit gibi yapılarda almıştır. Mescidi Nebevi, İslam dininin ilk medresesi olarak kabul edilse de dini ve fen bilimlerin sistemli bir şekilde öğretildiği ilk medreseler, Selçuklu veziri Nizamül Mülk tarafından kurulan Nizamiye medreseleri olmuştur. Horasan'ın büyük

⁵⁵ Valvi, *Tarih-i Ulemayi Belh*, C.I, s.26.

⁵⁶ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s.41.

⁵⁷ Habibi, *Tarih-i Afganistan Bad Ez İslam*, s. 677.

şehirleri arasında sayılan Nişabur ve Belh'te Sultan Mahmud Gaznavi döneminde medrese benzeri eğitim kurumlarının kurulduğu ancak Nizamiye medreseleri gibi sistemli bir müfredata sahip olmadığı anlaşılmaktadır.⁵⁸ Gazneliler döneminde sistemli medreseler bulunmamasına rağmen çeşitli bilim dallarında çok sayıda bilim adamı yetişmiştir. Bilim adamlarının çoğu Belh'te inşa edilen cami ve mescitlerde yetişmiştir. Bazı bilim adamları cami ve mescitlerin yanı sıra kendi evlerini de eğitim mekânı olarak kullanmış ve bu sistemle talebe yetiştirmişlerdir.⁵⁹

Dönemin camileri hem ibadet hem de eğitim merkezi olarak kullanıldığından mimari yapısı farklı gelişmiş ve üç ana bölüm halinde tasarlanmıştır. İlk bölüm, ibadetlerin yapıldığı kapalı ve geniş dikdörtgen bir oda şeklindedir. Bunun nedeni, ilk safta namaz kılmanın daha sevaplı olması, dolayısıyla camilerde ön safların daha uzun ancak sırası daha az olması şeklinde gelişmiştir. İkinci bölümü, caminin girişinde camiyle bitişik revak şeklinde, çatısı kapalı fakat girişi açıktır. Üçüncü bölüm ise caminin sahasına göre değişen ve caminin doğusunda yer alan, her tarafı açık ve yerden biraz yüksekte sufa veya namazgah olarak bilinen bir mekandır. Medrese talebeleri hava şartlarına göre namaz vakitleri dışında bu üç bölümden birinde eğitim görmüşlerdir. Bazı camilerde bu üç ayrı mekân, talebelerin seviyelerine göre bölünmüştür. Bütün cami ve mescitlerde abdest yerleri mevcuttur. Çoğu cami ve mescitte sulama kanallarından abdesthaneye gelen su, caminin ortasındaki havuz doldurularak kullanılmıştır. Dönemin bazı camilerinde havuzun yanında su kuyuları vardır. Çünkü içme suyu çoğunlukla kuyu suyundan sağlanmıştır.⁶⁰

2.3. Ordugahlar

Belh stratejik açıdan önemli bir lokasyonda kurulmuştur. Çevre şehirler ve ülkeler Belh'in gidiş dönüş güzergahları üzerine yer almıştır. Be nedenle şehrin ordugâh olarak kurulmuş olması muhtemeldir. Çünkü bölgede büyük devletler kurmuş Kuşanlar, Sasaniler ve Büyük İskender nasıl Belh'i savaş yönetim merkezi olarak kullanmışsa, Müslüman Araplar da İslam fetihlerinde aynı yöntemi kullanmışlardır. Hatta Gazneli Devleti'nin kurucusu Alp Tekin'in burayı kuzey ordugahı olarak kullandığı bilinmektedir. Böylece tarih boyunca Belh'in dört bir yanından gelen orduların Belh ve çevresini ordugâh olarak kullandıkları anlaşılmaktadır.⁶¹

Gazneliler döneminde Belh büyük bir şehir haline gelmesi nedeniyle şehrin dört bir yanında hem gözlem hem de savunma amaçlı ordugahlar kurulmuştur. Hatta ordu, Hindistan'dan getirilen mal ve köleleri satmak için Belh'e girmemiş, şehrin doğusunda bulunan Hulüm'daki ordugahta kalmıştır. Hükümdar ise özel ekibiyle birlikte şehirdeki sarayda konaklamıştır. Benzer şekilde şehrin güneyindeki Barukan da aslında bir ordugâh işlevi görmüştür. Belh'in kuzeyinde Ceyhun Nehri yakınında bulunan Zadiyan gözlem minaresinin bulunduğu yer aynı zamanda ordugâh alanıdır. Örneğin Kaleyı Barbar, Belh'in kuzeybatısında, Devletabad köyünün doğusunda ve Çahar Bağ-e Seyidan köyünün kuzeyinde yer almıştır. Belh'te günümüze ulaşabilen ender kalelerden biridir. Kalenin İslam öncesi dönemlere kadar uzandığı düşünülse de her dönemde ordugâh olarak kullanılmıştır. Kaleyı Barbar Gazneliler döneminde Selçuklulara karşı kullanıldığı ve Dandanakan savaşı sonrasında Selçuklular döneminde ele geçirilen ilk yerlerden biri

⁵⁸ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2003, s. 132

⁵⁹ Valvi, *Tarih-i Ulemayi Belh*, C.I, s.71

⁶⁰ Elhame Meftah, *Coğrafyayı Tarihi Belh ve Ceyhun ve Masfat-e Belh*, Tahran 1376, s. 172-173.

⁶¹ Meftah, *Coğrafyayı Tarihi Belh ve Ceyhun ve Masfat-e Belh*, s. 133-134.

olduğu kuvvetle muhtemeldir. Çünkü kalenin konumu Dandanakan'dan Belh'e giden yol üzerinde olup, şehre çok yakın bir mesafede yer almıştır. Belh çevresindeki tüm ordugahların duvarları yaklaşık 20 cm genişliğinde ve 5 cm kalınlığında kerpiç duvarlardan yapılmıştır. Bu ordugahların birbirine karşılıklı olarak açılan iki kapısı vardı. Ordugahların çevresinde üst düzey komutanların kalabileceği küçük odalar yer almıştır. Dönemin ordugahları sürekli kullanılmadığı için bazen kervanların dinlenme yeri olarak da kullanılmıştır.⁶²

2.4. Kaleler

Belh'teki kalelerin sayısı ve yerleri tam olarak tespit edilemese de İslamiyet öncesi ve sonrasına ait kale kalıntılarına rastlamak mümkündür. Özellikle Gazneliler döneminde kullanıldığı düşünülen bazı kale kalıntıları mevcuttur. Bu kalelerden biri de kırk kız anlamına gelen Çehel Dohtaran kalesidir. Çehel Dohtaran kalesi zaman zaman buğday ve eşya deposu olarak da kullanılmıştır.⁶³

Belgelerden anlaşıldığına göre başlangıçta ordugâh olarak kurulan Belh, zamanla doğuya ve batıya doğru genişlemiştir. Bu anlamda şehrin ana kalesi kuzeyde yer alarak kalenin kuzey kapısı tamamen dışarıda kalmıştır. Kalenin kalın çamurdan örülmüş duvarları vardır. Kalenin etrafında belli aralıklarla kale burçları yer almıştır. Kaleyi çevreleyen kalın kerpiç duvarlar hendek görevi görmüştür. Ancak bu kalelerin çevresinde ayrıca hendeklerin olup olmadığı tam olarak belli değildir. Genel olarak Belh'teki kalelerin çoğunun şehrin doğusunda, batısında ve kuzeyinde yer aldığı kanaatine varılmıştır. Çünkü dönemin kalelerinin yerleri kesin olarak bilinmemektedir.⁶⁴ Ancak bazı köy ve yerleşim yerlerinin stratejik konumlarından dolayı yıkılan kalelerin yerlerini belirlemek mümkün olabilir.

2.5. Saraylar ve Köşkler

Gazneliler döneminden günümüze ulaşan saray diyebilecek bir yapı mevcut değildir. Belh'in iç kalesinde yer alan ve her dönemin hükümdarları tarafından kullanılan, küçük bir saray niteliğini taşıyan ve Arg ismiyle bilinen yapıyı Gazneliler de kullanmıştır. Argın konumu itibarıyla şehir merkezine doğru güneydoğu kapısına açılan mekâna yakındır.⁶⁵ Belh'te zamanla yıkılan saraylardan bazılarının isimleri şunlardır: Saray-ı İmaret, Saray-i Adnani (Köşk-i Adnani), Saray-i Muhammedi, Saray Çayı Has, Sarayı Çaşt Horan ve Saray-i Dilemiyan.⁶⁶ Bu sarayların isimlerini Gazne ve Nişabur şehirlerinde yapılan saraylarda da görmek mümkündür. Ancak Belh'te yaşayan halk arasında güzel, görkemli ve geniş bahçeli binalara da köşk denilmektedir.

Horasan bölgesinin büyük şehirleri arasında yer alan Belh, ticaret yolları üzerinde olduğundan kalabalık ve hareketli bir şehir olmuştur. Bilim adamlarının, tüccarların ve çeşitli kişilerin ilgisini çekmiş, bu şehirde kalmayı tercih etmiştir. Bu nedenle Belh'te yaşayan şahsiyetlere ait kerpiç ve ahşaptan yapılmış çok sayıda köşk bulunmaktadır.⁶⁷ Kerpiç ve ahşaptan yapılmış iki veya üç katlı olarak tahmin edilen köşkların en ünlüsü, şehrin merkezindeki iç kalenin güney giriş kapısının yakınında bulunan Abul A'la

⁶² Meftah, *Coğrafyayı Tarihi Belh ve Ceyhun ve Masfat-e Belh*, s. 134-140.

⁶³ Meftah, *Coğrafyayı Tarihi Belh ve Ceyhun ve Masfat-e Belh*, s. 115.

⁶⁴ Gubar, *Coğrafya-yı Tarih-i Afganistan*, s. 196-201.

⁶⁵ Habibi, *Tarih-i Afganistan bad Ez İslam*, s. 678.

⁶⁶ İhsan Taberi, *Ebu Fazl Beyhaki ve Camiayı Gaznevi*, Almanya 1390, s. 89.

⁶⁷ Gulam Jeylani Jalali, *Gazne ve Gazneviyan*, Kabil, 1351. s. 31.

köşküdür. Bu köşk aynı zamanda devlet işlerinin yürütüldüğü bir yer olmuştur. Abul A'la köşkü iki bölümden oluşmuş, sultanlar için Hudra, vezir ve divanlar için Tarem (Kubbeli oda) ismiyle bilinerek zaman zaman hem askeri hem de sivil amaçlarla kullanılmıştır.⁶⁸

Belh'te inşa edilen köşklerin bir kısmının etrafı çeşitli ağaçlarla çevrilerek köşklerin içinden şehrin sulama kanallarına giden derelerin geçtiği görülmektedir. Genellikle köşklerin birinci katları görülmeyecek şekilde yüksek bahçe duvarlarıyla tasarlanmıştır. Köşklerin girişinde yabancı misafirler için özel bir oda bulunurken girişten sonra köşk binasına giden ayrı bir yol ve kapı da mevcuttur. Dügün ve törenlerin de büyük köşklere yapıldığı tahmin edilmektedir. Köşk sahiplerinin dış cephelerini toplumdaki statülerine ve zevklerine göre süslemişlerdir.

Beyhaki, Belh'in Simgeran köyünde Risalet Divanı'nın başkanı olan Nasır'ın cennet gibi bir köşkünün olduğunu, sabahları yaşadığı köşkten altın eyerli atına binerek Abul A'la sarayına çalışma odası olan Tarem bölümüne gittiğini belirtmiştir.⁶⁹

2.6. Kervansaraylar

Belh, dönemin ticaret merkezi olan İpek Yolu üzerinde bulunması nedeniyle şehrin ticari hayatı oldukça hareketli olmuştur. Şehirde Çin, Hindistan ve Orta Asya ülkelerinden gelen kervanların konuklaması için çok sayıda kervansaray yapılmıştır. Bu kervansarayların işlev açısından iki tip olduğu anlaşılmaktadır. Belh'te inşa edilen kervansaraylardan ilki, şehre 15-20 km uzaklıkta, şehrin dört bir yanını çevreleyecek şekilde tasarlanmış, her gün gelen kervanlar için kurulan dinlenme tesisleri olarak işlev görmüştür. Bu kervansaraylar bir su kuyusu ve hayvanların dinlenebileceği dört tarafı kapalı bir mekândan oluşmuştur. Bu yapıların zaman zaman ordugâh olarak kullanıldığı gibi havaların sıcak olması nedeniyle yerel çobanların hayvan sürülerini getirdiği bir yer haline de gelmiştir. Örneğin şehrin kuzeyinde yer alan Zadigan köyünde günümüze kadar ulaşan kervansaraylardan biridir. Bu eserin yanında Sultan Mahmud tarafından yaptırılan, tuğlalı, dış cephesi çini süslemeli ve üzerinde kendi adının yazılı olduğu muhteşem bir minare de bulunmaktadır. Dönemin kervansaraylarının bir diğer amacı da yoldan gelen kervanların şehri rahatlıkla bulmasını sağlamaktır. Bu nedenle kervansaraylarda gözetleme kuleleri inşa edilmiş ve kulelerin içinde geceleri ateş yakılmıştır. İkinci tip kervansaraylar şehrin giriş kapılarının hemen bitişiğinde inşa edilmiştir. Bunlar geniş bir arazi üzerine dörtgen şeklinde kurulmuş, kerpiç duvarlarla çevrilerek daha büyük ve konforlu olarak yapılmıştır. Kervansarayların içerisinde her kervan için ayrı bir yer ve sahipleri için ayrı odalar mevcuttu. Kervansarayların en önemli amaçları şehirdeki kirliliği, kalabalığı ve düzensizliği önlemek için şehrin ana girişinde kurulan bu kervansaraylarda konaklamak ve getirdikleri malları burada kurulan pazarda satmaktır. Ancak Çin ve Hindistan'dan gelen kervanların şehre girme hakkına sahip olmuş, şehrin yalnızca doğu ve güney kapılarını kullanmıştır. Şehrin batı kapısından yalnızca Yahudi tüccarlar geçmiştir.⁷⁰

2.7. Hamam ve Çarşılar

Belh'te inşa edilen yapıların sayısı çeşitli dönemlerde farklılık göstermiştir. Örneğin Moğol istilasından önce şehirde 1200 kadar mescit, musalla ve hamamın olduğu

⁶⁸ İhsan Taberi, *Ebu Fazl Beyhaki ve Camiayi Gaznevi*, s. 68.

⁶⁹ Taberi, *Ebu Fazl Beyhaki ve Camiayi Gaznevi*, s. 70.

⁷⁰ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s. 55-56.

belirtirken⁷¹ Hicri 233 yılında 1848 mescit, 400 medrese, 1200 müftü, 900 okul, 520 yazar, 500 hamam, 400 sarnıç, 300 havuz, yol üzerinde 1200 çeşmenin bulunduğu zikredilmiştir. Gazneliler dönemindeki hamam sayısı kesin olarak bilinmemekle birlikte Selçuklu dönemindeki hamam sayısı 1200 olarak belirtilmiştir. Belh'te yapılan hamamların iki çeşit olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi, sürekli kullanılan ve şehir merkezinde yer alan büyük hamamlar, ikincisi ise ihtiyaç halinde cuma günlerinde, ticari kervanların geldiği pazar ve bayramlarda açık olan hamamlardır.⁷²

Şehirde yapılan hamamlar genel yapı bakımından birbirine benzemiştir. Bu hamamların yapımında tuğla kullanılmış ve çatısı tuğla ile küçük kümbet şeklinde inşa edilmiştir. Hamamların temelleri yerin yaklaşık 2 veya 3 metre altında olup, sıcak su havuzlarının yanında soğuk su havuzları da vardır. Belh hamamlarının çok azı günümüze kadar gelebilmiştir. Belh sıcak bir iklime sahip olduğundan yaz aylarında hamamlardaki suyun ısıtılmasına ihtiyaç duyulmazken, kış aylarında toplanan çalı, odun, kömür ve tezек ile ısıtılmaya çalışılmıştır. Genel olarak hamamların yanında çamaşırhanelerin yanı sıra berberler, çayhaneler ve aşevleri de hizmet vermiştir. Hamamlar sabah namazından önce açılmış, hamamların çoğu öğlen saatlerine kadar çalışmıştır. Bu gelenek bugün de sürdürülmüştür⁷³

Belh'in etrafında çeşitli ürünlerin satıldığı çarşı ve pazarlar mevcuttu. Belh'teki çarşı ve pazarları 3'e ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki, Adine Camii adı verilen cuma camilerinin etrafında sürekli açık olan pazarlardı. Bu pazarlarda satıcıların her birinin yeri bellidir.⁷⁴ İkincisi ise Bazar-e Aşikan olarak bilinen şehrin en güzel yerlerinde kurulan çarşılardı. Gazneli Sultan Mahmut tarafından yaptırılan bu tip çarşılar temizliği, güzelliği ve yeşilliğiyle bilinen bir yerdi. Sultan Mahmut'un yaptırdığı bağlar veya yeşil alanlar da vardı. Örneğin Bağ-e Nav (yeni bahçe) olarak bilinen bahçe söylenebilir⁷⁵

Bazar-e Aşikan olarak bilinen çarşı yeri, Belh halkının direnmesi üzerine 1006 yılında Karahanlılar tarafından tamamen yıkılmıştır. Karahanlılar şehre saldırdığında Sultan Mahmut Hindistan'ın Multan seferindeydi. Durum böyle olunca Sultan Mahmut hemen geri dönerek Karahanlıları şehirden çıkarmıştır.⁷⁶

Kaynaklarda Bazar-e Aşikan'a benzerliğiyle bilinen Bazar-e Sayidi çarşısının adı da geçmektedir. Beyhaki'nin eserinde Bazar-e Sayidi çarşısından bahsedilmiş ancak yanında küçük bir yazıyla Aşikan'ı da yazmıştır. Dolayısıyla Bazar-e Aşikan ile Bazar-e Sayidi'nin aynı çarşı olması muhtemeldir.⁷⁷ Ancak Beyhaki dışındaki diğer eserler ayrı çarşılar olarak kabul etmiştir. Şehirdeki bir diğer çarşı ise Bazar-e Şam olarak belirtilmiştir.⁷⁸ Üçüncü pazar ise kale surlarının hemen bitişiğinde kurulan pazarlardı. Şehir içindeki pazar ve çarşılar her gün açık iken, şehrin dışından gelen kervanlar için belirli yerlerde ve günlerde pazarlar kurulmuştur. Bu pazarların dışında Belh'in köy ve kasabalarında kurulan pazarlar da vardı. Köylerde yetiştirilen ziraat ürünlerinin satışı amacıyla kurulmuş, satılan ürünlerin bir kısmı diğer vilayetlere satılmak üzere Belh

⁷¹ Valvi, *Tarih-i Ulemayi Belh*, C.II, Mashad 1383, s. 53.

⁷² Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s.19.

⁷³ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s.25.

⁷⁴ Habibi, *Coğrafya-yı Tarih-i Afganistan*, s. 202.

⁷⁵ Gulam Jeylani Jalali, *Gazne ve Gazneviyan*, s. 29.

⁷⁶ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 32.

⁷⁷ Ebul Fazıl Muhammed Hüseyin Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, Tas: Ali Feyyaz, Tahran 1384, s. 200.

⁷⁸ Valvi, *Tarih-i Ulemayi Belh*, C.I, s. 55-56.

pazarlarına götürülmüştür. Şehrin dışında kurulan pazarlardan biri de Cüzcan'ın Anbir kasabasındaki pazardır. Belh'te hayvancılık çok gelişmiş olduğundan Anbir kasabasında kurulan pazarda deri ürünleri de satışa sunulmuş ve aynı zamanda et pazarı olarak da belirtilmiştir.⁷⁹

Beyhaki'nin eserinde zikredilen bazı pazarların isimleri şunlardır: Koy-e Simgaran (takı pazarı), Koy-e Ala, Koy-e Sepetbafan (sepet ören pazarı), Koy-e Zenbilbafan (büyük sepet ören pazarı), Pazar-i Seyidi, Pazar-ı Aşıkân (aşıklar çarşısı), Pazar-i Sarrafan (döviz pazarı), Pazar-i Bazzazan (kumaş pazarı), Pazar-i Attaran (aktarlar pazarı) ve Pazar-i Gevher Furuşan (değerli taşlar pazarı).⁸⁰

Sonuç

Belh, güneşin doğduğu yer anlamına gelen Horasan bölgesinin en önemli şehirleri arasında yer almıştır. M.Ö. 2000'li yıllara dayanan bir tarihe sahiptir. Şehrin konumuna dikkate alındığında transit güzergah üzerinde kurulmuş ve bölgeye hakim olan devletlerin birçoğu Belh'i ordugah olarak kullanmıştır. Şehrin tarihine bakıldığında medeniyetlerin ve dinlerin bulunduğu bir yerdir. Bu nedenle Belh'te varlık gösteren her medeniyet ve din, şehre kendi bakış açısıyla sahip çıkmaya çalışmıştır. Bu bilgiler ışığında Belh şehrinin her dönem önemli olduğu gerçeği ön plana çıkmaktadır.

Belh'in tarihi, kuruluşu ve isimlendirilmesine ilişkin bilgiler oldukça farklı ve çeşitlidir. Şehrin kurucuları arasında İran mitolojisinde ismi geçen Kral Cemşit ve Kiyumers yer almıştır. Diğer taraftan da Zerdüştî ve Budizm'e inananlar için Kutsal bir şehirdir. M.Ö. 330 yılında bölge Büyük İskender'in eline geçince şehrin temellerini atmış ve şehre kendi ismini vermiştir.

İslamiyet bölgeye hakim olmasından sonra da Belh'in öneminden azalmamış, tam tersine şehirlerin anası (Ummul Bilad) lakabını almıştır. Türk Devletleri'nin bölgeye hakim olmasıyla birlikte Belh başta olmak üzere bölgedeki şehirlerin bilim, ticaret ve kültür merkezlerine dönüştüğü bilinmektedir. Özellikle Gazne Devleti'nin (963-1163) bölgeye hakim olduğu dönemde Belh, Gazne'den sonra en önemli şehirler arasında yer almıştır. Böylece Belh'te Gaznelilerin pek çok eserinin inşasına tanık olmaktadır. Gazneliler döneminde Belh'in bilim, kültür ve ticaret merkezi haline gelmesi, buna paralel olarak medrese, cami, kervansaray, köşk, saray, çarşı ve hamam gibi yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak dönemin şartları göz önüne alındığında eserlerin temel malzemeleri kerpiç, ahşap ve kireç olduğundan, bu mimari eserlerin çoğu zamanla yıkılarak kaybolmuş veya kalıntıları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Gaznelilerin mimari eserlerinin yanı sıra el sanatları olarak da bilinen hat, resim ve çini sanatı Belh'te Gaznelilerle birlikte daha da yaygınlaşmıştır. Çünkü Gazneliler Belh'te inşa ettikleri eserlerin iç ve dış duvarlarının dekorasyonunda hat, resim ve çini sanatı kullanmıştır. Gazneli Devleti, Türk-İslam medeniyeti içerisinde kurulan devletler arasında önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla Belh'te Gaznelilerin inşa ettikleri eserler de kültürel mirası olarak önem taşımaktadır. Ancak günümüzde Gazneliler Belh'te inşa ettiği kültürel mirasın izleri kaybolmakta, hatta yok olmaya doğru gitmektedir.

Sonuç olarak Belh'in 5 bin yıllık bir geçmişi vardır. İslamiyet öncesi çeşitli dinlere ve medeniyetlere merkezlik yapmıştır. Belh, İslamiyet'ten sonra Müslümanların bilim ve

⁷⁹ Menuçehr Sutude, *Hudud'ul-Alem*, Tahran 1362, s. 97-99.

⁸⁰ Taberi, *Ebu Fazl Beyhaki ve Camiayi Gaznevi*, s. 89-90.

kültür şehri haline gelmiştir. Günümüzde de kültür ve ekonomi açısından bölgenin en önemli şehirleri arasında yerini korumaya devam etmektedir.

Kaynakça

- Ansari, Sultan Mohammad, *Coğrafiyayi Belh*, C.I, Balkh 1370.
- _____, *Vijegihayi Coğrafiyayi-i ve Tarihi Belh*, Kabil 1386.
- Arnold, T.W., *İntişar-ı İslam Tarihi*, Çev. Hasan Gündüzler, Ankara 1982.
- Azimi, Abdulaziz, *Belh Der Seddehayi Tarih*, Afganistan 1368.
- Beyhaki, Ebul Fazıl Muhammed Hüseyin, *Tarih-i Beyhaki*, Tas: Ali Feyyaz, Tahran 1384.
- Bilinitzky, A., *Horasan ve Maveraiünnehir*, çev. Perviz Vercavend, Tahran 1371.
- Dehkoda, Ali Akbar, *Lugat Name Dehhuda*, Tahran 1334.
- El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002.
- El-Cüzcani, Minhac-ı Sirac, *Tabakat-ı Nasırı*, Menhaç Sıraç, Kabil 1342.
- El-Hâkim, El-Nişaburi, *Tarih-i Nişabur*, Tahran 1341.
- El-İsfahani, Ebu Abdullah, *Tarih-u sini Müluki'l-Arz ve'l-Enbiya*, Beyrut (?).
- Emini, Seyit M. A., *Kronoloji Vekaye ve Havadis-i Tarihi Der Afganistan*, C. I, Tahran 1378.
- Firdevsi, Abu'l Kasım, *Şehname-yi Firdevsi*, Tashih, Jol MOL, Tahran 1375.
- Gahgadayi, Hafez Nor Mohammad, *Tarih-i Mezar-i Şah-i Evliya Vakı-i Belh*, Balkh 1385.
- Ghaforov, Babajan, *Tajikan*, C.I, çev. Jalaluddin Siddiqi ve Roshan Rahman, Kabil 1984.
- Gibb, Hamilton A. Roskeen, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. H. Kurt, Ankara 2005.
- Gubar, Mir Gulam Mohammad, *Afganistan Der Mesir-i Tarih*, Tahran 1376.
- _____, *Coğrafiyayi Tarihi-i Afganistan*, Kabil 1384.
- Habibi, Abdulhay, *Coğrafya-yı Tarihi-i Afganistan*, (?).
- _____, *Tarih-i Afganistan Ba'd Ez İslam*, Tahran 1363.
- _____, *Yaddaştha der Tarih-e Sanayi-i Afganistan*, (?).
- Hovandşah, Mir Hovand Seyit Burhaneddin, *Tarih-i Ravzatü's-Safa*, Tahran 1339.
- İbn-i Balkhi, *Fars Name*, Matbuat-ı Fars, Şiraz 1921.
- İqbal, Abbas, *Divan-i Belh*, Tahran 1344.
- Jalali, Gulam Jeylani, *Gazne ve Gazneviyan*, Kabil, 1351.
- Kazvini, Mustufi, *Tarih-i Güzide*, Tahran 1364.
- Kohzad, Ahmed Ali, *Asar-i Mimari-yi Asr-i Gazneviyan Der Horasan*, 1338.
- Makdisi, Ebu Abdullah, *Ahsanet-Takasim Fi Marifat'il-Akalim*, Tahran 1361.

- Meftah, Elhame, *Coğrafiyayi Tarihi Belh ve Ceyhun ve Masfat-e Belh*, Tahran 1376.
- Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989.
- Nevşad, *Vech-i Tesmiye-i Belh*, Ariyana dergisi,15/8, Kabil, 1967.
- Öztürk Mürsel, “Mevlana’nın Yaşadığı Zamana Kadar Belh’in Kültürel Durumu”, *Uluslararası Mevlâna Bilgi Şöleni*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000.
- Rahin, Seyit Mahdum, *Dakiki Name*, Kabil 1382.
- Razi, Hashim, *Avesta*, Tahran 1363.
- Sarıçam, İbrahim -Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2003.
- Sutude, Menuçehr, *Hudud’ul-Alem*, Tahran 1362.
- Taberi, İhsan, *Ebu Fazl Beyhaki ve Camiayi Gaznevi*, Almanya 1390.
- Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, çev. Abdullah M. Balkhi, edi., A. Habibi, İnan 1350.
- Vali-yi Balkhi Mahmud, *Bahru’l-Asrar Fi Manakıba’l-Ahbar*, British Library kütüphanesi, no: I. O. Islamic, el yazması, varak, 310a, 1040.
- Valvi, Mahdi Rahmani-Mansur Çağatayı, *Tarih-i Ulemayi Belh*, C.I, Mashad 1383.
- _____, *Tarih-i Ulemayi Belh*, C.II, Mashad 1383.
- Yakubi, Ahmed b. İshak, *Tarih-i Yakubi*, çev. Mohammad İ. Ayeti, C. I, Tahran 1382.
- Yemin, Mohammad Huseyin, *Afganistan-i Tarihi*, Kabil, 1380.
- Yezdani, Huseyin Ali, *Pejuheşi Der Tarih-i Hazaraha*, C. I, Mashad 1332.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. II, İstanbul 1992.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 24.07.2023

Makale Kabul | Accepted: 29.09.2023

Atıf | Cite as: Onur Güven, "Tao-Klarceti Bölgesindeki Gürcüce El Yazmaları ve Türk Tarihi Açısından Önemi Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), Aralık 2023, s. 160-186.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1332068>

TAO-KLARCETİ BÖLGESİNDEKİ GÜRCÜCE EL YAZMALARINI VE TÜRK TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİNİN ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Onur GÜVEN*

Öz

Tao-Klarceti Gürcüce bir adlandırma olup günümüzde Erzurum'un kuzey doğusu, Artvin'in büyük bir bölümü, Ardahan ve Kars'ın küçük bir kısmını kapsamaktadır. Bölgenin tarihi altyapısı hakkında çok önemli bir kaynak statüsünde olan Gürcüce el yazmaları, Türk tarihi açısından da kıymetli konumdadır. Özellikle bu kaynakların tanıtılması ve üzerinde değerlendirmenin yapılması, ülkemizdeki akademik çalışmalarda neredeyse kullanılmayan Gürcüce kaleme alınmış eserlerin, Türk tarih yazımına eklenmesine yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Yakın komşumuz olan Gürcistan ile ekonomik ilişkilerin yanında sosyal, kültürel ve tarihi bağlamda pek çok ortak noktamız bulunmaktadır. Artvin ve çevresi özelinde bu ortaklık gerek insanların yaşantısı gerek konuşulan dil gerekse de gelenek ve göreneklerde açıkça karşımıza çıkmaktadır. Gürcistan'ın tarihi anlaşılmadan kuzeydoğu illerimizin tarihi hep noksan kalır. Aynı durum keza Gürcistan için de geçerlidir. Bu kapsamda tarihi boyutta Gürcüce kaynakların bilinip öğrenilmesi son derece değerli bir husustur.

Bu çalışmada, IX. ve XVI. yüzyıl aralığında Tao-Klarceti bölgesindeki el yazmaları katalog şeklinde ifade edilmeye çalışılmıştır. Öncelikle bölgenin sınırları ve tanıtımı yapılmış, Tao-Klarceti'nin kısa bir tarihçesi, Gürcüler arasında Hıristiyanlığın yayılma sürecine değinilmiş ve kilise-manastırların listesi verilmiştir. Hıristiyanlığın Gürcistan'da benimsenmesi ve yayılımı noktasında bu tarihi bölge simge durumundadır. Gürcüler açısından dini bir eğitim merkezi olarak belirlenen sahada, meydana getirilen el yazmaları da çoğunlukla dini içeriklidir. Bunun yanı sıra el yazmaları, bölge tarihini aydınlatılmasında, kişi ve yer adlarının tespit edilmesinde, dönemin siyasi ve sosyal tablosunun çizilmesinde birinci elden kaynak durumundadır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Gürcüler, Tao-Klarceti, tarihi kaynaklar, el yazmaları.

GEORGIAN MANUSCRIPTS IN TAO-KLARCETI REGION AND IMPORTANCE FOR TURKISH HISTORY

Abstract

Tao-Klarceti region now covers the north-east of Erzurum, a large part of Artvin, part of Ardahan and Kars. The Georgian manuscripts, which are a very important resource for the historical infrastructure of the region, are also valuable for Turkish history. We believe that introducing and evaluating these sources will help to add the works written in Georgian, which

* Öğr. Gör. Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Güvenlik Bilimleri Fakültesi, Sosyal Bilimler Bölüm Başkanlığı, onurguven08@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3640-2816.

are almost not used in academic studies in our country, to Turkish historiography. In addition to economic relations with our close neighbor Georgia, we have a lot in common in social, cultural and historical context. This partnership in Artvin and its surroundings is evident both in the language of the people and in the traditions and customs.

In this study, IX and XVI century manuscripts in the Tao-Klarceti region were tried to be expressed as catalogs. Especially, the boundaries and introduction of the region, a brief historical development of Tao-Klarceti, the spread of Christianity among the Georgians and the list of Church-Monasteries are mentioned. This historical region is a symbol of the adoption and spread of Christianity in Georgia. The manuscripts, which was determined as a religious education center for Georgians, were mostly religious. In addition, the manuscripts are the primary source for enlighten the history of the region, determining the names of people and places, and drawing a political and social picture of the period.

Key Words: Turks, Georgians, Tao-Klarceti, historical sources, manuscripts.

Giriş

Yazma eserler, tarihi kaynak bağlamında değerlendirildiğinde geçmişten günümüze kadar gelen çok değerli veriler olarak karşımıza çıkmaktadır.¹ Mübahat Kütükoğlu'nun "Yazılı Arşiv Malzemesi" başlığı altında sınıflandırdığı bu veriler, tarihi kaynak olarak kullanışları farklı olmakla birlikte, ana kaynak (birincil, birinci elden kaynak) açısından güvenilir bir durumdadır.² Ancak bu gibi vesikalar bazen de tarihçiyi yanıltabilecek cinsten unsurları barındırmaktadırlar. Böyle kaynakları kullanırken tarihte usulün temeli olan intikad (kritik) yöntemini kullanmak icap etmektedir.³

Şehir tarihi ve tarihi coğrafya çalışmalarında ana kaynak durumunda olan pek çok veri, bölgelerin tarihi süreç içerisindeki gelişimini anlamamızda bizlere yardımcı olmaktadır. Şehir tarihi çalışmalarının kaynaklarında⁴ ve ülkemizde son dönemde oldukça popüler olan tarihi coğrafya araştırmalarında, kaynak tasnifini yaparken yazma eserleri değerlendirmek o araştırmanın temelini oluşturacaktır.⁵ Türkiye'de şehirlerin gelişimini açıklayıp aydınlatacak çokça kaynak bulunmaktadır. Bunlar; vakıf kayıtları, tapu tahrir defterleri, şer'iyeye sicilleri gibi kaynaklardır. Bu veriler, arkeolojik yüzey araştırmaları ile birleştiğinde şehirlerin fiziki ve coğrafi yapıları hakkında doğru ve doyurucu bilgiler sağlarlar. Söz konusu kaynakları göz ardı edip, sadece genel yazılı kaynaklardan elde edilecek bilgiler, yüzeyde kalacak sonuçlara ulaştırabilir.⁶ Kısacası şehirlerin tarihi, coğrafi, fiziki gelişmeleri topyekûn (ilgili olmak koşuluyla) kaynak analizden sonra doğru anlaşılabilir. Bilindiği gibi, Anadolu coğrafyası içinde barındırdığı zengin ve kültürel mirastan dolayı, oldukça fazla yazma eser, vesika vs. külliyatına

¹ Osman Gümüşçü, *Kaynaklarıyla Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 238.

² Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 21.

³ Zeki Velidi Togan intikadı ikiye ayırır: Bir kaynağın hadiselere ait ifadelerinin bir şahadet sıfatı ile kabule şayan olup olmadığı tetkik etmek, buna dış intikad denir. Önümüzde bulunan kaynak sahte midir? Sahte değilse bile hatalarla dolu mudur? İç intikad, bir menba'ın zahiri mahiyetini ta'yin ettikten sonra onun içine girerek, itimada şayan olup olmadığını ve şahadetinin kıymetini ta'yin etmek demektir. Bkz. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985, ss. 75-106.

⁴ Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 6, 2005, ss. 9-26.

⁵ Gümüşçü, ss. 237-240.

⁶ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri: Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikler Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, s. 7, 1968, s. 64.

sahiptir. Pek tabii Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde farklı milletlerden izler görmek bu coğrafyanın çeşitliliğiyle açıklanabilecek bir durumdur.

Anadolu coğrafyasının Eski Çağ ve Orta Çağ'ına dair çalışma yapacak bir araştırmacının arkeolojik birtakım verilerin yanında, günümüze kadar ulaşmış ve farklı dillere ait birçok belgeyi de okuyabilecek durumda olması gerekmektedir. Arapça, Farsça, Rusça, Latince gibi bazı dillere ait eserler Anadolu'nun tarihi, coğrafi, kültürel yapısına dair bizlere bilgiler sunmaktadır.

Gürcü diline dair eserler, yukarıda zikrettiğimiz diller arasında sayılabilir ancak akademik çalışmalarda kullanım açısından diğerlerinden oldukça geride olduğu açıktır. Bazı araştırmacılar bu durumu Gürcü dilinin zor olduğunu ve Gürcü kaynaklarına da ulaşılmadığı şeklinde açıklamaktadır.⁷ Ancak diğer dillerdeki kronikler, kaynaklar, bilhassa Rusça, Arapça ve Farsça olanlar, çalışmalarda sıklıkla kullanılır. Doğal olarak Rusça ya da Arapçanın Gürcüceden ne derece kolay olduğu tartışmaya açıktır. Kanaatimizce Gürcücenin kaynak dili konusunda ülkemizde az hatta hiç bilinmemesi zorluğundan değil kaynakların değerinin iyi bilinmemesinden dolayıdır. Ülkemizde bilinen ve sıkça kullanılan yegâne Gürcüce ana kaynak Kartlis Tshovreba (ქართლის ცხოვრება)'dır.⁸ Ayrıca bunun dışında Robert W. Thomson'ın da Gürcü kroniklerini derleyip İngilizce olarak neşrettiği eseri değerli bir konumdur.⁹ Bu eserlerin dışında son dönemde Türk-Gürcü tarih araştırmalarına kaynaklık eden çok önemli bir dizi sempozyumlar icra edilmektedir. Bu sempozyumlar daha sonra "Türk Gürcü İlişkileri Tarih ve Çağdaşlık", "Yeni ve Yakın Çağda Türk Gürcü İlişkileri", "Türk-Gürcü İlişkilerinin Kaynakları" ve "Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri" isimleriyle hem Türkçe hem de Gürcüce olarak yayımlanmıştır.¹⁰

⁷ Ayşe Beyza Büyükçınar, "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar", *Karen*, 3, 4, 2017, s. 31.

⁸ Bu kronik, M. Brosset aracılığıyla Avrupa'ya kazandırılmıştır. Chronique Géorgienne ismiyle 3 Gürcü kroniğini bir araya getirerek 1830'da yayımlamıştır. Bu 3 kaynak; Gürcülerin Kralları ve Patrikleri Tarihi, Kral Vakhtang Gorgasali Tarihi ve Şehit Aziz Archil'dir. Kartlis Tshovreba, genel anlamda kilise kayıtları ve sözlü rivayetlere dayanır. XVII. yüzyılda Kral Vakhtang Gorgasali'nin emriyle oluşturulmuştur. M. Brosset'in eseri dikkate alınarak H. Andreasyan tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Güney Kafkasya'ya yönelik Türkmen akınlarından ayrıntılı biçimde bahsetmesi açısından önemlidir. Bkz. Maria Brosset, *Chronique Géorgienne*, Société Royale Asiatique de France, 1830; Mari Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Saint Petersburg, 1849; *Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, H. Andreasyan (Nşr.), Erdoğan Merçil (Not./Yay.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

⁹ Thomson, Dünya'da Ermeni tarihi üzerine çalışmaları yapan en önemli şahsiyettir. Ayrıca Ermeni, Süryani ve Rum belgelerinin çoğunu İngilizceye çevirmiştir. 1996 yılında derli toplu bir şekilde Gürcü kroniklerini İngilizce olarak yayımlamıştır. Bu eserde Gürcü tarihi için çok önemli olan Kralların Kralı David'in Tarihi isimli eseri literatüre kazandırmıştır. Burada Kral David dönemi Selçuklu-Gürcü ilişkileri detaylı kaydedilmiştir. Bkz. Robert W. Thomson, *Rewriting Caucasian History: The Mediaeval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*, Clarendon Press, 1996; Ayrıca Gürcistan tarihi ile ilgili genel bir literatür taraması için bkz. Zeynep Topal, "Dünya'da ve Türkiye'de Gürcüler ve Gürcistan Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir İnceleme", *V. Karadeniz Uluslararası Sempozyumu "Tarihi ve Güncel Siyasal Konular: Görüşler & Öneriler" Sempozyum Bildirileri*, Yay. Haz. Gül Sarıkaya-Fatma Çoban, Ekoavasya, Ankara 2014, ss. 489-500.

¹⁰ *Türk-Gürcü İlişkileri: Tarih ve Çağdaşlık Uluslararası Bilimsel Çalıştay*, ed. İbrahim Tellioğlu-Roin Kavrelişvili, Gündüz Ofset, Trabzon 2017; *Yeni ve Yakın Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, ed. İbrahim Tellioğlu-Roin Kavrelişvili, Serander Yayınları, Trabzon 2020; *Türk-Gürcü İlişkilerinin Kaynakları Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu*, ed. İbrahim Tellioğlu-Roin Kavrelişvili, Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi Yayınları 2018; *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, ed. İbrahim Tellioğlu-Roin Kavrelişvili, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi Basımevi 2019.

Bu çalışmada, Gürcülerin gerek siyasi tarihlerinde gerekse dini yaşantılarında, günümüzde dahi, büyük önem attıkları Tao-Klarceti bölgesine (ტაო-კლარჯეთის რეგიონი) ait hem dini hem siyasi tarihine yönelik kıymetli bilgiler veren Gürcü el yazmalarının tanıtılması amaçlanmıştır. Söz konusu el yazmaları katalog düzeyinde açıklanmaya çalışılmıştır. Şimdi nerede oldukları, önceden kopya edildiği ve korunduğu yer, yazı tipleri¹¹, kimin yazdığı, kimin adına yazıldığı, hepsinin olmasa da bazılarının içeriği izah edilmiştir. Alt başlık olarak da manastır ve kiliselerin listesi verilmiştir. Şüphesiz bu el yazmaları, sadece Gürcü tarihi açısından değil yazıldıkları konum itibarıyla Türk tarihi açısından da önemlidir. Çünkü bazı el yazmaları Saatabago¹² yani Atabegler dönemine kaynaklık eder.

Tao-Klarceti Bölgesi

Genel anlamda Gürcü kaynaklarında, Gürcistan'ın güney bölgesi olarak nitelendirilen Tao-Klarceti hem Türkler hem de Gürcüler açısından stratejik öneme sahiptir. Konumuzun içeriği gereği bu önemi Gürcüler açısından ele alıp, bölgenin siyasi yapısı hakkında bilgi verme yoluna gideceğiz.

Gürcistan'da, Hristiyanlık 323 yılında Azize Nino tarafından Mtsheta şehrinde başlayarak yayılmıştır. Tao-Klarceti bölgesinde yer alan kilise ve manastırlar da Hristiyanlığın bu bölgeden Gürcistan'a yayılmasına yardımcı olmuştur. Gürcü kültür ve dini mirasının önemli bir kısmının Tao-Klarceti'de olması, bu bölgenin Gürcü devletinin beşiği olarak gösterilmesine yol açmıştır. Gürcü kültürü olarak da bu saha oldukça kıymetli bir konumdadır.¹³ Neolitik dönemlerden itibaren pek çok medeniyete ev sahipliği yapan ve adında söz ettiren Tao ve Klarceti, adından da anlaşılacağı gibi iki ayrı coğrafi kısımdan meydana gelmiştir.¹⁴ Bölge hakkındaki ilk bilgiler Asur ve Urartu kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır.¹⁵ Kür Nehri bölgesinde ve Çıldır Gölü'nün civarında olan bölgeyi Urartular Diauehi¹⁶, Yunan kaynakları Taokhou (Tayk-Tao) olarak adlandırmışlardır.¹⁷

Tao, Klarceti'nin güneyinde Çoruh ile Kür Nehirlerinin arasında, Tortum-Oltu Çaylarının bulunduğu yerin ismidir.¹⁸ Yine Urartu kaynaklarından öğrendiğimiz

¹¹ Gürcü dili Dünya dilleri arasında en kadim olanlardan bir tanesidir. Gürcü Alfabeti M.Ö. III – II yy'da Kral Parnavaz tarafından oluşturulmuştur. Alfabe geçmişten günümüze 3 tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Asomtavruli (ასომთავრული), Nuskhuri (ნუსხური), Mkhedruli (მხედრული). Sudan Altun ve Tamar Khvedeliani, "Gürcü Diline Genel Bir Bakış ve Gürcüce'nin Ana Dil Olarak İlan Edilmesi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 2018 Bahar, s.2.

¹² Saatabago, Gürcüce Atabegler ülkesi anlamına gelmektedir. Gürcü dilinde "Sa" ön eki tıpkı Sakartvelo'da (Gürcistan) olduğu gibi aidiyet ifade eder. Saatabago, geniş anlamda tarihi Gürcistan'ın güney topraklarıdır.

¹³ Tahsin Korkut, *Artvin ve Erzurum'daki Gürcü Dini Mimarisinde Süsleme*, Hiper Yayınları, İstanbul 2018, s. 68.

¹⁴ Bölgenin coğrafi yapısı ve en eski halkları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şota Asatiani, "Tao-Klarjetis Udzvesi Mosahleobis İstoriidan, *Tao-Klarjeti Saertaşoriso Konperentsia 2*, Helnaterta Erovnuli Tsentri Batumis Şota Rustavelis Sahelmtipo Üniversitesi, Tbilisi-Batumi, 2012, s. 26.

¹⁵ David Marshall Lang, *Gürcüler*, Neşenur Domaniç (çev.), Ceylan Yayıncılık, İstanbul 1997, ss. 49-51.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Çiğdem, "Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1, 2007, ss. 81-97.

¹⁷ Ömer Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies*, 8/5, Ankara, 2013, s. 706.

¹⁸ W.E.D. Allen, "The March-Lands of Georgia", *The Geographical Journal*, 74/2, 1929, s. 153.

kadarıyla Katarza ismi bölge için ön plana çıkmaktadır. Bu yer, Tao'nun kuzeydoğusunda, Cavakheti'nin¹⁹ batısında olup Klarzeti Bölgesi olarak isimlendirilmiştir.²⁰ Klarzeti isminin Katarza'dan²¹ türediği öne sürülmektedir.²² Klarzeti Bölgesi'nin sınırları; Çoruh Nehri'nin güney kısmından, Yanlızçam Dağlarının batısından, Şavşat ve Nigal'in (Artvin/Merkez) güney kesiminden Karadeniz'e kadar uzanan bölgeyi kapsamaktadır. Ayrıca söz konusu sınırlar içinde Ardanuç, Borçka, Murgul, Mrit gibi yerler de yer almaktadır.²³

Klarzeti ismi M.S. V. yüzyıllarda yukarıda zikrettiğimiz yerler için kullanılmıştır. Arşaklı Tiridat'ın kronikçisi Agathangelos'un kayıtlarında yer almakta ve Arşaklıların hüküm sürdüğü bölgelerde 301'de Hıristiyanlığın yayılım gösterdiği yerler arasında Klarzeti Bölgesinin adını da vermektedir. Agathangelos'un kayıtlarında Kalarzen, Latincesinde Kalarsarum ve 450 yıllarındaki Ermenice tercümesinde de bu bölge Kalarç olarak ifade edilir.²⁴

Genel anlamda bölgenin Tao-Klarzeti olarak adlandırılması ise M.Ö. 4. Yüzyıllarda Gürcüler Güney Kafkasya'da birlik sağlayıp Krallık olarak teşkilatlanınca, Çoruh Nehri'nin kollarına doğru yayılmışlar; Şavşat, Oltu, İspir, Ardahan, Göle, Çıldır gibi yerleşim yerleri önem kazanmıştır. Burada en önemli merkezler Tao ile Klarzeti olduğu için bu vadi yerleşmelerine bütünüyle Tao-Klarzeti denilmiştir.²⁵ Romalıların Güney Kafkasya'yı bütünüyle ele geçirme amacıyla gerçekleştirdiği ileri harekâtı neticesinde Albania, Kartli ve Kolhis²⁶ bölgeleri ele geçirilmiştir.²⁷

Romanın bölgede hâkim olduğu sırada, IV. Yüzyılda Persler'in bölgeye yönelik birtakım faaliyetleri olduğu görülmektedir. Bu harekâtın sonucunda Kartli, Persler tarafından idare edilmiştir.²⁸ Gürcülerin efsane Kralı Vakhtang Gorgasali (446-510), Perslerle mücadele içine girerek, onları ülke dışına itmiştir. Gürcülerin günümüzdeki

¹⁹ Cavakheti bölgesi, Gürcistan'ın tarihi bir bölgesi olup Parnavari'nin doğusundan Yanlızçam Dağlarına kadar uzayan coğrafya ile Samsthe'nin güney ve güney doğusuna denk gelmektedir.

²⁰ Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, Washington 1963, s. 441.

²¹ Klarzeti için Ptolemy'de Aras ve Kura Nehirleri ile Fırat Nehri'ni içine alan Armenia çevresinde, Kura Nehri yanındaki Bachane olarak isimlendirilen Masihiçi Dağları'nın (Mescit) yakınındaki bölge Choloraneze'dir şeklinde açıklama yapılmaktadır. *Geography of Claudius Ptolemy*, trans. Edward Luther Stevenson, Cosimo Classics, New York 2011, s. 124.

²² Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarzeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 707.

²³ Toumanoff, ss. 457-458: Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 198.

²⁴ Ömer Subaşı, "Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, s. 12, 2012, s. 13; Kırzioğlu, *Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 52.

²⁵ Fahriye Bayram, *Artvin'deki Gürcü Manasturlarının Mimarisi*, Ege Yayınları, İstanbul 2005, s. 19.

²⁶ Tarihi Albania, bugün Azerbaycan ile Dağıstan'ın güneyini çevreleyen bölgeye verilen isimdir. Kartli bölgesi tarihi bir coğrafya olup, başkent Tiflis'in de yer aldığı Kura Nehrinin tam ortasından geçtiği, Gürcistan'ın orta ve doğu bölgelerini ifade eder. Kolhis ise Karadeniz'in doğu kıyısında ve güneye doğru olan bölgede kurulmuş, Antik dönemde faaliyet gösteren bir krallığın hem adı hem de coğrafyasını ifade eder.

²⁷ Fahrettin Çiloğlu, *Gürcülerin Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul 1993, ss. 35-36; Niko Berdzenişvili ve Simon Canaşa, *Gürcistan Tarihi*, Hayri Hayrioğlu (çev.), Sorun Yayınları, İstanbul 1997, ss. 62-63.

²⁸ Berdzenişvili ve Canaşa, ss. 85-88.

başkenti olan Tiflis, bu dönemde kurulmuştur (469).²⁹ Ayrıca yine Kral Gorgasali, Ferhatlı ve Ardanuç kalelerini onartarak, içlerine kilise yaptırmıştır.³⁰

Hız. Ömer (634-644) zamanında, Arap ordularının Güney Kafkasya'ya yönelik fetih hareketleri görülmektedir. El-Belazuri'deki kayıtlara göre, Habib b. Mesleme, Kafkaslarda ele geçirdiği yerleri sıralarken Şevşet'i (Şavşat), yapılan anlaşmayla aldığını, Klarceti halkıyla da anlaşmasını belirtmiştir.³¹ Arap orduları Tiflis'i merkez alarak Kartli'yi ele geçirmişler ve burada bir Arap emirliği kurmuşlardır. Nihayetinde Kartli Prenslüğüne de son vermişlerdir.³² Arapların bu yayılımı üzerine Gürcistan'da Kaheti, Hereti, Abhazeti³³ ve Tao- Klarceti beylikleri kurulmuştur.³⁴

Tao-Klarceti'de müstakil bir beylik kurulması Bagratlı sülalesinden I. Aşot (780-826) tarafından gerçekleştirilmiştir. Aşot, Ardanuç'u Tao-Klarceti'nin başkenti yapmıştır.³⁵ Bu dönemde Doğu Roma ile iyi geçinen Aşot, Ermeni ve Gürcü yöneticilere verilen Kuropalates³⁶ unvanını alan ilk Gürcü idareci olmuştur.³⁷ Aşot'un ölümünden sonra bölgede hâkimiyet Arapların eline geçmişti. Aşot'un üç oğlu vardı. Bunlar arasında I. Bagrat (826-876), Kuropalates unvanını alarak, Kartli bölgesine hâkim olmuştur.³⁸ Aşot'un büyük oğlu II. Adarnase, Şavşat ve Aşağı Tao'yu kontrol ediyordu. Diğer oğlu Guaram Cavaheti, Trialeti, Tashiri, Artaani'yi³⁹ almıştır.⁴⁰

888 yılında Bagratlıların bölgedeki varlığı Büyük Aşot'un oğlu II. Adarnase'nin sayesinde devam etmiştir. Tao'da bulunan Gurgen ve Klarceti'nin yönetici konumundaki Sumbat bu varlığı sürdürmüştür. Fakat söz konusu idarecilerin arası toprak paylaşımından bozulduğu esnada 891'de Kuropalates Gurgen hayatını kaybetmiştir. Gurgen'in Adarnase ve Aşot isimli iki çocuğu vardı. Adarnase, "Eristavlar Eristavı" unvanını almış, Kuh lakabını taşıyan Aşot ise Şavşat'a idareci olarak, burada "ünlü" Tibet (Tibeti) kilisesini inşa ettirmiştir.⁴¹ Stratejik öneme sahip Ardanuç bölgesi de Sumbat'ın büyük

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Gürcistan Tarihi*, ss.157-166: Lang, *age*, s. 93: Kırzioğlu, *Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 48.

³⁰ Bayram, s. 19.

³¹ El-Belâzuri, *Fütuhu'l Büldan*, Mustafa Fayda (çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 290.

³² Mehmet Çoğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, ss. 36-42.

³³ Kaheti, Gürcistan'ın doğusunda yer alan bir bölge ismidir. Hereti İbery ve Albania arasında yer alan bölge adıdır. Azerbaycan'ın kuzeybatısına denk gelir. Abhazeti, Gürcistan'ın kuzeybatısında yer alır ve bugün Rus işgali altındadır.

³⁴ Berdzenişvili ve Canaşia, ss. 119-120: Çiloğlu, s. 40.

³⁵ *Gürcistan Tarihi*, s. 273.

³⁶ Kuropalates/ კუროპალატო: Doğu Roma imparatorluk ailesinde en yüksek üç şeref unvanından biri olup bir dönem sadece aile üyelerinde verilirdi. İlerleyen evrede özellikle doğuda Doğu Roma'yı temsil eden en yüksek rütbeli idareci olarak kullanılmıştır. *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Işın Demirkent (çev.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 261.

³⁷ Ekvtime Takaishvili, *Sumbat Davitis-Dze Tao-Klarcetis Bagrationta Şesaheb*, Tbilisi 1949, s. 13: Lang, s. 95.

³⁸ Ömer Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, 7/3, 2012, s. 2340: Berdzenişvili ve Canaşia, s. 125.

³⁹ Trialeti, günümüzde Gürcistan'ın güneydoğu bölgesinde yer alır. Tashiri/Tashir bölgesi Ermenistan ile Gürcistan arasında yer alan tartışmalı bir coğrafi bölgedir. Günümüzde bir bölümü Lori'de bir kısmı da Kvemo Kartli'de bulunur. Artaani ise Gürcüce olup günümüzdeki Ardahan şehridir.

⁴⁰ Takaishvili, s. 24.

⁴¹ ტბეთის სამონასტრო/Tbeti Manastırı, Ardanuç ilçe merkezinden 14 Kilometre, uzaklıktaki Cevizli Köyü'ndedir. Duvarlarında çok sayıda kabartma, oyma türünde süslemeler Hz. İsa ve havarilerinin resimleri

oğlu Bagrat'a miras kalmıştı. Acara ve Nigal⁴² çevresini de diğer oğlu David idare etmekteydi. Bagrat'ın Adarnase, Gurgen, Aşot ve Davit isimli oğulları vardır.⁴³

Bu süreçten itibaren Tao, Acara ve Klarjeti gibi bölgeler Bagratlı hanedanlığına bağlı üyeler arasında sürekli olarak el değiştiriyordu.⁴⁴ Çalışmamızın içeriği gereği aile içi çekişmelere değinmeyeceğiz. Ancak ifade edilmesi gereken husus ise, Magistros Bagrat'ın oğlu Adarnase 961'de hayatını kaybetmiş, geride Bagrat ve Davit adlı iki oğul bırakmıştır. 966'da ise Bagrat ölmüş ve kardeşi Davit idareci olarak; Tao, Cavakheti, Kola, Artani, Şavşat ve Pasin'i ele geçirmiş ve o andan itibaren Taikli (Tao) Davit olarak zikredilmeye başlamıştır.⁴⁵

Doğu Roma İmparatoru II. Basileios (976-1025) Güney Kafkasya'ya da sükûneti oluşturarak, hâkimiyetini sağlamlaştırmak istiyordu. İki Davit arasında çıkan anlaşmazlığa son vererek büyük huzursuzluk çıkaran Davit'i ağır bir yükümlülükle durdurabilmişti. Buna göre Davit, ölümünden sonra ülkesinin büyük bir kısmını ve soylulardan müteşekkil ordusunu İmparator'a miras bırakması gerekiyordu. İmparator, Davit'e Kuropalates ünvanı da vermiştir. 1000 yılında Davit öldükten sonra İmparator, kendisine bırakılan mirası almıştır. Böylece Güney Tao, Basean, Karin, Apahunik, Arzan ve Havçiç'i⁴⁶ alarak geri dönmüştür.⁴⁷

1018 yılına gelindiğinde Abhazya ile Kartli Kralı olan Giorgi (1014-1027) ve İmparator Basileios bölgede hâkim unsur olmak için amansız bir mücadeleye girişmişti. Kral Giorgi genellikle Doğu Roma'nın karşısına çıkmaktan çekiniyordu. Fakat Kral'ın gerçekleştirdiği bazı yağma akınları İmparator'u sinirlendirmiş ve onun kanlı saldırılar gerçekleştirmesine neden olmuştur. Bu mücadeleler neticesinde Doğu Roma'nın Tao ve Klarjeti'de gücünü arttırdığı ifade edilebilir. Gürcü Krallığı ile Doğu Roma arasındaki barış görüşmelerinde Kral Giorgi'nin sulh yanlısı olmadığı görülmektedir. Ancak Gürcü Kralı, Doğu Roma'ya karşı ağır bir yenilgiye uğrayınca anlaşmak zorunda kalmıştı. Yapılan barış anlaşması sonucunda, önceleri Davit'in elinde bulunan Basean, Taik, Cavakheti, Ardahan, Göle toprakları ile Şavşat ve bölgedeki 14 kale Doğu Roma'nın eline geçmişti.⁴⁸

Gürcü Kral Giorgi ile Doğu Roma arasında bu hadiseler yaşanırken Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya gerçekleştirdiği sefer, bölgedeki tüm dengelerin yerle bir olacağına habercisi gibiydi. Gürcüler ile Doğu Roma arasındaki ilişki İberia Kralı Giorgi'nin oğlu IV. Bagrat (1027-1072) döneminde olumlu seyir gösterse de Ermeni bölgelerini topraklarını katan İmparator Konstantin Monamakos (1042-1054) Gürcistan'ı bütünüyle ele geçirmek isteyince tekrar bir anlaşmazlık çıkmıştır. Bölgede yaşanan bu vaziyet yavaş yavaş güçlenen Selçuklu Türklerinin işine yaramıştı.⁴⁹ Selçukluların keşif seferleri artık yerini ciddi anlamda savaşırlara bırakmıştı. Tuğrul Bey Selçuklu şehzadeleri olan İbrahim

vardır. Kilisenin bir kısmı ayakta ve ziyarete açıktır. Bkz. <http://edutime.ge/?p=1020> (Erişim Tarihi: 10/07/2023).

⁴² Günümüzde Artvin'in merkezine denk gelen bölgedir.

⁴³ Brosset, ss. 227-248.

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", ss. 2340-2343.

⁴⁵ Brosset, ss. 246-247.

⁴⁶ Söz konusu bölgeler günümüzde Erzurum ve yakın çevresini lokalize etmektedir.

⁴⁷ Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s. 2344.

⁴⁸ Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Fikret Işıltan (çev.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, ss. 157-165.

⁴⁹ Lang, s. 99.

Yinal ve Kutalmış'ı Doğu Roma toprakları üzerine göndermiştir. Bu şehzadeler Pasinler'den geçerek Karin şehrine ulaşmışlar; ardından batıda Khaldia Themasına, kuzeyde İspir, Tao ve Arşarunik bölgelerine, güneyde ise Muş'a kadar gitmişlerdir. Basean'da müttefik Doğu Roma-Ermeni-Gürcü birliklerine karşı üstünlük kurarak Gürcü Liparit'i esir almış ve bu Türk kuvvetleri bölgeden ayrılmışlardır.⁵⁰

Bu karşılaşmadan sonra 1064'ün Haziran'ında IV. Bagrat'tan Çıldır ile Ahılkelek şehrini ve Gürcü Krallığının müttefikleri Doğu Roma'dan Ani şehri⁵¹ ile Kars'ı ele geçiren Sultan Alp Arslan, Tao Bölgesi'ne yaklaşmış IV. Bagrat'ı da idaresi altına almıştır.⁵² Kral IV. Bagrat itaat etmesine rağmen isyan etmiştir. Bunun üzerine Sultan Alp Arslan, 1064 yılında Kral üzerine seferine çıkmış ve bunun sonucunda Klarceti, Şavşat, Oltu-Penek aralığı ile Yusufeli'ni fethetmiştir. Kendisinden kaçan Kral Bagrat'ı yeniden itaat ettirerek vergiye bağlamıştır.⁵³ Alp Arslan'ın (1063-1072) vefatından sonra Gürcü Kralı Giorgi, Doğu Roma'nın kışkırtmaları sonunda Çoruh ve çevresini ele geçirmeye çalışmıştır. Bunun üzerine Selçuklu Hükümdarı Sultan Melikşah (1072-1092) 1081 yılında Emir Ahmet idaresinde bölgeye bir askeri güç göndermiştir. Bu birlikler, Kral Giorgi'yi mağlup ederek Çoruh Vadisi'nde yeniden Türk hâkimiyetini tesis etmiştir. Bunun sonucunda söz konusu bölgenin büyük bir kısmı, Kars, Erzurum, Ardahan, Bayburt ve Çoruh Havzası'nı içine alan İmereti Ebul-Kasım'ın torunu olan Saltuk idaresindeki Saltukoğulları'na geçmişti.⁵⁴ Tao-Klarceti bölgesinde dönüm noktası olan hadiselerden birisi de II. Giorgi'nin (1072-1089) tahttan indirilip yerine kurucu lakaplı Ağmashenebeli/აღმაშენებელი IV. Davit'in (1089-1125) tahta geçmesidir.⁵⁵ Kral David döneminde, ondan önce kaybedilen bütün topraklar geri alınmış ve ayrıca yeni topraklarda ele geçirilmiştir. Öyle ki Gürcü Devleti bu evrede en geniş sınırlara ulaşmıştır. Bunu yaparken de en büyük kuvveti hiç şüphesiz Kıpçaklar olmuştur.⁵⁶

Kral Davit döneminde kritik siyasi gelişmelerin yanında önemli kültürel olaylar da olmuştur. Kral, 1106'da Gelati Manastırı'nı inşa ettirerek birçok Gürcü aydınını burada

⁵⁰ İbrahim Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, ss. 42-43.

⁵¹ Fahrettin Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, San Matbaası, Ankara 1982, s. 28.

⁵² Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, ss. 19-20.

⁵³ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, c.1, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, ss. 336-337.

⁵⁴ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2004, ss. 25-50; Kemal Taşçı, "Kitâb-ı Diyârbekriyye'ye Göre Çoruh Vadisinde Ak-Koyunlu Hâkimiyeti", *Karen*, 1/1, 2015, s. 156; Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 718.

⁵⁵ Gotcha Djaparidze, "Sakartvelos Sazğvari Taoşi XII. Saugunesa da XIII. Saugunis 60-İan Tselşi", *Tao-Klarjeti Saertaşoriso Konperentsia 2*, Helnaterta Erovnuli Tsentr Batumis Şota Rustavelis Sahelmtipo Universiteti, Tbilisi-Batumi, 2012, s. 85.

⁵⁶ Kral David Ağmashenebeli, Karadeniz'in kuzeyinden tedrici bir şekilde güneye inmekte olan Kıpçak reisi Atrak'ın güzelliğiyle ünlü kızıyla evlenmiş ve böylece Gürcüler ile Kıpçaklar arasında evlilik bağı vasıtasıyla yakın münasebetler kurulmuştur. 1118 yılında Kral David'in daveti üzerine yaklaşık 300.000'i aşan bir topluluk ile Gürcistan'a gelen Atrak, David'in hayali olan düzenli orduyu oluşturma adına ilk adımın atılmasına yol açmıştı. David ise son derece stratejik bir hamleyle bu ailelerden 40.000 kişilik bir ordu oluşturmuştur. 1125 yılında Kıpçak reisi Atrak tekrar kendi yurduna dönmüş ancak bütün Kıpçak unsurları Atrak'la beraber gitmemiştir. Kırzioğlu'nun ifadesine göre bunların bir kısmı Gürcistan'a bir kısmı da Kür Nehri ve Çoruh çevresine yerleştirilmişlerdir. Kral David'in meydana getirdiği bu kuvvetli ve etkin ordu ile Selçuklulara karşı üstünlük kurmuştur. Hatta Gürcü yazarlar Selçukluların bölgedeki varlıklarına son verdiği tespitini yapmışlardır. Bkz. Guili Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Nanuli Kaçarava (çev.), KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Trabzon 2013, ss. 136-137.

toplamıştır. Burada Gürcü kültür ve edebiyatına ek olarak bilim-felsefe alanında da çalışmalar yapılmıştır.⁵⁷

Gürcülerin en parlak dönemi olarak bilinen ve buna paralel olarak “Altın Çağ” olarak adlandırılan dönem, Kral David’den sonra Kral⁵⁸ Tamara dönemidir (1184-1213).⁵⁹ Kral Tamara, 1204 yılında bazı eski toprakların yanında, Çoruh Bölgesi’nde tekrardan Gürcü akınları düzenleyerek kaybedilen toprakları geri kazanmıştır. Gürcülerin bu fetihleri (Ahlat, Erciş, Kars gibi) Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin’i oldukça rahatsız etmiştir. Anadolu Selçukluları karşılık olarak, Türkmenlerle anlaşmış ve büyük bir ordu meydana getirmişlerdir. Sultan, Tamara’ya Hıristiyanlıktan dönmesini ve kendisine tabi olmasını ifade eden bir mesaj göndermiştir. Oldukça hiddetlenen Tamara, hemen asker toplanmasını emretmiştir. İki ordu 1205 yılında Basiani’de/ՅՍԽՍԾԾԾ karşı karşıya gelmiş ve Gürcüler büyük bir galibiyet elde etmişlerdir. Bu zaferle birlikte Tamara, ülkesinin sınırlarını oldukça genişletmiştir.⁶⁰

Sonraki dönemlerde bölgede Harezmşahların (1097-1231) faaliyetleri görülmektedir. 1239’da Moğolların Güney Kafkasya’yı zapt etmeye yönelik akınları bölgedeki siyasi yapıyı derinden sarsmıştır. Özellikle Moğolların devamı olan İlhanlılar zamanında, tarihi Tao-Klarceti bölgesi farklı bir idari yapılanmanın altına girmiştir. Yine bu dönemde, muharebelerde faydası ve kahramanlığı bilinen Sargis Cakeli, İlhanlı Hükümdarı Abaka Han (1265-1282) lehine etkinliklerde bulunmuştu. Bu sebeple 1267’de kendisine tarihi Tao ve Klarceti⁶¹ iktâ edilerek, Ahıska idarecisi olarak görevlendirilmiştir. Böylece Ahıska’da İlhanlılara bağlı ve Bagratlılar hanedanlığından ayrı bir idari yönetim kurulmuştur. Atabegler idaresinin kurulmasıyla Artvin ve civarı Osmanlı Devleti’nin bölgeyi fethine kadar onların hâkimiyeti altında kalmıştır.⁶² Bölgeye yönelik Harezmşahların dışında Timur (1370-1507), Ak-Koyunlular (1378-1508) ve Kara-Koyunlu (1375-1468) Türkmenlerin faaliyetleri görülmektedir.

Gürcüler Arasında Hıristiyanlığın Yayılması ve Tao-Klarceti Bölgesi’nde Kilise/Manastırlar

Gürcüler gerek dil gerekse din bakımından, hiç şüphesiz tarihin en kadim milletleri arasında yer almaktadır. Onlar ilk ataları olan Kartlos’a atfen kendilerine Kartvel,

⁵⁷ Korkut, s. 72; Berdzenişvili ve Canaşia, s. 145.

⁵⁸ Gürcü tarih yazımında Tamara için Mepe yani Kral unvanı kullanılmaktadır. Biz de bu metinde Kral tabirini kullanmayı tercih ettik.

⁵⁹ Roin Metreveli, *The Golden Age: Georgia From the 11th. Century to the First Quarter of the 13th. Century*, Artanuji Publishers, Tbilisi, 2011, ss. 129-210.

⁶⁰ Mariam Lordkipanidze, *Georgia in the 11th-12th Centuries*, Tbilisi: Ganatleba Publishers, 1987, s. 424; Berdzenişvili ve Canaşia, s. 154.

⁶¹ Kaynaklarda Saatabago olarak geçen bu idarenin isminin Allen şöyle açıklamıştır; Samtzkhe = Sa (bölge öneki) + Mtzkhe = "Ahıska ülkesi." Sa-atabeg-o = sa + atabeg + o (bölgesel sonek) = "Atabeg'in ülkesi", Akhaltzikhe Atabegi tarafından 17. yüzyılın sonuna kadar yönetilen yer, Gürcü Krallığının ana federatif yapılarından birini oluşturmaktaydı. Ayrıca Gürcüler, tüm bölgeyi Samtzkhe veya Saatabago olarak adlandırıyorlardı. 18. yüzyılın başlarında ise Saatabago, Gürcü coğrafyacısı olan Prens Wakhusht’un Samtzkhe tanımlamasında Gürcüler, Ermenileri, Osmanlı Türkleri, Trabzon Rumları arasındaki siyasi araziye tam olarak açıklayan sınır bölgesi şeklinde geçmektedir. Bkz. W.E.D. Allen, s. 137.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin Kırzioğlu, “Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu’da Hristiyan Atabekler Hükümeti-I (1268-1578)”, *Bizim Ahıska Dergisi*, 4/10, Ankara: 2008, ss. 12-17; Kırzioğlu, “Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu’da Hristiyan Atabekler Hükümeti – II (1268-1578)”, *Bizim Ahıska Dergisi*, 11-12, Ankara: 2008, ss. 44-48.

ülkelerine Sa-Kartvelo, dillerine de Kartuli Ena demişlerdir.⁶³ Gürcü adı ise Farsça kökenli olup genellikle Türkler tarafından kullanılmaktadır.⁶⁴ Gürcistan coğrafyasında ilk yerleşim yeri olarak kabul ettikleri bölgeyi ise Kartli olarak adlandırmışlardır.⁶⁵

Gürcülerin Hıristiyanlık dinini benimsemesine yönelik bilgileri Gürcü kroniği olan Kartlis Tshovreba'dan öğrenmekteyiz. Hıristiyanlık Kolhis'te M.S. 1. Yüzyıldan itibaren yayılmaya başlamıştır.⁶⁶ Gürcü Kralı Mirian (265-342) zamanında 317 tarihinde Hıristiyanlık devlet kademesinde resmi din olarak kabul edilmiştir.⁶⁷ Sami Kılıç, Kral Mirian'ın Hıristiyanlığı siyasi nedenlerle kabul ettiğini belirtir;

“Mirian, kendi feodal rejiminin devamı ve ülkesinin bağımsızlığının garantisini Hıristiyan olmaktan görüyordu. Zira bu dönemde geleneksel Gürcü inancının örgütü konumunda olan Kurumiler ile arasında anlaşmazlık bulunmaktaydı. Hıristiyanlığı kabul etmekle yeni yandaşlar kazanacak ve çok geniş mal varlığına sahip olan Kurumileri ortadan kaldıracaktı. Kurumilerden elde edeceği serveti de gittikçe güç kaybeden soylu ailelere dağıtacaktı. Mirian'ın bunları yapabilmek için Hıristiyanlığa girmesi gerekiyordu. Diğer taraftan Persler, doğudan ülkeyi tehdit etmekte idi. Kral Mirian, ülkesini Pers saldırılarından korumak için Hıristiyan Romalıların desteğine ihtiyacı vardı. Bu desteği de ancak onların dinini kabul etmekte görüyordu.”⁶⁸

Kral Aderk'in saltanatı zamanında, Hz. İsa'nın on iki Havarisinden olan Andreas ve Simeon, Abhazya ve Egrisi'ye geldiler. Bunlar bölgede Hıristiyanlığın yayılmasında öncü rol üstlenmişlerdir. Andreas, Megrelya'da dini yayma görevini yerini getirdikten sonra aynı amaç için Klarjeti'ye gitmiştir.⁶⁹ Bu iki Havariden sonra Hıristiyanlığın Gürcistan'da tam olarak benimsenmesi Kapodokyalı Azize Nino⁷⁰ aracılığıyla gerçekleşmiştir.⁷¹ Azize Nino, Mtskheta bölgesinde altı yıl kalmış ve dini yayma çalışmalarına buradan başlamıştır.

Roma İmparatoru tarafından gönderilen din adamları aracılığıyla Kral ve halk vaftiz edilmiştir. Yapılan kilisenin ilk dini lideri Psikopos İoane'dir. Daha sonra ise bahsi geçen Nino, İberia'nın dağlık bölgesi dâhil çoğu yerde Hıristiyanlık dinini yayma faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu toplu vaftizin tarihi bilinmese de 326 ve 337 tarihleri zikredilmektedir.⁷² Azize Nino'nun Gürcistan'da Hıristiyanlığı yaymaya yönelik faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan birçok rivayet ise Gürcü kroniğinde anlatılmıştır.⁷³ Hıristiyanlığın Gürcistan'da tanınması ve benimsenmesi hadisesi uzun bir süreç almıştır.

⁶³ Ronald Grigor Suny, *The Making Of The Georgian Nation*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988, s. 3.

⁶⁴ Ahmet Özkan Melaşvili, *Gürcistan Kültür-Edebiyat-Tarih-Folklor*, Aksiseda Matbaası, İstanbul 1969, s. 67.

⁶⁵ Thomson, s. 9.

⁶⁶ Sami Kılıç, “Gürcülerin Dinî Tarihçesi”, *Dinî Araştırmalar*, c. 8, s. 22, 2005, s. 68.

⁶⁷ *The Georgian Chronicles of Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)*, Ed: Roin Metreveli, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 56.

⁶⁸ Kılıç, s. 69.

⁶⁹ *The Georgian Chronicles of Kartlis Tskhovreba*, s. 31.

⁷⁰ Nino'nun babası Roma'da komutan Zavilon, annesi Kudüs Patriğinin kız kardeşi Sosana'dır. *The Georgian Chronicles of Kartlis Tskhovreba*, s. 46.

⁷¹ Azize Nino ve onun Gürcistan'daki faaliyetleri için bkz. Nino Anchabadze, Gürcü Kilisesi ve Nüfûzu, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, ss. 15-17.

⁷² İvane Cavahasvili, *Kartlis Eris İstoria*, c. 1, Tiflis Devlet Üniversitesi Yayınları, Tiflis 1979, s. 210.

⁷³ *The Georgian Chronicles of Kartlis Tskhovreba*, ss. 45-67.

Özellikle bazı çevrelerde eski dinin ve onun adetlerini sürdürme isteği Hıristiyan misyonerleri bazı tedbirler almaya itmiştir.

Doğu Roma'nın VII. yüzyılda Güney Kafkasya'ya yönelik siyasi bir üstünlüğü vardı. Bu gücü kullanan İmparatorluk, Gürcistan'da Monofizitleri⁷⁴ acımadan öldürmüş ve bölgede Ortodoks Hıristiyanlığın baskın olmasını sağlamıştır. Kiliselerin ayrımından sonra Doğu Gürcülerinin çoğu Ortodoks kilisesine bağlanırken, Batı Gürcistan halkı Katolik Hıristiyanlığı tercih etmiştir. Ancak Moğol istilası ve İstanbul'un fethi gibi hadiseler neticesinde Katolik propagandası, Ortodoks inanç karşısında zayıf kalmıştır.⁷⁵

Kilise ve Manastır Faaliyetleri

Gürcü sanatı ve mimarisi⁷⁶ çok eskilere dayanan bir geçmişe sahiptir. Özellikle mimari eserler Orta Çağ boyunca dinsel anlayış temeli üzerine inşa edilmiştir. Günümüze kadar gelen manastır, kilise ve şapeller Gürcülerin kadim ve Anadolu coğrafyasını içine alan bir mimarlık geleneğinin olduğunu bizlere göstermektedir.⁷⁷ Tao-Klarceti bölgesinde Gürcülere ait anıtsal örnekler farklı açılardan değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Özellikle Türk bakış açısıyla son dönemde yapılan çalışmalar Gürcü sanatını anlamamız açısından son derece önemlidir.

Kral Vakhtang Gorgasali döneminde (449-502) bölgedeki ilk manastırlar yapılmaya başlanmıştır. Kral, Opiza manastırının inşa emrini vermiştir. Öncesinde ise V. yüzyılın ortalarında Tane (Ateni) Manastırı zaten inşa edilmişti. Buralar da ve diğer önemli merkezlerde din görevlileri çokça bulunmaktaydı.⁷⁸

Güney Kafkasya'da İslâmiyet'in hızla yayılmasına karşılık olarak Hıristiyanlığı güçlendirmek amacıyla pek çok manastır inşa edilmiştir. Kartli'den Tao-Klarceti'ye gelen Rahip Grigol Handzta'nın (759-861) faaliyetleri bölgedeki dini hayatın canlanmasına aracı olmuştur. Bölgeye gelen I. Aşot'un destekleri sayesinde Handzta önderliğindeki inşa hareketi giderek atmıştır. Fahriye Bayram'ın yapmış olduğu çalışma çerçevesinde Grigol Handzta'nın güzergâhı Şatberdi, Cmerki, Berta, Daba, Opiza, Handzta, Midznazori, Tskarostavi ve Baretelta isimli 9 manastırdan oluşmaktadır.

⁷⁴ IV. Yüzyılın sonlarında Hıristiyan kilisede iki birbirine karşıt din ortaya çıkmıştır. Monofizitlik ile Diofizitlik Monofizitler İsa'da sadece tek bir tanrısal tabiatı görmekteydi (Monofizitlik-tektabiaticlık). Diofizitlere göre İsa'da hem insan hem de tanrısal özellikler bulunmaktaydı (Diofizitlik-ikitabiaticlık). Monofizitlik din anlayışı olarak 449 tarihli Efes Konsili'nde oluşmuştur fakat sonraki Kalkedon şehrindeki 451 tarihli dünya kilise konsilinde Monofizitlik reddedilip onun taraftarları pagan olarak ilan edilmiştir. Buna rağmen Monofizit hareketi Doğu Roma'nın doğu eyaletlerinde Mısır, Ermenistan Suriye'nin bir kısmı ile Filistin'de güçlü pozisyonu sahipti. Anchabadze, s. 29.

⁷⁵ Kılıç, s.71: Berdzenişvili ve Canaşia, ss. 111-112.

⁷⁶ Sanat tarihi çalışmaları çerçevesinde düşünülen el yazmaları, mimari kalıntılar ve petroglifler Gürcü kültürü için Orta Çağ dönemini 3 devre ayrılması sonucunu doğurmuştur. İlk dönem "Erken Orta Çağ" ya da "Erken Hıristiyanlık Dönemi" olarak adlandırılır ve 4. yüzyılın ilk yarısında Hristiyanlığın devlet dini kabul edilmesi ile başlar ve 7. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık 3 yüzyıl sürer. İkinci dönem, yedinci yüzyılın ikinci yarısından onuncu yüzyıl sonlarına kadar geçen 3 yüzyılı aşkın bir süreyi kapsar ve "Beylikler Dönemi" olarak isimlendirilir. Orta Çağ'ın son dönemi ise İstanbul'un Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olmasına kadar geçen yaklaşık 450 yılı içerir ve "Birleşik Krallık Dönemi" olarak nitelendirilir. Mine Kadiroğlu ve Bülent İşler, *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Bilgin Kültür Sanat, Ankara 2010, ss. 2-3.

⁷⁷ Kadiroğlu- İşler, s. 15.

⁷⁸ Giuli Alasania, "Twenty Centuries of Christianity in Georgia", *International Refereed Multi-diciplinary Scientific Journal*, 1, 2006, s. 123.

Bunlara ek olarak eserlerde, Parehi, Gunaltis Vani ve Mere manastırları da incelenmiştir. Bu eserler Gürcü mimarisinin geçiş dönemini oluşturmaktadır.⁷⁹

Çalışmamızın içeriği gereği Tao-Klarceti bölgesindeki dini yapılardan ayrıntılı olarak bahsetmeyeceğiz⁸⁰, ancak isimlerini belirtmekte fayda vardır;⁸¹

Artvin'deki eserler;

1. Alabalık (Tskarostavi) Manastırı,
2. Bağcılar (Opiza) Manastırı Kilisesi
3. Bağcılar (Opiza) Manastırı Çan Kulesi
4. Hamamlı (Dolişhan) Manastırı Kilisesi
5. Pırnallı (Porta) Handzta Manastırı Kilisesi
6. Merkez Pırnallı (Porta) Handzta Çeşme Şapeli
7. Merkez Pırnallı (Porta) Handzta Çan Kulesi
8. Merkez Seyitler (Sveti) Kilisesi
9. Ardanuç Adakale Kilisesi
10. Ardanuç Bulanık (Lengethev) Yeni Rabat Kilisesi
11. Ardanuç İncilli (Anç) Kilisesi
12. Borçka İbrikli (Ebrika) Kilisesi
13. Şavşat Cevizli (Tbeti) Katedrali
14. Şavşat Kirazlı (Balvana) Manastırı Kilisesi
15. Şavşat Köprülü (Okrobaget/Rabat) Kilisesi
16. Şavşat Küplüce (Sinkot) Kilisesi
17. Şavşat Meşeli (Dabasurul) Sinebon Şapeli
18. Şavşat Söğütlü (Satlel) Kilisesi
19. Yusufeli Altıparmak (Parhal) Manastırı Kilisesi
20. Yusufeli Dört Kilise Manastırı Kilisesi
21. Yusufeli Dört Kilise Manastırı Şapeli
22. Yusufeli Dört Kilise (Arsenian)
23. Yusufeli Hamzat (Akhalta)
24. Yusufeli İşhan Katedrali
25. Yusufeli İşhan Meryem Ana Şapeli
26. Yusufeli Tekkale Şapeli

Ardahan'daki eserler;

1. Merkez Alagöz Şapeli
2. Merkez Ardahan (Artaani) Kilisesi
3. Merkez Kotanlı (Sikerep) Kilisesi
4. Çıldır Akçakale Kilisesi
5. Çıldır Akdarı (Çamorda) Sansop Kilisesi
6. Çıldır Akkiraz (Zerebük/Zegani) Kilisesi

⁷⁹ Bayram, s. 9.

⁸⁰ İsimlerini zikredeceğimiz yapıların ayrıntılı listesi için bkz. Turgay Yazar, "Tao-Klarceti Mimarlığında Taş Bezeme", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2018, ss. 306-308.

⁸¹ İfade edilen dini yapılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. V. İ. Silogava-K. A. Şengelia, *Tao-Klarceti*, Kafkasya Üniversitesi Yayın Kurulu, Tiflis 2006, ss.16-102; Yazar, ss. 303-397; Osman Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, ss.15-101; Fevzi Çelebi, *Başlangıçtan Günümüze Gürcü Sanatının Ana Hatları*, Gece Akademi, Ankara 2019; Korkut, ss. 85-195; Bayram, ss. 23-89; Kadiroğlu- İşler, ss. 15-195.

7. Çıldır Baltalı (Tatalet) Kilisesi
8. Çıldır Gölbelen (Urta) Kilisesi
9. Çıldır Kayabeyi (Yerli ayı) Şapeli
10. Çıldır Kurtkale Şapeli
11. Çıldır Öncül (Tskarostavi) Katedrali
12. Çıldır Öncül (Tskarostavi) Şapeli
13. Çıldır Övündü (Vaşlobi) Manastırı
14. Çıldır Şeytan Kale Şapeli
15. Hanak Börk Şapeli
16. Hanak Dilekdere (Hoşiret) Şapeli
17. Posof Âşık Zülali (Suskap) Şapeli
18. Posof Çakırkoç (Mere) Kilisesi
19. Posof Kumlukoz (Gume) Köyü Şapeli
20. Posof ambeli (Sagre) Şapeli
21. Posof Yurtbekler (Cak) Kalesi Kilisesi

Erzurum'daki eserler;

1. Oltu Elmadüzü (Kineposi) Manastırı Kilisesi
2. Oltu Kale Kilisesi
3. Olur Keçili (Niyakom) Manastırı
4. Olur ataksu (Taoskari) I Nolu Kilise
5. Şenkaya Boboskiri Kilisesi
6. Şenkaya Evbakan (Sogmun) Kaya Kilisesi I
7. Şenkaya Evbakan Kaya Kilisesi II
8. Şenkaya Kiaglis Altı Kilisesi
9. Şenkaya Liksör Vadisi (Teketaş) Manastırı Şapeli
10. Şenkaya Örtülüvank Kilisesi ve Şapeli
11. Şenkaya Penek (Bana) Katedrali
12. Şenkaya Teketaş (Katiris/Sera) Kop Şapeli
13. Şenkaya Yanıkkaval (Kamhis) Kilisesi
14. Tortum Bağbaşı (Hahuli) Manastırı Kilisesi
15. Tortum Bağbaşı (Hahuli) Manastırı I Nolu Şapel
16. Tortum Bağbaşı (Hahuli) Manastırı II Nolu Şapel
17. Tortum Bağbaşı (Hahuli) Taş Mescit Şapeli
18. Tortum Bağbaşı (Hahuli) Yorderağın Mah. Şapeli
19. Tortum Bağbaşı (Hahuli) Menderes Mah. Şapeli
20. Tortum Şenyurt Cihanlı (Meksoçr/Mernis) Şapeli
21. Tortum Tortum Kale Şapeli Tortum Vişmeli (Ekeki/Ekik) Kilisesi
22. Uzundere amlıyamaç (Öşk) Manastırı Kilisesi
23. Uzundere amlıyamaç (Öşk) Kilisesi Yemekhanesi
24. Uzundere amlıyamaç (Öşk) Manastırı I Nolu Şapel
25. Uzundere Altınçanak (İsi) Kilisesi

Kars'taki eserler;

1. Arpaçay Doğruyol (Cala) Kilisesi
2. Arpaçay Gülyüzü (Pekreşeni) Kilisesi

El Yazmaları Kataloğu

Gürcü tarihi için büyük öneme haiz olan kilisenin tarihi kaynakları iki bölüme ayrılmaktadır. Birincisi Narati diye bilinen anlatı kaynaklarıdır. İkinci ise belgesel dokümanlardır. Anlatı kaynaklarının önemli bir bölümü Gürcü kilisesi tarafından aziz olarak nitelendirilen kişilerin yaşamını anlatan Hagiografyalardan meydana gelmektedir.⁸² Tao-Klarceti bölgesinde tespiti yapılan el yazmaları içinde Synaxarion ve Euchologion isimli kaynak türleri vardır. Synaxarion, Doğu Ortodoks Kilisesi'nin dini hizmetlerinde bulunan ve idarecilikte bulunan bir aziz veya ibadetin açıklanmasının kısa anlatımı şeklinde tanımlanabilir. Bu tür anlatıları içeren bir kitapta, yüzyıllar boyunca farklı dini tanımları olan derlemeler, dersler ve sözcüklerle ilgili terimler bulunabilir. Ortodoks Kilisesi'nde Synaxarion, halk ibadetinde okumak ve inananların kişisel dua hayatını beslemek amacıyla “Azizlerin Yaşamları”nın kısaltılmış bir koleksiyonudur. Euchologion ise Doğu Ortodoks ve Doğu Roma Katolik kiliselerinin baş-bilimci kitaplarından biridir şeklinde ifade edilmiştir. Bunun dışında Mravaltavi, tipografinin temel örneğini oluşturur ve tarihsel-filolojik önemli bir koleksiyon türüdür.⁸³

Çalışmamızda geçen kataloglar hakkında bilgileri Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts/ კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი⁸⁴ adlı el yazmaları merkezinin kataloglarından ve Tiflis'te basılan Tao-Klarjeti isimli bir kitaptan⁸⁵ faydalanılma yoluna gidilmiştir. Tespit ettiğimiz el yazmaları şöyledir;

1. შატბერდის კრებული 973-976 წ.წ. / Shatberdi Koleksiyonu/ Shatberdi Collection 973-976.⁸⁶ Şatberdi Manastırı'nın yapılışına Kuropalates Bagrat döneminde (826-876) başlanmış olup, Grigol Handzta'nın gezisinden kısa bir süre önce bitirildiği düşünülmektedir. Manastırın inşasına büyük olasılıkla 826 yılından sonra başlanmıştır.⁸⁷

⁸² Anchabadze, ss. 1-3.

⁸³ <http://manuscript.ge/istoria/> (Erişim Tarihi: 10/7/2023).

⁸⁴ 30 Haziran 1958 tarihinde Gürcistan bilim ve kültürüyle alakalı, Gürcistan Bilimler Akademisi Başkanlığı kararnameyi uyarınca, Gürcistan Devlet Müzesi El Yazması Anabilim Dalı temelinde bir bilimsel enstitü kurulmuştur. Enstitü, 1962'den 2006'ya kadar, Akademisyen Korneli Kekelidze adını taşımıştır. 1958-1966 arasında, merkez kurucusu- Iliia Abuladze tarafından yönetilmiştir. 1966-1988 yılları arasında yönetici Akademisyen Elene Metreveli idi, ondan sonra Akademisyen Zaza Akeksidze devraldı, sonra Buba Kudava'ya geldi ve 2015'ten itibaren merkezin yöneticisi Zaza Abashidz'dir. 2006 yılında, Ulusal El Yazmaları Merkezi, Gürcistan Ulusal Bilimler Akademisi'nden ayrıldı ve bugün Gürcistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı'na bağlıdır. Merkezin iki ana görevi vardır bunlar; el yazmalarını korumak ve kayıt altına almaktır. Ayrıca, materyali popülerlik ve eğitim amaçlı kullanmak oldukça önemlidir. Öncelikle, sadece Gürcü toplumunun değil aynı zamanda yabancı ülkelerin de ilgisini çekmiştir. Merkezin altı bilimsel bölümü vardır; Metin dilbilimi, Ermeni el yazmaları, Kaynak eleştirisi ve Diplomatika, Bilimsel kaynakça, terminoloji ve referans literatürü, Arşiv çalışmaları ve elektronik arşivler, Sanat çalışmalarıdır. Merkez için en önemli görevlerden birisi bilimsel araştırmadır. Bu nedenle, bilimsel araştırma sonuçlarını yayınlamak çok önemlidir. Merkez çalışanları tarafından yüzlerce kitap, tanımlayıcı nitelikte eserler, kataloglar, albümler, bilimsel monografiler ve broşürler yayınlanmıştır. Ayrıca uluslararası ilişkileri derinleştirmekte kurumun asli amaçlarından biridir. Bilimsel iş birliğini ilerletmek, gelecek vaat eden projeler oluşturmak, yaz okulları düzenlemek, toplumu merkezlerin çalışmaları ve gelecek planları hakkında bilgilendirmekte amaçları arasında sıralanabilir. Bkz. <http://manuscript.ge/istoria/> (Erişim Tarihi: 11/7/2023).

⁸⁵ Nestan Bagauri, Zurab Batiashvili vd. *Tao-Klarjeti-Catalogue of Historical and Cultural Monuments*, ტაო-კლარჯეთი: ისტორიისა და კულტურის ძეგლები: კატალოგი Tbilisi: Artanuji Publisher, 2017.

⁸⁶ Ioane Beraï, Kartuli Sabcota Entsiklopedia, c. 5, Tbilisi 1980, s. 189.

⁸⁷ *Languages and Cultures of Eastern Christianity: Georgian*, ed. Stephen H. Rapp-Paul Crego, Routledge, USA 2012, s. 273.

Bu Manastır, Artvin ilinin Merkez ilçesine bağlı Zeytinlik Bucağı'ndadır. Yapıdan günümüze kilise, şapel ve yapı kalıntıları kalmıştır.⁸⁸ Söz konusu koleksiyon, Gürcistan Ulusal El Yazmaları Merkezi'ndedir. Yazı türü asomtavruli olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 28*2 cm. boyutundadır. Yazarları İovane Bera ve Mikaeli Daviti, ilk korunduğu yer ise Şatberdi Manastırı'dır.⁸⁹ Koleksiyonda Gürcü yazı türünün içeriği, eğitimi gibi hususlara değinilir. Aynı zaman eserin oluştuğu dönem, Doğu Roma'nın Güney Kafkasya'daki statüsünün güçlendiği zamana denk gelmesi bakımından önemlidir.⁹⁰

Şatberdi Manastırı'nda Adışi, Jrili ve Parhal İncilleri kopya edilmiştir. Bu durumda manastır özelinde bölgenin önemli bir kültür merkezi olduğunu göstermektedir. XI. ve XIII. yüzyıllarda manastırda kopyalanan ya da yazılan el yazmalarının içeriklerinden hareketle söz konusu bölge XIV. yüzyıla kadar aktif olarak dini bir merkez hüviyetinde kullanıldığı bilinir.⁹¹

2. ასკეტურ ჰომილიტიკური გრებული “სამოთხე” 977 წ. /Collection of Ascetic and Hagiographical Texts “Samotkhe”. Söz konusu el yazması Athos Dağı, İveron Manastırı'nda bulunmaktadır. Asomtavruli yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 34.7*28 cm. boyutundadır. Yazarı Stepane Deganozi. Oşki Manastırı'nda yazıya geçirilmiştir.⁹² Temelde, Oşki Kilisesi'ndeki en büyük Rahip Baba olmakla birlikte Büyük Basil yazısı ve diğer ilahi eserlerle birleştirilmiştir. Burada 21 ahlak (temel etik kurallar) kuralları bulunmakta olup, Basil'in eserleri dışında, diğer 6 yazarın şiirlerinde oluşmaktadır.

En erken Gürcü hikâye metni olarak görülür. Bu metin üzerinden iddia edilen şey, Moschus adının hem "yeni doğan" hem de "Ahıska" anlamına gelebileceğine dair önemli deliller olduğu üzerinedir.⁹³

3. მიქაელ მოდრეგლის იადგარი 978-988 წ.წ./ Iadgar of Mikael Modrekili. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 37.5*29.5 cm. boyutundadır. Nüshanın üzeri moxatuli (მოხატული)⁹⁴ desenli ve boyanmıştır. Yazarları Mikael Modregili, Eptvime'dir. Yeniden yazıldığı yer ise Şatberdi Manastırı'dır.

Bu el yazması kompozisyon olarak benzersizdir. X. yüzyılın Gürcü matbuat anlayışının sanatsal dekorasyonu açısından mükemmel bir örnektir. Koleksiyon 978-988'de Şatberdi Manastırı'nda hazırlandı. Daha çok sayfa şeklinde hazırlanmasına rağmen günümüze bir kısmı ulaşabilmiştir. Yazının en büyük bölümü, zarif hat sanatı ve büyüleyici bir sanatsal zevkle oluşturulmuştur. Mikael Modrekili Gürcü putperest dinine ait tüm yıl boyunca söylenen ilahileri derlemiş ayrıca Rahiplere, bazı ilahilere ve dini bilgilere ait veriler de vardır. Koleksiyon ayrıca eğitim konusuyla ilgili bir ders kitabı

⁸⁸ Bayram, s. 89.

⁸⁹ Bagauri, Batiashvili vd. s. 412.

⁹⁰ <http://geomanuscript.ge/?page=shereuli-krebulebi> (Erişim Tarihi: 11/7/2023).

⁹¹ Kadiroğlu- İşler, s. 68.

⁹² Bagauri, Batiashvili vd. s. 414.

⁹³ <http://ka.georgica.ac.ge/isi>. (Erişim Tarihi: 11/7/2023).

⁹⁴ Bu kavram çizilmiş, boyalı, resimli anlamlarına gelmektedir.

niteliğindedir. Yani Tao-Klarceti halkına dinin düsturunu öğretmek amacıyla hazırlanmıştır.⁹⁵

4. კლარჯული/k'larjuli, X. yüzyıl. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 25.5*19.5 cm. boyutundadır. Kroniği yazdıran kişi İlarion İshneli; yazarı ise İoane Germne'dir. Korunduğu yer de İshani'dir. Ayrıca İlarion İshneli tarafından bir İncil de hazırlanmıştır.⁹⁶ Buna ek olarak 973 tarihli, günümüzde Devlet Sanat Müzesinde tutulan damgalı, kaplamalı gümüş bir haç da mevcuttur.

5. კლარჯული მრავალთავი/k'larjuli mravaltavi, X. yüzyıl. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 44*32 cm. boyutundadır. Korunduğu yer კავკასიძეების ციხის ეკლესია/ Kafkas Kalesi Kilisesi'dir. Ulusal el yazmaları merkezine geçmeden önce Parhal'da bulunmaktaydı. Bu nüshada Tao'da sülale adı "Kafkasyalılar" olan bir feodal aileden bahsedilmiştir. Daha doğrusu o sülalenin temsilcileri hakkında bilgiler mevcuttur. El yazması çok net okunaklı değil ancak bilimsel ölçütler neticesinde adına ve içeriğine ulaşılmıştır. Nüshayla ilgili kitap formatında çalışma vardır.⁹⁷ Kitap sadece Gürcülerin dikkatini değil aynı zamanda Avrupalı oryantalistlerin de dikkatini çekmiştir.

6. საწელიწდო საწინასწარმეტყველო /დავით IV აღმაშენებელი/sats'elits'do sats'inasts'armet'q'velo /davit IV aghmashenebeli, Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 24.6*17 cm. boyutundadır. Yazdıran kişi, Egnati, yazan kişi Mose Hantsteli'dir. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Shatberdi Manastırı'dır. Bu el yazması Gürcü Kral David Agmashenebeli ve onun döneminden bahsetmektedir. Nüshada Birleşik Gürcistan Kralı'nın (David Agmashenebeli), 1089-1125 yıllarında hüküm sürdüğü ve soyadının canlandıran, kuran anlamına geldiği ifade edilir. Kral გელათის მონასტერი (Gelati Manastırı'nı) inşa ettirdi. David ayrıca bilime çok önem verdi. Bu kapsamda იოანე პეტრიჭი და არსენ ივლითელი (Ioane Petritsi ve Arsen Ikaltoeli) isimli kişileri felsefe üzerine bir okul açmak için Gürcistan'a davet etti. Ioane Petritsi, Gürcü felsefi düşüncesinin gelişiminde önemli bir rol oynadı. Diğer bazı önemli hukuk kitaplarını tercüme ederek dini reformun temelini attı. Kral David, ayrıca yurtdışındaki Gürcü manastırlarına da yardım etti, bu kapsamda Athos manastırına önemli yardımlar sağladı. Hükümdarlığının başında, Giorgi II ile birlikte Gürcü el yazmaları oluşturmaya özen gösterdi. Bahsi geçen el yazması David dönemine denk gelmesi bakımından önemlidir.⁹⁸ ჯრუჭის II სახარება და გელათის სახარება (Cruch'is II sakhareba ve Gelatis sakhareba-Gelati İncili ve II. Cruçi İncili); bu iki el yazması zengin bir şekilde dekore edilmiştir ve özel olarak hazırlanmıştır.

Söz konusu el yazması, David Agmashenebeli döneminde Tao-Klarceti'yle ilgili bilgi veren önemli bir dokümandır. Bilindiği gibi bu dönemde Selçuklular, Tao-

⁹⁵ Bu el yazmasının içeriği için bkz. *kartul khelnats'erta aghts'eriloba, q'opili kartvelta shoris ts'era-k'itkhvis gamavrtselebeli sazogadoebis* (S) k'olektsiisa, t'. 1, Tbilisi 1959: Mikael Modrek'ili: *mikael modrek'ilis himnebi*, X s. / red. sh. amiranashvili, tbilisi, ts'igni 1 : mikael modrek'ilis himnebi. [analizi] / gvakharia vazha - : sabch'. Sakartvelo, 1978.

⁹⁶ <http://taoklarjeti.com/index.php/taoklarjeti/taos-dzeglebi/ishkhani> (Erişim Tarihi:11/7/2023).

⁹⁷ *k'larjuli mravaltavi*, momzadeb: atamila mgaloblishvili, Tbilisi 1991.

⁹⁸ <http://geomanuscript.ge/?page=qartuli-xelnaweri-wignis-mesveurebi> (Erişim Tarihi:11/7/2023).

Klarceti'de hâlen yayla ve kışla faaliyetlerini sürdürmekteydi. David tüm çabalarına rağmen Türkleri bölgeden atmaya çalışsa da bir süre daha Türkler bu bölgede aktif faaliyetlerini sürdürecektir. Bu el yazması da David zamanında Tao-Klarceti'de etkinlik gösteren milletlerden bahsetmesinden kaynaklı Türk tarihi açısından kıymetli bir konumdur.

7. პრაკლიტონი/p'arak'lit'oni, 1093 yılı. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 33.5*25 cm. boyutundadır. Nüshanın yazarı Adarnase Arvant'tır. Yazıldığı dönemde korunduğu ve kopyasının olduğu yer ise Opiza Manastırı'dır.⁹⁹

8. კრებული/k'rebuli, XI. yüzyıl. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 21.5*16 cm. boyutundadır. Korunduğu yer Tao'dur. O dönemde Tao bölgesinde korunaklı bir şekilde muhafaza edilmiştir. El yazmasına göre bölgede Kafkaslılar ve Panaskertliler olarak bilinen feodal ailelere ait bilgiler, aile temsilcilerinin evleri hakkında bilgiler vardır.

Söz konusu bu el yazması 1000'li yıllarda Erzurum'un kuzeyinde uzun süredir yerleşik olarak yaşayan soylu ailelerin tarihini ifade etmektedir. Selçukluların akınlarda bulunduğu dönemde, bu soylu feodal aileler onlara karşı ciddi bir direniş örneği sergilemiştir. Gürcü yazarlara göre bu direnişler el yazmalarına da yansımıştır.¹⁰⁰

9. სვინაქსარი/ svinaksari, XI. yüzyıl (Synaxarion). Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 18*26 cm. boyutundadır. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Tao'dur. Yazıtlarda geçen soyadlarına göre el yazmasının, Tao bölgesinde muhafaza edildiği anlaşılmıştır.

Svinaksari isimli el yazmasında XI. yüzyılda Tao'da yaşayan aileler kaydetmektedir. Bu ailelerin ayrıca sülale isimleri de yazılmıştır. Yukarı ifade edildiği gibi bu ailelerin birçoğu Selçuklulara karşı Gürcü ordusuna önemli ölçüde destek vermişti. Bu el yazmasında da Gürcü ordusuna destek veren bazı aileleri öğrenmek mümkündür.¹⁰¹

10. იონე სინელი კლემასი/İoane Sineli Klemaksi, XI. yüzyıl. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde ve 21.4*14 cm. boyutundadır. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Tao Klarceti'dir. Kayıtlarda belirtile göre el yazması Tao-Klarceti bölgesinde yeniden yazılmıştır. El yazmasında ismin geçen Eristavi'nin Sumbat oğlu Gurgen olduğu tespit edilmiştir.¹⁰²

⁹⁹ Bu manastırın tarihini aydınlatabilecek 3 el yazması ve birkaç adet yazıt mevcuttur. Bu yazmalardan Wahtang Gorgasali'nin Hayatı adlı nüshada, Kral'ın Doğu Romalılara karşı yaptığı savaştan dönüştü Klarceti'yi uğradığı ve onun isteği üzerine sütkardeşine bölgede 5 manastır yaptırdığı, Opiza'da onlardan bir tanesi olduğu ifade edilmiştir. Opiza Manastırı 5. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir. 10. yüzyılda önemli bir akademi merkezi hâline dönüşmüştür. Bu yapı günümüzde Artvin, Merkez İlçesi Ortaköy Bucağındadır. Kilise, keşiş hücreleri, el yazması odası, yemekhane, çan kulesi gibi yapı kalıntıları bugüne değin kalmıştır. Bayram, s. 25: [http://geomanuscript.ge/?page=saqartvelo_\(Erişim_Tarihi:11/7/2023\)](http://geomanuscript.ge/?page=saqartvelo_(Erişim_Tarihi:11/7/2023)).

¹⁰⁰ Bagauri, Batiashvili vd. s. 424.

¹⁰¹ Bagauri, Batiashvili vd. ss. 415-421.

¹⁰² Bagauri, Batiashvili vd. s. 425.

Aziz Ioane Sineli, Hıristiyan dünyasında en büyük otoritedir ve კლემასი, ანუ კობე (Klemaksi, Anu K'ibe) adlı kitabın yazarıdır. Kitap iki bölümden oluşmaktadır.¹⁰³ Lider yöneticiler için yol, yöntem ve öğretici kitap niteliğindedir. Bu öğretiler, Kutsal Baba'nın ve onun çağdaş aktörlerinin kişisel deneyimlerine dayanır. Kitap o kadar önemlidir ki, keşişlerin ikinci müjdesi olarak adlandırılır ve milenyumdaki mükemmeliyete ulaşmak ve Tanrı'yla birlikte olmak isteyenler için en büyük kitaplardan biri olarak kabul edilir.¹⁰⁴

İoane Sineli Klemaksi adlı el yazmasında Toa-Klarceti'de Eristavi unvanıyla bir anlamda hüküm süren Gurgen'den bahsedilmektedir. Gurgen'in idarecilik yaptığı dönemler 994-1008 yılları arasındadır. Tao-Klarceti'de Krallar Kralı unvanıyla tahta geçmiştir. Bagratlı sülalesinin güçlenmesini istemeyen Doğu Roma İmparatoru Basileos, David Kuropalat'ın öldüğünü öğrenince önceden yapılan bir anlaşma nedeniyle Tao'yu ele geçirmek için bölgeye gelmiştir. Bunda ilk zamanda başarılı olan İmparator Basileos, Kral Gurgen ve oğlu III. Bagrat ile uzun sürecek olan mücadelelere girişmiştir. Söz konusu el yazmasından da Doğu Roma ile Gürcüler arasında yaşanan bu amansız mücadele hakkında bilgi edinilebilmekte ayrıca Türk akınları öncesinde bölgenin siyasi ve idari durumunu öğrenmek mümkün olabilmektedir.

11. მეტაფრასი/met'aprası, XI.-XII. yüzyıl. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde ve 45*32 cm. boyutundadır. Yazan kişi Arsen Igaltoeli'dir. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Alis Manastırı. Metaphrase/მეტაფრასი, genelde holografik tür (renklendirilmiş anlamında), gözden geçirilmiş ve yayılmış olan dini edebi eserler topluluğudur.¹⁰⁵

Söz konusu el yazmasının muhafaza edildiği Alis Kilise-Manastır, Cakeli ailesinin tarihi açısından çok önemli bir yerdir. Burada korunan dokümanlar şüphesiz Soylu Cakeli ailesi hakkında bilgiler vermektedir. Saatabago Beyliğini kuran Cakeli sülalesinin kökenleri hususunda 1053 yılına tarihlenen Alis Kilisesi'nde yer alan kitabe bilgi alınabilecek tek kaynaktır.¹⁰⁶ Bilindiği gibi Atabeg idaresini kuran Cakelilerin kökeni bugün dahi Türk ve Gürcü kimliği üzerinden tartışmalıdır.

12. სვინასარი/ svinaksari, XIII.-XIV. yüzyıl. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıda yazılmış ve 31*25 cm. boyutundadır. Yazan kişi Okra Gagasdze'dir. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Alis Manastırı'dır.

13. კრებული/k'rebuli, XIII. yüzyıl. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, kâğıda yazılmış ve 23.5 *32 cm. boyutundadır. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Ançi Piskoposluk Katedrali'dir. Bu yer yazmanın içeriğinde belirtilmiş ve korunacağı yer önceden vasiyet şeklinde vurgulanmıştır. Ayrıca Ançi Piskoposundan ve bir ikondan bahsedilir.¹⁰⁷

¹⁰³ Bu bölümler için bkz. <http://patriarchate.ge/geo/wmida-ioane-sineli-klemaqs-i-anu/>
<http://patriarchate.ge/geo/wmida-ioane-sineli-klemaqs-i-anu-2/> (Erişim Tarihi: 12/7/2023).

¹⁰⁴ გამომცემლობა „ახალი ივირონი“, თბილისი, 2010 წ. „საეკლესიო ბიბლიოთეკა“ ტომი II / "Yeni İvoire" Yayınevi, Tiflis, 2010 "Dini kütüphane" Cilt II.

¹⁰⁵ <http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=3&t=25041> (Erişim Tarihi: 12/7/2023).

¹⁰⁶ Darejan Kldiashvili, *jaq'el-botsosdzeta sagvareulos ist'oriisatvis (XI-XII ss.)*, matsne - ist'oriis seria, Tbilisi 1979, ss. 84-86.

¹⁰⁷ Bagauri, Batiashvili vd. s. 431.

14. ტიპიკონი/t'ipikoni, 1511 yılı. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, kâğıda yazılmış ve 20*13 cm. boyutundadır. Yazarı Iagob Cakeli. Yazdıran Mepet Mepe Giorgi'nin kızı Kristin'dir. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Bana Manastırı'dır.¹⁰⁸ Cakeli ailesine mensup kişiler, sadece bölgede idaresi rolüyle faaliyet göstermemiştir. Bazen din adamı bazen de entelektüel birer kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada da yazma nüshasını oluşturanın Cakeli ailesine mensup olduğu görülmektedir. T'ipikoni tarzı metinler yılın her günü için ibadet hizmetinin nasıl yapılacağını ve düzenini belirleyen belirli bir ibadet kurallarını içeren bir ayın kitabını oluşturur. Ayrıca dini tatilleri, oruçları ve bunlara ek olarak manastır yaşamının çeşitli kurallarını ifade eder.

15. კურთხევანი/k'urtkhevani, XVII. yüzyıl (Euchologion). Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, kâğıda yazılmış ve 18.4*13.5 cm. boyutundadır. Yazıldığı dönemde korunduğu yer ქაჯის ციხე.¹⁰⁹

16. ფიცის წიგნი ანჩელ ქერობინ აბელისძესა დავით კათალიკოსისადმი 1453-1459 yılları, A Document With the Vows of Devotion Given By Bishop of Ancha Kerobin Abelisdze to Catholicos of Kartli David (Ancha Piskoposu Kerobin Abelisdze'nin Kartli Katolikosu David'e Verdiği Bağlılık Yemini Belgesi). Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Mkhedruli yazı türünde olup, kâğıda yazılmış ve 36.5*13.7 cm. boyutundadır. Nüshanın içeriği Ancha Piskoposu Kerobin Abelisdze'nin Kartli idarecisi David'in katolikosuna verdiği bağlılık yemini içeren belgeden ibarettir.

17. ნასყიდობის წიგნი მიცემული ლაშქარა და დემეტრე შარბისძესა მიერ აბრამ და ზაქარია ქაფშასძეთათვის XV. ს-ის 1 ნახ. (XV. yüzyılın ilk yarısı). A Land Purchase Given By Lashkara and Demetre Sharbisdzes to Abram and Zakaria Kapshasdzes. Lashkara ve Demetre Sharbisdze'nin Abram ve Zakaria Kapshasdze'ye verdiği arazi belgesidir. Mkhedruli yazı türünde kaleme alınmıştır. 33.5*16 cm. boyutundadır. St. Petersburg Rusya Bilimler Akademisi Şark Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. Belgeden 1847 yılında, Giorgi Kazbegi'nin haberi olmuştur. Bu belgeyi Dimitri Bakradze'ye göndermiştir. Dimitri'de Brosset'e iletmış ve o da koleksiyonla birlikte belgeyi 1884 yılında Rusya Bilimler Akademisi Asya Şubesi'ne göndermiştir.¹¹⁰

XV. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bu metin bölgedeki piskoposlar arasında meydana gelen arazi olaylarının içeriğini ifade eder. Bölgedeki arazi satışları ve bu satışlar sonucu tutulan belgeler sadece Gürcü din adamları arasında değil Müslümanlar

¹⁰⁸ Bana Tapınağı, Penek köyü yakınlarındaki tarihi tarlarda yer almaktadır. Gürcü krallarının ikametgahı olan Ortaçağ'daki en ünlü Gürcü mimari eserlerinden biridir. Araştırmacıların bazıları binanın VII. Yüzyılda Ishhani Nersheh (იშხნელი ნერსეს კათალიკოსის) Katolikosu tarafından inşa edildiğine ve diğer versiyonlarda da, tapınağın IX. Yüzyılda Adarnase (ადარნასე) saltanatına Kvirike Banel (კვირიკე ბანელი) tarafından inşa edildiğini düşünüyor. Tapınağın köşelerinde dört büyük sütunla daire içindeki bir tetrachkak (dört kişilik bina) vardır. Tapınak üç katlıydı. 1850'lerde, Türk-Rus savaşı sırasında Katedral ağır bir şekilde tahrip olmuştur. Bana'daki haç Bagrat IV tarafından getirilmiş, burada 1445 yılında Kral Vakhtang IV ile aynı mezara gömülmüştür. Bununla birlikte, tapınak bugün ziyaretçi üzerinde büyük bir etki bırakmaktadır. Bkz. <http://www.novators.ge/dzeglebi.php?id=16052> (Erişim Tarihi: 12/7/2023).

¹⁰⁹ Çıldır'da bulunan Şeytan Kalesi'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://saunje.ge/index.php?id=872&lang=ka> (Erişim Tarihi: 12/7/2023).

¹¹⁰ Bagauri, Batiashvili vd. s. 438.

arasında da yapılmaktaydı. Söz konusu el yazmaları sayesinde bölgede gerçekleşen arazi satışlarıyla yer adları ve kişi isimlerine ulaşmak mümkün olmaktadır.

18. ქართლის საპატრიარქოს სამცხის სამწყსო თავადური სახლები და სამფლობელოები, 1516 yılı. Noble Families and Land Ownership of Patriarchate of Kartli in Samtskhe-Saatabago (Samtskhe-Saatabago'daki Kartli Patrikhanesi'nin soylu aileleri ve onlara ait arazi mülklerine ait belgeler). Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Mkhedruli yazı türünde olup, 62*32 cm. boyutundadır. 1514 yılından sonraki evre Samtskhe-Saatabago bölgesi dahil olmak üzere Doğu'da Safeviler ile Osmanlı İmparatorluğu arasında başlayan uzun savaşların başladığı bir dönemdir. Atabeglerin bu savaşlarda bazen Safevileri bazen de Osmanlıları destekledikleri görülmektedir. İşte bu gibi soylu ailelerin toprak mülkiyetine dair işlenen kayıtlarda da hangi tarafı desteklerine dair ipuçları bulmak mümkün olabilmekteydi. Çünkü soylu aileler her iki devletin ordusuna da gerek asker gerekse teçhizat ve iaşe noktasında yardımda bulunuyorlardı.

19. სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა ნუსხა XVI. ს-ის 1 ნახ. (XVI. yüzyılın ilk yarısı). A List of the Bishops of Samtskhe-Saatabago (Samtskhe-Saatabago Piskoposlarının Listesi). Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Orijinali kaybolmuştur. XIX. yüzyılda Dimitri Bakradze iki kişiye ait belge bulmuştur. Tedo Jordaniyas XVIII. yüzyılda ilk listeyi görmüştür. Elisabed Zaalis ise el yazmasındaki krallıkların ikinci kısmını yayımladı. Bu yazmaya ait başka bir belge XIX. yüzyılın birinci yarısında მარტირიკას (martirik'as/şehitlik) adında yeniden düzenlenmiştir.

XVI. yüzyılda Samtskhe-Saatabago Beyliğine ait birçok el yazması mevcuttur. Bu el yazmasında bölgedeki piskoposların listesi verilmektedir. Bu el yazması dışında Saatabago topraklarındaki mirasçıların listesi, önemli yerlerin satış belgeleri ve tapu kayıtları gibi başka dokümanlarda bulunmaktadır. Atabeglerin Müslümanlığı kabul ettiği dönemde de olan bu kayıtlar, Osmanlı Devleti'nin bölgede kurmuş olduğu idari düzenin öğrenilmesi açısından kıymetlidir. Bilhassa Müslümanlığı seçip Osmanlı İmparatorluğu'na tabi olan beylerin ve tabi olmayıp Gürcülerin yanında yer alan soylu ailelerin bilgileri de yine Samtskhe-Saatabago Beyliğine ait el yazmalarından öğrenilmektedir.¹¹¹

20. წყალობის წიგნი მაჰმად-ბეგისა ფარიმუზასშვილ ბეროასადმი XVI. yüzyıl. Deed of Donation Given By Mahmad-Beg to Beroa Pamiruzashvili (Mehmed Bey'in Beroa Pamiruzashvili'ye verdiği bağış senedi). St. Petersburg Rusya Bilimler Akademisi Şark Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. Belgeden 1847 yılında, Giorgi Kazbegi'nin haberi olmuştur. Bu belgeyi Dimitri Bakradze'ye göndermiştir. Dimitri'de Brosset'e iletmış ve o da koleksiyonla birlikte belgeyi 1884 yılında Rusya Bilimler Akademisi Asya Şubesi'ne göndermiştir. 1600'lü yıllarda İslâmiyet'i seçen ve artık tedrici olarak Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetini benimseyen Atabegler bulunmaktaydı. "Bağış senedi" adı altında geçen bu kayıtlarda da Müslümanlığı seçen ve bölgede söz sahibi olana soylu kişiler hakkında teferruatlı bilgiler yer almaktadır.

Yukarıda isimleri zikredilen el yazmaları dışında Tao-Klarceti bölgesinde birçok el yazması daha vardır. Burada Türk tarihiyle doğrudan veya dolaylı yoldan ilişkili olan dokümanlara değinilmeye çalışılmıştır. Selçuklu, Osmanlı ve Atabeglerin bölgede

¹¹¹ Bagauri, Batiashvili vd. ss. 440-445.

etkinliği olduğu zamandaki el yazmaları vurgulanmıştır. Diğer yazmalar çoğunlukla Gürcü tarihinden bahsetmekte ve dini ağırlıklı metinlerden oluşmaktadır. Bu sebeple Türk tarihiyle ilişkili olduğu düşünölen yazmaların ifade edilmesi ve içeriklerinden bahsedilmesi önemlidir. Bunun dışında Tao-Klarceti'nin kültürel önemine vurgu yapmak amacıyla bazı incil nühsalarının bu bölgede yazılıp dağıtımının yapıldığı da vurgulanmıştır.

Sonuç

Gürcüler, ilk çağdan itibaren zaman zaman doğuda Azerbaycan ile batıda Karadeniz kıyıları, kuzeyde Kafkas Dağları ve güneyde Anadolu topraklarıyla sınırlanabilecek bölgede hâkimiyet sürmüşlerdir. Onların yayılma alanları içerisinde zaman zaman Türkiye'nin kuzeydoğusu da yer almıştı. Tarihi gelişimleri yanı sıra dil anlamında da Güney Kafkasya'nın en eski topluluklarından birisi olan Gürcüler yazma eserler bakımından zengin bir literatüre sahiptir. Bu yazma eserlerin büyük bir kısmı dini içerikli olsa da bölge tarihini aydınlatılmasında, kişi, yer adlarının tespit edilmesinde, dönemin portresini çizmesinde birinci el kaynak konumunda olması dolayısıyla önemlidir.

Tao-Klarceti bölgesi Gürcüler açısından tarihi, dini, edebi, mimari, kültürel yönlerden çok değerli bir konumdadır. Akademik boyutta bu önemi, yapılan sempozyumlar ve müstakil araştırma-inceleme kitapları göstermektedir. Söz konusu el yazmalarına ek olarak isimlerini zikrettiğimiz kilise ve manastırlarda tarihi İncil örnekleri de sahanın değerini bir kat daha arttırmaktadır. Hıristiyanlığın Gürcü ülkesine buradan yayılması da bölgenin stratejik değerini gösteren hususlardan bir tanesidir. Nitekim inşa edilen eğitim kurumu hüviyetindeki yapılar, bu yayılmayı tam anlamıyla gerçekleştirmede yardımcı olmuştur. Tao-Klarceti Beyliğine XII. yüzyılın başlarında Tiflis'in tekrar I. Aşot tarafından başkent olmasından önce Ardanuç başkentlik yapmıştır. Başkent düzeyinde de bölgeye önem atfedilmiştir.

Bahsi gečen el yazmaları, IX. ve XVI. yüzyıl aralığını kapsamakta olup sadece Tao-Klarceti bölgesiyle sınırlıdır. Onun dışında Kartli, Kakheti gibi yerlerde de yazma nüshalar görmek mümkündür. Bu yazmalar genel anlamda manastırlarda oluşturulmuştur. Farklı yapılardaki Gürcü alfabelerinin meydana gelmesi, Hıristiyanlığın yayılması, gittikçe güçlenen feodal beylerin katkısıyla el yazmaları kültürel ve sanatsal anlamda değer kazanmıştır. Yazmalarda çoğunlukla parşömen tür kullanılırken, bazılarının kâğıt üzerine de yazıldığı görölmüştür. Gürcü el yazmaları genellikle Nushuri harfleriyle yazılmıştır. Ancak bazen Asomtavruli ve Mkhedruli harfleri ile de yazılmış tarihsel olayların kayıtları, kutsal kitaplar, vaazlar, dua kitapları, azizlerin yaşamları, dil, sanat ve kahramanlık öyküleri ile ilgili metinlerden oluştuğu tespit edilmiştir.

Bu katalogların tanıtılıp Türk tarih yazımına girmesi hem Artvin, Ardahan, Erzurum, Kars bölgelerini Orta Çağ'da Gürcülerle olan münasebetlerin öğrenilmesi hem de yakın komşumuz olan Gürcistan'ın el yazmalarından faydalanıp Türk-Gürcü ilişkilerini tarihi boyutta farklı bir düzeye taşıma noktasında hiç şüpheşiz önemli bir adım olacaktır. Katalog tanıtımı ve Tao-Klarceti bölgesi hakkında genel bir değerlendirme olarak izah etmeye çalıştığımız bu çalışmada, Gürcü literatürünün aslında zengin bir kaynak durumunda olduğu ve sadece Kartlis Tshovreba'dan ibaret olmadığını, bu literatürün Türk tarih yazımında daha sık kullanılmasını kolaylaştırmak amaçlanmıştır. Gürcüler için önemi olduğunu belirttiğimiz yazmaların Türk tarihi için de pek çok açıdan önemi vardır. Ülkemiz sınırları içerisinde bulunan söz konusu bölgenin geçmişini

aydınlatmak, Artvin, Ardahan, Erzurum, Kars ve çevresi tarihi hakkındaki bazı belirsizlikleri de ortadan kaldıracaktır.

Kaynakça

- Alasania, Guili, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Nanuli Kaçarava (çev.), KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Trabzon 2013.
- _____, “Twenty Centuries of Christianity in Georgia”, *International Refereed Multi-disciplinary Scientific Journal*, 1, 2006, ss. 117-129.
- Allen, W.E.D., “The March-Lands of Georgia”, *The Geographical Journal*, 74/2, 1929, ss.135-156.
- Altun, Sudan ve Tamar Khvedeliani, “Gürcü Diline Genel Bir Bakış ve Gürcüce’nin Ana Dil Olarak İlan Edilmesi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 2018 Bahar, ss. 1-8.
- Anchabadze, Nino, Gürcü Kilisesi ve Nüfûzu, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.
- Asatiani, Şota, “Tao-Klarjetis Udzelesi Mosahleobis İstoriidan, *Tao-Klarjeti Saertaşoriso Konperentsia 2*, Helnaterta Erovnuli Tsentri Batumis Şota Rustavelis Sahelmtipo Universiteti, Tbilisi-Batumi, 2012, ss. 1-28.
- Aytekin, Osman, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin’deki Mimari Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Bagauri, Nestan, Zurab Batiashvili vd. *Tao-Klarjeti-Catalogue of Historical and Cultural Monuments*, *ტაო კლარჯეთი: ისტორიისა და კულტურის ძეგლები: კატალოგი* Tbilisi: Artanuji Publisher, 2017.
- Bayram, Fahriye, *Artvin’deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi*, Ege Yayınları, İstanbul 2005.
- Berdzenişvili, Niko ve Simon Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, Hayri Hayrioğlu (çev.), Sorun Yayınları, İstanbul 1997.
- Brosset, Mari, *Chronique Géorgienne*, Société Royale Asiatique de France, 1830.
- _____, *Histoire de la Géorgie*, Saint Petersburg, 1849.
- Büyükçınar, Ayşe Beyza, “Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar”, *Karen*, 3, 4, 2017, ss. 27-46.
- Cavahasvili, İvane, *Kartlis Eris İstoria Tomi I*, c. 1, Tiflis Devlet Üniversitesi Yayınları, Tiflis 1979.
- Çelebi, Fevzi, *Başlangıçtan Günümüze Gürcü Sanatının Ana Hatları*, Gece Akademi, Ankara 2019.
- Çiğdem, Süleyman, “Urartu Krallığı’nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1, 2007, ss. 81-97.
- Çiloğlu, Fahrettin, *Gürcülerin Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul 1993.

- Çoğ, Mehmet, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018.
- Djaparidze, Gotcha, “Sakartvelos Sazğvari Taoşı XII. Saugunesa da XIII. Saugunis 60-İan Tselşı”, *Tao-Klarjeti Saertaşoriso Konperentsia 2*, Helnaterta Erovnuli Tsentri Batumis Şota Rustavelis Sahelmtipo Universiteti, Tbilisi-Batumi, 2012, ss. 71-92.
- El-Belâzuri, *Fütuhu’l Büldan*, Mustafa Fayda (çev.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Geography of Claudius Ptolemy*, trans. Edward Luther Stevenson, Cosimo Classics, New York 2011.
- Gümüşçü, Osman, *Kaynaklarıyla Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.
- Honigman, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Fikret Işıltan (çev.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- İoane Berai, *Kartuli Sabcota Entsiklopedia*, c. 5, Tbilisi 1980, ss. 181-193.
- Kadiroğlu, Mine ve Bülent İşler, *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Bilgin Kültür Sanat, Ankara 2010.
- kartul khelnats’erta aghs’eriloba, q’opili kartvelta shoris ts’era-k’itkhvis gamavrtselebeli sazogadoebis* (S) k’olektsiisa, t’ 1, Tbilisi 1959.
- Kılıç, Sami, “Gürcülerin Dinî Tarihçesi”, *Dinî Araştırmalar*, c. 8, s. 22, 2005, ss. 63-74.
- Kırzıoğlu, Fahrettin, *Anı Şehri Tarihi*, San Matbaası, Ankara 1982.
- _____, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- _____, “Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu’da Hristiyan Atabekler Hükümeti-I (1268-1578)”, *Bizim Ahıska Dergisi*, 4/10, Ankara: 2008, ss. 12-17.
- _____, “Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu’da Hristiyan Atabekler Hükümeti – II (1268-1578)”, *Bizim Ahıska Dergisi*, 11-12, Ankara: 2008, ss. 44-48.
- _____, *Kars Tarihi*, c.1, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.
- Kldiashvili, Darejan, *jaq’el-botsosdzeta sagvareulos ist’oriisatvis (XI-XII ss.)*, matsneist’oriis seria, Tbilisi 1979.
- Korkut, Tahsin, *Artvin ve Erzurum’daki Gürcü Dini Mimarisinde Süsleme*, Hiper Yayınları, İstanbul 2018.
- Kuban, Doğan, “Anadolu-Türk Şehri: Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikler Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, s. 7, 1968, ss. 53-73.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Lang, David Marshall, *Gürcüler*, Neşenur Domaniç (çev.), Ceylan Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Languages and Cultures of Eastern Christianity: Georgian*, ed. Stephen H. Rapp-Paul Crego, Routledge, USA 2012.

- Lordkipanidze, Mariam, *Georgia in the 11th-12th Centuries*, Tbilisi: Ganatleba Publishers, 1987.
- Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, H. Andreyan (Nşr.), Erdoğan Merçil (Not./Yay.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Melaşvili, Ahmet Özkan, *Gürcüstan Kültür-Edebiyat-Tarih-Folklor*, Aksiseda Matbaası İstanbul 1969.
- Metreveli, Roin, *The Golden Age: Georgia From the 11th. Century to the First Quarter of the 13th. Century*, Artanuji Publishers, Tbilisi, 2011.
- Mikael Modrek'ili: *mikael modrek'ilis himnebi*, X s. / red. sh. amiranashvili, tbilisi, ts'igni 1 : mikael modrek'ilis himnebi. [analizi] / gvakharia vazha - : sabch'. Sakartvelo, 1978.
- Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Işın Demirkent (çev.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, ed. İbrahim Tellioğlu-Roin Kavrelişvili, Gori Devlet Eğitim Üniversitesi Basımevi 2019.
- Subaşı, Ömer, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies*, 8/5, Ankara, 2013, ss. 705-731.
- _____, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, 7/3, 2012, ss. 2329-2351.
- _____, "Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, s. 12, 2012, ss. 9-24.
- Suny, Ronald Grigor, *The Making Of The Georgian Nation*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988.
- Takaishvili, Ekvtime, *Sumbat Davitis-Dze Tao-Klarcetis Bagrationta Şesaheb*, Tbilisi 1949.
- Taşçı, Kemal, "Kitâb-ı Diyârbekriyye'ye Göre Çoruh Vadisinde Ak-Koyunlu Hâkimiyeti", *Karen*, 1/1, 2015, ss. 153-186.
- Tellioğlu, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009.
- The Georgian Chronicles of Kartlis Tskhovreba (A History of Georgia)*, Ed: Roin Metreveli, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.
- Thomson, Robert W., *Rewriting Caucasian History: The Mediaeval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*, Clarendon Press, 1996.
- Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985.
- Topal, Zeynep, "Dünya'da ve Türkiye'de Gürcüler ve Gürcistan Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir İnceleme", *V. Karadeniz Uluslararası Sempozyumu "Tarihi ve Güncel Siyasal Konular: Görüşler & Öneriler" Sempozyum Bildirileri*, Yay. Haz. Gül Sarıkaya-Fatma Çoban, Ekoavasya, Ankara 2014, ss. 489-500.

Toumanoff, Cyril, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, Washington 1963.

Türk-Gürcü İlişkileri: Tarih ve Çağdaşlık Uluslararası Bilimsel Çalıştay, ed. İbrahim Telliöğlu-Roin Kavrelişvili, Gündüz Ofset, Trabzon 2017.

Türk-Gürcü İlişkilerinin Kaynakları Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu, ed. İbrahim Telliöğlu-Roin Kavrelişvili, Samtskhe-Cavakheti Devlet Üniversitesi Yayınları 2018.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.

_____, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004.

Uğur, Yunus, “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 6, 2005, ss. 9-26.

Yazar, Turgay, “Tao-Klarjeti Mimarlığında Taş Bezeme”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2018, ss. 303-394.

Yeni ve Yakın Çağda Türk-Gürcü İlişkileri, ed. İbrahim Telliöğlu-Roin Kavrelişvili, Serander Yayınları, Trabzon 2020.

İnternet Kaynakları

<http://edutime.ge/?p=1010> (Erişim Tarihi: 12/7/2023).

<http://edutime.ge/?p=1020> (Erişim Tarihi: 10/07/2023).

<http://geomanuscript.ge/?page=qartuli-xelnaweri-wignis-mesveurebi--->(Erişim Tarihi:11/7/2023).

<http://geomanuscript.ge/?page=saqartvelo> (Erişim Tarihi:11/7/2023).

<http://geomanuscript.ge/?page=shereuli-krebulebi> (Erişim Tarihi: 11/7/2023).

<http://ka.georgica.ac.ge/isi>. (Erişim Tarihi: 11/7/2023).

<http://ka.georgica.ac.ge/isi/>. (Erişim Tarihi:11/7/2023).

<http://manuscript.ge/istoria/> (Erişim Tarihi: 10/7/2023).

<http://patriarchate.ge/geo/wmida-ioane-sineli-klemaqsi-anu-2/>(Erişim Tarihi: 12/7/2023).

<http://saunje.ge/index.php?id=872&lang=ka> (Erişim Tarihi: 12/7/2023).

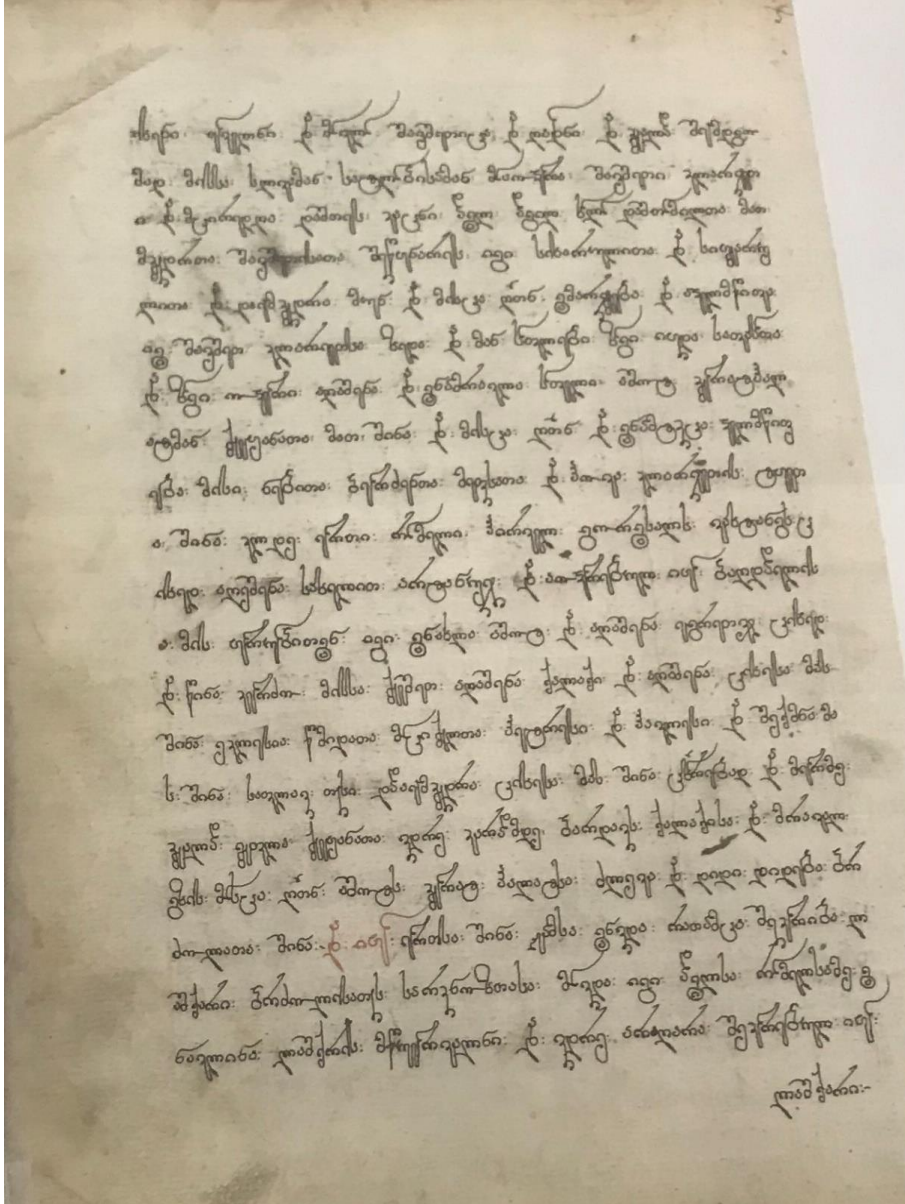
<http://taoklarjeti.com/index.php/taoklarjeti/taos-dzeglebi/ishkhani>(Erişim Tarihi:11/7/2023).

<http://www.novators.ge/dzeglebi.php?id=16052> (Erişim Tarihi: 12/7/2023).

<http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=3&t=25041>(Erişim Tarihi: 12/7/2023).

Ekler

Ek-1:

Aşot'un Klarjeti'ye yerleşmesini ve Prensliğe giden aşamaları anlatan Sumbat Davitis dze'nin nüshası. Nüshanın orijinali sakartvelos khelnats'erta erovnuli tsent'ri tarafından korunmaktadır.

Ek-2:

Berta İncili'nin Yazılma Aşaması/Bertis II Sakhereba Bagauri, Batiashvili vd. *age*, s. 430.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 08.11.2023

Makale Kabul | Accepted: 11.12.2023

Atıf | Cite as: Oder Alizade (Kutluer), "Tamga Yazı İlişkisi Ve Türk Kağanlık Yazıtlarında Tamgaçılar", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), Aralık 2023, s. 187-202.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1387896>

TAMGA YAZI İLİŞKİSİ VE TÜRK KAĞANLIK YAZITLARINDA TAMGAÇILAR

Oder ALİZADE (KUTLUER)*

Öz

Tamgalar Türklerin dünyayı algılama ve anlamlandırma biçimlerinde kullanılan, tüm yönleri ile önemli bir kimlik unsurudur. Tamgalarla ilgili araştırmalarda birçok durumlarda Tamgaların Türk yaşamında geçirmiş olduğu evrelere dikkat edilmemektedir. Bu da Tamgaların farklı dönemleri için yapılan yorumlarda bir sıra uyumsuzluklara ve anokronizmalara sebep olmaktadır. Araştırmada ilk olarak Tamgaların Türk kültür hayatındaki yeri ve geçirdiği üç ayrı evredeki anlamları örnekler üzerinden ele alınmıştır. İkinci aşamada Tamgalarla ilişkili olan Tamgaçı mesleği ve onun Türk yaşamındaki yeri üzerinde durulmuştur. Bengi taşlarda geçen birçok adlar, tanımlamalar günümüzde yeni anlamları ile farklı şekillerde kullanılmaktadır. Bu sözcüklerden biri de yazıtlarda geçen "Tamgaçı" ifadesidir. Kelime, Türk Kağanlık yazıtlarında kullanıldığı dönemden günümüze kadar kullanılsa da zaman içerisinde yerine göre farklı anlamları ifade etmiştir. Bunun sebebi de "Tamgaçı" sözcüğünün kökünü oluşturan "Tamga" kelimesinin Türkler arasında zamanla yazıyı ifade etmemesinden kaynaklanmaktadır. Tamga, Türkler arasında yazı olarak kullanımdan kalktığı için, Tamgaçılık da buna bağlı olarak yazı ile ilgili işleri icra eden meslek grubunu ifade eden bir kelime olmaktan çıkmış, yakın ve farklı anlamlar kazanmıştır. Türkbilim araştırmalarında "Tamgaçı" sözcüğü genel olarak "mühürdar, nişancı" şeklinde yorumlanmaktadır. Ancak bu açıklama kelimenin geçirdiği üçüncü evredeki anlamı üzerinden yapıldığını düşündüğümüz bir yaklaşımdır. İleri sürdüğümüz fikirler içerisinde "Tamgaçı" sözcüğünün Türk Kağanlık yazıtlarında kullanıldığı ve söz konusu dönemdeki anlamı üzerine yapılan geleneksel yoruma itiraz edilmiş, Türk Kağanlığı zamanındaki sosyal ve kültürel hayatına uygun özgün anlamı ortaya çıkarmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken "Tamgaçı" sözcüğünün yazılı metinlerde ilk kullanıldığı yer olan Türk Kağanlık yazıtlarında ne anlamda kullanıldığı ve bir meslek grubu olarak Tamgaçıların hangi işleri icra ettikleri meselesi üzerinde durulacaktır. Aynı zamanda "Tamgaçı" sözcüğünün geçtiği ilgili metinlerin bağlamı incelenecek, yazıtlarda geçen diğer meslek grubu adlarının Tamgaçı mesleği ile olan bağlılığı dikkate alınacaktır. "Tamgaçı" sözcüğünün anlamlandırılması doğrudan dönemin Türkçesi ve yazıtlarda ifade edilen sosyal yapı dikkate alınarak yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tamga, Damga, Tamgaçı, Türk Kağanlığı, Türk yazısı

* Doktora öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, oder.alizade.t.c@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9757-9634.

TAMGA WRITING RELATIONSHIP AND TAMGACHS IN TURKIC KHANATE INSCRIPTIONS

Abstract

Tamgas are important identity elements used in the way Turks perceive and make sense of the world. In many cases, research on Tamgas does not pay attention to the stages that Tamgas have gone through in Turkic life. This leads to a number of incompatibilities and anachronisms in the interpretations made for different periods of Tamgas. In the research, firstly, the place of Tamgas in Turkic cultural life and their meanings in three different phases were discussed. In the second stage, the Tamgaçı profession, which is related to Tamgas, and its place in Turkic life were emphasized. Many terms and definitions mentioned in the Bengi stones are used in different ways with new meanings today. One of these words is "Tamgaçı" mentioned in the inscriptions. Although the word has been used from the period when it was used in the Turkic Kaganate inscriptions to the present day, it has expressed different meanings over time. The reason for this is that the word "Tamga", which constitutes the root of the word "Tamgaçı", does not express writing over time among the Turks. Since Tamga ceased to be used as writing among the Turks, Tamgaçı, accordingly, ceased to be a word expressing the occupational group performing writing-related works, and gained close and different meanings. In Turkology researches, the word "Tamgaçı" is generally interpreted as "sealer, engagement officer". However, we believe that this interpretation is based on the meaning of the word in its third phase. Within the ideas we have put forward, the traditional interpretation of the word "Tamgaçı" as used in the inscriptions of the Turkic Khaganate and its meaning in the period in question has been objected, and we have tried to reveal its original meaning in accordance with the social and cultural life of the Turkic Khaganate. In doing so, the meaning of the word "Tamgaçı" in the Turkic Khaganate inscriptions, which is the first place where it is used in written texts, and the issue of what jobs the Tamgaçı performed as a professional group will be emphasized. At the same time, the context of the relevant texts in which the word "Tamgaçı" appears will be analyzed, and the connection of other occupational group names mentioned in the inscriptions with the Tamgaçı occupation will be taken into consideration. The interpretation of the word "Tamgaçı" will be made by directly taking into consideration the Turkic of the period and the social structure expressed in the inscriptions.

Keywords: Tamga, Stamp, Tamgaçı, Turkic Khaganate, Turkic script

Giriş

Türk dilindeki tanımlamalar ve sözcükler zamana ve mekâna göre farklı anlamlarda kullanılabilir. Kelimelerin çağlar içerisinde kazanmış olduğu yeni anlamları onların ilk kullanıldığı zamandaki anlamını bulmakta birsıra zorluklar meydana getirmektedir. Bu tür durumlarda çözüm odaklı bir metot olarak her sözcüğü kullanıldığı döneme göre anlamlandırmak gerektiği kanaatindeyiz. Özellikle mesleki isim ve unvanların döneme göre anlamlarının belirlenebilmesinde dikkat edilmesi gereken ilk husus meslek bildiren kelimenin türediği ismin ele alındığı dönemdeki anlamının ve yerinin belirlenmesidir. Bazı sözcükler anlamını yüzyıllar boyunca korumuş olsa da meslek, rütbe, sıfat vs. bildiren kelimeler yerine ve zamanına göre farklı veya benzer anlamlar kazanmaktadır. Eski Türk kültüründeki meslek, unvan, rütbe ve vd. tanımlamaların çağlar içerisinde farklılaşmasının belli başlı sosyolojik sebepleri vardır. Türk kültür hayatında sosyal, siyasi konum bildiren tanımlamalarda, rütbe, meslek ve unvanların anlamlarında farklılıkların ortaya çıkmasının sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür;

- a) Türklerin geniş coğrafyalara yayılması ve yayıldıkları bölgelerde farklı kültürlerle karşılıklı bir etkileşim içerisinde olmaları.
- b) Türk boylarının birbirinden uzak bölgelerde olmaları ile aralarındaki lehçe farkının derinleşmesi.
- c) Çağlar boyu farklı siyasi teşekküller meydana getirmeleri.

Bu bağlamda incelenen “Tamga” ve “Tamgaçı” sözcükleri de ayrı ayrı tarihi dönemlerde farklı anlamlar kazanmıştır. Bu anlamları yerine göre yazı, ongun, her türden yazı işlerini icra eden kişi, hatt sanatçısı, yerine göre mühürdar, vergi çeşidi vd. şekilde sıralamak mümkündür. Tamga yazı ilişkisi Türk tamgalarının tüm evrelerinde var olmuştur. Tamgalar kullanıldığı ilk zamanlarda görsel ve fikri yazı olarak, sonraki aşamada tamga/harf olarak yazı ile olan ilişkisini korumuştur. Yani tamgalar, hayvanları ayırt edebilmek için hayvanların üzerine vurulduğu, mühür olarak kullanıldığı, kutsal bir ongun olarak görüldüğü ve harfler olarak dizilip metin biçiminde olduğu zamanlarda da yazı ile ilişkiliydi.

Tamga Yazı İlişkisi ve Tamgaların Kültür Hayatındaki Yeri

Türk Kağanlık yazıtlarında geçen “Tamgaçı” sözcüğünün, Tamga yazı ilişkisini ve Tamgaçılık mesleğinin daha iyi anlaşılabilmesi için Tamgaların Türk kültüründeki yerinin ve geçirmiş olduğu evrelerin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. “Tamga” sözcüğü günümüz Türkiye Türkçesinde “Damga” olarak ifade edilmektedir. Bengi taşlarda geçen özgün biçimi ise “Tamğa”dır. Tamgalar boy, soy mensubiyeti ve kutsallık ifadesi işaretleri olarak tanımlanmaktadır.¹ Tamgalar Türk kültür hayatında bir kimlik ifadesi idi. Bu kimlik yaşamın tüm safhalarında var olan farklı sosyal, siyasi kimliklerdi. Tamgaların boy tamgaları, boylar birliği tamgaları, etnik siyasi birlik tamgaları, sülale (yönetici hanedan) tamgaları, aile tamgaları, hükümdar tamgaları gibi farklı çeşitlerinin bulunması² söz konusu farklı kimliklere birer örnek teşkil etmektedirler. Türk lehçelerinde benzer şekillerde yaşamakta olan “Tamga” sözcüğü Türkçeden Rusça ve Moğolcaya da geçmiştir.³ Eski Türk toplumları inanc dünyalarını, kültürlerini, mitolojik tasavvurlarını tamgalarla ifade ediyorlardı dersek yanlış olmayız. Çünkü “Tamga” yerine göre bir yaratılış miti, yerine göre ongun ve bir kültür ögesi idi. Türk yaşamının her safhasında Tamgalarla karşılaşabiliyoruz. Tamgalar, halılarda, atların üzerinde, bedenlerdeki dövmelelerde, taşlarda, giysilerin üzerinde ve insanların kullandıkları hemen hemen her şeyde yaşıyordu. Tamgalar ilk olarak metin yazısının olmadığı zamanlarda görsel ve fikri yazı olarak ortaya çıktı. Sayıları zamanla arttıktan sonra, tamgaların sıralanması ile yazı biçimini aldı. Ancak bu durum Tamgaların görsel ve fikri yazı olması özelliğini de yitirmedi. Tamgalar bazı durumlarda insan, geyik, keçi, kurt tasvirleri şeklinde görsel veya fikri yazı olmakla birlikte aynı zamanda tamga/harf olarak da taşlara işlenmişlerdir. Örnek olarak “Kuru Bakayar” yazıtında, ok atan insan, ayak üstünde durmuş tek insan, geyik, keçi vd.

¹ R. Duran, “Motiflere Dönüştürmüş Türk Damgaları-Geometrik Motiflere Farklı Bir Bakış”, *Akdeniz Sanat Dergisi*, Cilt, 13. Sayı, 23. 2019, s. 681.

² D. Kırdalı, G. Babayar, *Türk Bengü Taşı: Şiveet Ulaan Damgalı Anıtı*, Astana, 2015. s. 10, 11.

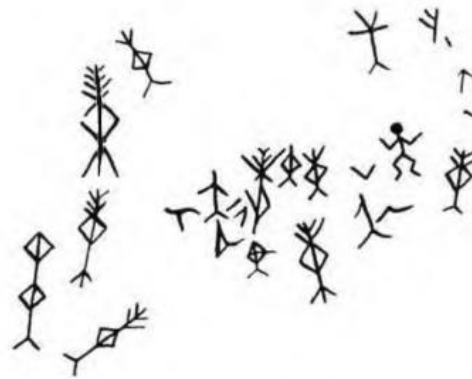
³ F. Toprak, “Defter-İ Cengiz-Nâme’ e Boy Nişanları ve Damgalar” *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter 2011, s. 556.

canlılar tasvir edilmiş ve aynı zamanda tamgalarla da yazı yazılmıştır.⁴ Taş üzerine tamgalarla yazılan ifade ise “𐰃𐰆𐰇𐰈 - Kut Çor” olarak okunmaktadır. Bu yazıdaki tasvirler içerisinde ayaküstünde durmuş er kişi çizimi ve onun yanında da er kişiyi ifade eden “𐰃” - er tamgasını görmekteyiz. Bu yönüyle aşağıdaki tasvir tamgalarının ilk kullanıldığı görsel, fikri yazı biçiminden harf-tamga biçimine geçişi gösteren önemli bir ayrıntı içermektedir.

Tablo, 1. Kuru Bakayır I. Yazıtı

Tamgalar, insanların yaratılışla ilgili ilk tasavvurları, ilkel inançları ile ilgili çizimlerden evrilerek ortaya çıkmıştır. Çizimlerin gelişmesi zamanla daha belirgin ongunların, resimlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Örnek olarak, aşağıda verilen Kazakistan’da İrtiş havalisinde Tunç çağına ait granit kaya üzerine çizilmiş görseller⁵ bulunduğu bölgede Tamgaların henüz belirgin ongunlara, harf tamgalara dönüşmediği bir evrenin habercisidir. Sonraki aşamada ise mükemmelleştirilmiş ve biçimlendirilmiş çizimler harf tamgalarına dönüşmüştür.

Tablo, 2. İrtiş nehri kıyısında granit taş üzerindeki görseller

⁴ R. Alimov, *Tanrı Dağı Yazıtları- Eski Runik Türk Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*, Konya, 2014, s. 223.

⁵ A. С. Аманжолов, *История И Теория Древнетюркского Письма*, Алматы, 2003, s. 269.

Tamgalar gelişim evrelerinde heraldik (damga-arma), dini (damga-kutsal sembol), hukuki (damga-faksimile), günlük hayatta (damga-süs) işlevlerini görmüşlerdir.⁶ Bu gelişimlerin bir sonraki evresi olarak da harf, yazı işlevini görmüştür. Tamgalar harf, yazı işlevi gördükleri zamanda bile gelişimler devam etmekteydi. Bunun durumun en belirgin örneği aynı sesi veren tamgaların farklı bölgelerde değişik estetik biçimlerde yazılabilmesidir. Vasilev'in araştırmasında tamgaların ayrı ayrı bölgelerdeki farklı grafik biçimleri sistemli bir şekilde gösterilmiştir.⁷ Tamgaların gelişim evresi harf işlevini yerine getirmekle bitmemiştir. Bunun sebebi ve geldiği son sonuncu evresi araştırma sürecinde aşamalı olarak açıklanacaktır. Tamga, Türk yazısının esasını oluşturmakla birlikte Türk yazısının da adını ifade etmektedir. Tamga yazı ilişkisi konusunda yazının tamgalardan değil de, tamgaların yazılardan türediğine dair görüşün⁸ aksine Türk yazısının tamgalardan türediği fikri daha isabetli gözükmemektedir. Daha açıklayıcı bir şekilde ifade edilecek olursa şöyle denilebilir; Tamgaların her biri ilk zamanlarda yalnızca bir fikri, alameti, eşyayı simgelemekteydi. Türkler arasında tarihinin kesin olarak belirlenemediği metin yazısı geleneğinin ortaya çıktığı zamanda ise Tamgaların, yani harflerin sıralanması metin yazısını oluşturmuş oldu. Bu sebeple Tamgalar Türklere ait alfabe olmakla birlikte, Türk alfabesinin, yani yazısının da adıdır. Yazının Tamgadan türediğini ifade ederken de kastedilen husus budur. Bununla birlikte Tamgalar günümüzde yazdığımız Latin harfleri olarak yan yana sıralandığı zaman da, Tamga olma mahiyetini ve Tamga adını kaybetmemiş oluyordu. Zira, yan yana sıralanan harfler yine Tamgalardan ibaretti. Görsel ve Fikri yazının ifadesi olan Tamgaların metin yazısına dönüşmesi sonraki gelişimin bir ürünüdür. Türk tamgalarının ifade ettikleri anlam da bunu ispat etmektedir: Ant tasını simgeleyen ☺ – Ant tamgası, Ok'u simgeleyen ↓ – Ok tamgası, yarım Ay'ı simgeleyen ⑆ – Ay tamgası, dolun Ay'ı simgeleyen ○ – Ay tamgası, Ev'i simgeleyen ✠ – tamgası, Ok atmayı simgeleyen ⚡ – At tamgası, Ot'u simgeleyen ⚙ – Ot tamgası, Kağanlık tamgası olarak anılan ilk oluşum biçimi ile Türk inancında önemli yeri olan geyiği veya keçiyi simgeleyen ⚡ – Ök tamgası, Süngüyü simgeleyen | – Es tamgası, sağa doğru yan yatırıldığında Sabanı simgeleyen ⚡ – As tamgası, vd. yazının Tamgalardan türemiş olduğunu göstermektedir. Diğer tamgaların da Türk yaşamında ve inanç sisteminde kendi anlamları vardır. Ancak eski Türk inancında ve yaşam biçiminde bazı anlayışlar zamanla unutulduğu için bu anlayışları ifade eden diğer tamgaların görsel, fikri anlamını açıklamak oldukça zor bir durum oluşturmaktadır. Yani her bir tamga mutlak şekilde eski Türk inancında, Türklerin dünyayı, yaşamı algılama biçimlerinde bir şeyi ifade etmişlerdir. İlk biçiminde görsel ve fikri yazının ifadesi olan tamgalar harf olarak kullanıldığı ve metin yazısına dönüştükleri zamanda da ifade ettikleri anlayışlara ve eşyaların adlarına uygun ses değerlerini, harf karşılıklarını ifade etmişlerdir. Yani, yukarıda da gösterildiği gibi gökteki Ayı ifade eden tamgalar **ay-y**, evi simgeleyen tamga **ev-v**, oku simgeleyen **ok-k**, atılan oku simgeleyen **at-t**, süngüyü simgeleyen **es-s** seslerini vermiştir.

⁶ O. Karatayev, K. Janıbekova, "Damgalar ve Onların İşlevleri (Fonksiyonlar)", *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat Ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 8, 2016, S. 170.

⁷ Д. Д. Васильев, *Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала*, Москва, 1983, s. 88-148.

⁸ M. Tezcan, "Eski Türklerde Damga", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum, 1990. s. 33.

Tamgaların Türk yaşamının her safhasında olması, yalnızca Türklerin yazıya verdikleri değer ölçüsü olarak açıklanabilir. Büyük Türkistan'ın bozkırlarında, dağlarında, kayalara, taşlara işlenmiş tamgalar aslında geniş bir coğrafyada yaşayan halkın belli bir ölçüde okur yazar olduğunu göstermektedir. Söz konusu okur yazarlık yerine göre görsel ve fikri yazı ile, bazı bölgelerde ise tamgaların sıralanması ile oluşan metin yazısı ile yapılmaktaydı. Tamgaların yoğun olarak yaşandığı dönemlerde ortalama bir Türk hem kendi boy tamgasını, aile tamgasını, ait olduğu ilin hükümdarlık tamgasını, kendi hayvanları için kullandıkları tamgaları, yaratılışla ilgili tamgaları ve aynı şekilde çevre boyların kullandıkları bu türden vd. tamgaları bilmekteydi. Bu da yazı işleri ile ilgilenmeyen aşağı yukarı her kişinin bile hiç değilse yirmi, yirmi beş tamga bileceğini göstermektedir. Sertkaya'nın doğrudan konu üzerine yapmış olduğu araştırmasının sonucunda Türklerin hayatında tamgaların yeri ve buna bağlı olarak okur yazarlık durumu bu şekilde açıklanmaktadır:

“Türkler çok geniş bir coğrafyada eğitim, öğretim yaptılar. Çünkü yazı, bu taşların, söylediğim malzemenin dışında parada, bardakta, tabakta, çanakta, küpede, yüzükte, bilezikte, kılıcın, bıçağın kabzasında, tabip generalin kemer tokasında, atın geminde, yani günlük hayatta kullanılan nesnelere üzerine yazılarak kullanıldığına göre, süs için yazılmış olması mümkün olmaz. Demek ki, o halk, bunu okuyor ve yazıyordu, günlük eşyalarında kullanıyordu. Daha sonra Uygur devrinde biz Uygur okullarının listesini bulduk. 23 tane Uygur okulunun listesi olduğuna göre, pek muhtemel ki, Göktürklerin de böyle okulları vardı ve bu harflerle eğitim yapıyorlardı.”⁹

Tamga sözcüğü zamana ve mekana göre birbirinden çok farklı anlamları ifade etmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'de (DLT) “Tamga” sözcüğünün mühür anlamından yola çıkarak, sözcüğün özgün anlamını ve Bengi taşlarda geçtiği yerlerdeki karşılığı da “mühür” olarak yorumlanmaktadır. Aslında burda bir çeşit anakronizma söz konusudur. Bir kelimenin, terimin sonraki dönemde kazanmış olduğu anlamını daha erken tarihi dönemlere ait etmekten kaynaklanan bu anakronizma hatası ile aradaki kültürel, sosyal, siyasi değişiklik ve geçen zaman aralığı dikkate alınmamaktadır. XI. yy.'a ait olan DLT'de “Tamga” şu anlamlarda geçmektedir: Tamga - Hakan vb. kimselerin tamgası, denizlere, göllere akan su kolu, denizin koy kısmı,¹⁰ Tamgala - yazıya mühür vurmak.¹¹ Bunlarla birlikte Tamga sözcüğünün “küçük ibrik” ve “küçük sofrası” anlamlarında da kullanıldığı belirtilmektedir.¹² Kelimenin “küçük ibrik” ve “küçük sofrası” anlamları ifade etmesinin sebebi ise DLT'de, söz konusu eşyaların “tamgalı” olmasından kaynaklanmaktadır. Açıklamaya göre; “han, ibriğini ve özel sofrasını tamgalardı, bu sebeple şarap bir kişilik, yiyecek de kendisine yetecek kadar olurdu. Daha sonra her küçük ibrik ve her küçük sofraya tamgalık dendi.” Tamga sözcüğünün sadece DLT'nin yazıldığı dönemdeki Türkçede bile farklı ve birbirine uzak anlamları olduğunu görmekteyiz. Bu durumdan ne anlamamız gerekmektedir? Türkçedeki bir sözcük yerine ve kullanım biçimine göre farklı anlamlar ifade edebilir. Bu durum, sözcüklerin daha farklı Türk lehçelerinde ve ayrı ayrı dönemlerde daha farklı anlamlar kazanmasına sebep olabiliyor. Böyle bir durumda Tamga sözcüğünün

⁹ O. F. Sertkaya, “Eski Türkler Okur Yazar mıydı?”, *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü-Sempozyum Bildirileri*, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, 2001, s. 37.

¹⁰ *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Haz., A. B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu, Ankara, 2015, s. 184.

¹¹ *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 489.

¹² *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 229.

XI. yy. ürünü olan DLT'deki sadece “mühür” anlamına bakıp da, VI.-VIII. yy.'lara ait metinlerde Tamga sözcüğünü mühür, Tamgaçı mesleğini de ilk kullanıldığı dönem için “Mühürdar” olarak anlamlandırmak ne kadar isabetlidir? DLT, “Tamga” sözcüğünün neyi ifade ettiğini, sözcüğün özgün mahiyetini aslında eserin ilk başlarında açıklamaktadır. Eserde yirmi iki Oğuz Türkmen boyunun simgelerini açıklarken her boyun simgesini birer “Tamga” ile göstermektedir. Bu Tamgalar, bir devlet görevlisinin taşıdığı devlet mühürü değildi. DLT'de de ifade edildiği üzere “bu alametler onların at ve hayvanlarının tamgasıdır. Hayvanları birbirilerine karıştırdıkları zaman her boy kendi hayvanını bu tamga ile tanır.”¹³ Açıklamadan da görüldüğü gibi bir çobanın atın, koyunun üzerine çizdiği Tamgalar, yani harflerdi. Bu gelenek hayvancılığın olduğu Anadolu ve Türkistan coğrafyasında, hâlâ daha yaşamaktadır. Değişen tek şey hayvanların üzerine yazılan harflerin, işaretlerin farklı olmasıdır. Elbette bu Tamgalar bir boyun mühürünü, nişanını ifade ediyordu. Ama bu mühürü, nişanı, tamgayı, yazıyı ata, koyuna yazmak için “Mühürdar” olmaya gerek yoktu. Ya da hayvanları tamagalayan çobanlar mühürdarlar değildiler. Elbette onlar “Tamgaçı” da değildiler. Koyunun, atın üzerine Tamga çizmek bir çobanı “Tamgaçı” yapmaz. Sözlükte hayvanların üzerine vurulmuş tamgaların birer devlet mührü olmadıkları da açık bir şekilde görülmektedir. Zira boyların söz konusu alamet ve nişanları hayvanlar üzerindeki alamet ve nişanlar olarak açıklanmaktadır. Hayvanların üzerine vurulan boy tamgalarına baktığımız zaman onların her birinin Yenisey ve Orkun kıyılarındaki Bengi taşlarda olan Türk yazısının, yani tamgalarının farklı ve benzer biçimleri olduğunu görüyoruz. Aşağıdaki tabloda DLT'de kaydedilen Oğuz Türkmen boylarının Tamgaları yer almaktadır.¹⁴

			
Alkaevli	Ala Yandı	Ayar	Bayat
			
Bayındur	Bezelli	Büzdüz	Cavuldur
			
Cepni	Dodurga	Döğer	Eymür
			
İadır	Karaevli	Kaya	Kauk
			
Pecenek	Sahur	Yazur	Yıva
			
Yüreğir			

Tablo, 3. 22 Oğuz boyu tablosu

¹³ *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 28.

¹⁴ B. Çelik, & M. Kıldıroğlu, “Osmanlı Döneminde Urfa ve Çevresinde Oğuz Damgaları”, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa (Osmanlı Belge Ve Kaynaklarında Urfa IV.)*, Ed., K. Şulul., vd. Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, 2018, s. 140.

Oğuz Türkmen boylarının hayvanları için kullandıkları bu tamgalar bir zamanlar Bengi taşlarda yazı için kullanılan tamgaların/harflerin eklemeler ve değişiklikler yapılarak ve aynı zamanda farklı anlamlar kazanarak nişanlara, mühür tamgalarına evrilmiş biçiminden başka bir şey değildir. Farklı anlamları ve değerleri ifade etmesi ihtimalini de göz önünde bulundurarak Oğuz Türkmen boylarının hayvanları için kullandıkları tamgaları yazı olarak kullanılan tamgalarla/harflerle şu şekilde örneklendirebiliriz:

Bayat boyunun Tamgası, Yenisey'deki “**𐰽𐰺**” - “**k, ç, s**” tamgaları/harfleridir.

Döger boyunun Tamgası, Orhun'daki ters “**𐰽**” - “**b**” ve “**𐰺**” - “**s**” tamgalarıdır.

Avşar boyunun Tamgası, Yenisey'deki “**𐰽**” - “**ç**” ve Orhun'daki “**𐰺**” - “**p**” tamgalarının birleşimidir.

Karaveli boyunun Tamgası, Orhun'daki “**𐰽**” - “**aş**” ve Yenisey'deki “**𐰽**” - “**at**” tamgalarının benzer biçimidir.

Dodurga boyunun Tamgası, Yenisey'deki “**V**” - “**o/u**” tamgasının ters ve düz biçimleridir.

Kınık boyunun Tamgası, Yenisey'deki “**𐰽**” nazal - “**n**” tamgasının benzer bir biçimidir.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere DLT'de gösterilen boy tamgaları, Türk tamga/harf yazı sisteminin nişan, simge veya tamga-mühür olarak kullanımından başka birşey değildirler. Bu durumda Tamganın üç ayrı gelişim evresinden söz etmek mümkündür:

I. Heraldik (damga-arma), dini (damga-kutsal sembol), hukuki (damga-faksimile), günlük hayatta (damga-süs) işlevlerini görmüşlerdir. Tamgalar ilk aşamadaki tüm anlamları ile birlikte Türk inanç sistemi ile ilişkili oldukları için inanç yönünden kutsallıkları vardı. Bu aşamanın Türkler arasında taş, deri, kağıt vd. eşyalar üzerinde metin yazısının yaygın olmadığı veya daha geçilmediği dönem olsa gerekir.

II. Tamga/harf, metin yazısı işlevini görmüştür. Bu dönem Türklerin tamgaları metin yazısı olarak kullandıkları dönemdir. İlk maddi örneği ise Esik (M. Ö. V. yy.) kurganından bulunmuş iki satırlık yazı örneğidir.

III. Tamgalar/harfler Türkler arasında yazı olarak kullanımdan kalktığı zamanda ise ilk haline geri dönmüş oldu. Yani eskisi gibi görsel ve fikri yazının bir ifadesi olarak, nişan, simge, arma veya farklı anlayışları ifade etmeye başladı. Ancak bu sefer değişen kültür ve inanç boyutları sebebiyle artık Türkler arasında ilk ortaya çıktıkları zamandaki kutsallıklarını tüm yönleri ile korumamaktaydı.

Türk Tamgalarının geçirmiş olduğu üç ayrı evre göz önünde bulundurulduğu zaman tamga-yazı ilişkisi daha iyi anlaşılacak olacaktır. Tamgaların geçirmiş olduğu bu üç ayrı evrede sözcüğün anlamı da mahiyetine uygun olarak değişmekteydi. Yani ilk evrede kullanım amacı farklı olduğu için anlamı da ister istemez ona göre şekillenmişti. Bu anlam sonraki evreler için mahiyetini değiştirmiş oluyordu. Tamgaların son evriminde, Tamga sözcüğü anlamı da bu sebeple doğal olarak harfleri ifade eden bir kelime olmaktan çıkmış yeni evriminin mahiyetine uygun olarak, nişan, mühür, simge vd. anlamlar kazanmıştır. Tamgaların son evresindeki anlamı üzerinden yola

çıkarak onu önceki evrelerdeki anlamını da bu şekilde açıklamak metot olarak uygun olmayacaktır. Tamga sözcüğünün Bengü taşlardaki anlamı açıklanırken de bu hususa dikkat edilmemesinden kaynaklanarak sözcüğün kelime anlamı orada da “nişan, mühür” olarak aktarılmıştır. Bu sebeple yazıtlarda geçen “Tamgaçı” mesleğinin de yine “nişancı, mühürdar” olduğu düşünülmüştür. Tamgaların yazı olarak kullanımdan kaldığı ve artık yalnızca nişan, simge, mühür olarak kullanıldığını Türklerin olduğu her yerde görebiliyoruz. Aşağıdaki tabloda da Tamgaların üçüncü evresinin bir ürünü olarak Türkistan’da olduğu gibi Türkiye’de de tamgaların hayvanları ayırmak için kullanıldığını görebiliyoruz.¹⁵ Türkiye’de bulunan tamgalar da yine DLT’de verilen tamgalar gibi Türk tamgalarının/harflerinin izlerini taşımaktadır. Buradaki tamgalar da bir sıra tamgaların farklı veya benzer biçimini oluşturmaktadır. Anadolu’da da Türkistan’daki sürece benzer olarak bir zamanlar harf olarak kullanılan tamgaların nişan, mühür tamga ve simgelere evrildiğini görmekteyiz. Örnek olarak: soldan sağa doğru bakıldığında yukarıdan üçüncü sıradaki mühür-tamgasının, Yenisey’deki “↑” - Ok harf-tamgası, onun altındaki ters Ok mühür-tamgasının, nişanının Orhun’daki “↓” - Ok tamgası, en alt sıradaki ilk tamganın Yenisey’deki “X” - e/a tamgası olduğunu görüyoruz. Bunlarla birlikte, birinci sıradaki üçüncü, en alt sırada ikinci tamganın da yine Türkistan’da kayalara veya eşyalara işlenen ongunlarla, tamgalarla¹⁶ aynı olduklarını görmekteyiz.

Tablo, 4. Sinop’ta bulunan ve Atlar için kullanılan Tamgalar

DLT’de Oğuz boylarının hayvanlarını ayırmak için kullandığı tamgalar, artık tamganın Türkler arasında yazı olarak kullanımdan kaldığı zamanlardır. Tamgalar yazı olarak kullanımdan kalktığı için, artık nişan, simge veya mühür olarak kullanılmıştır.

¹⁵ Y. C. Galata, “Türk Damgalarına Anadolu’da Bir Örnek: Harran Ulu Camii”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Inquiries* 11, 2. 2022, s. 149.

¹⁶ С. А. Яценко, Е. А. Смагулов, *Знаки Городищ Чача. Тамги Доисламской Центральной Азии*, Ответственный Научный Редактор: Р.Х. Сулейманов, Самарканд, 2019, s. 222. (Resim, 1, 2.)

Türk tamgaları, yani harfleri yazı için kullanımdan kaldıktan sonra, Tamgalar ilk kullanıldığı zamana, yani yazıdan önceki kullanım şekline dönmüştür.

Türkçedeki bir çok sözcükler ilkin ifade ettiği anlamını yitirerek veya değişerek benzer veya farklı anlamlar ifade etmektedir. Bunun sebebi de sözcüklerin gelişen inanç sistemi ve kültür öğeleri ile yeni anlamlar kazanmasıdır. Bazı durumlarda fiil veya sıfat olarak kullanılan sözcükler boy ve kişi isimlerine de evrile bilmektedirler. Örneğin, Türk türeyiş algısının ve inancının bir yansıması olarak¹⁷ Börü'den türemeyi ifade eden “Türük, Türek” sözcükleri sonralar millet adı olarak ifade edilmiştir. Tamga sözcüğü de harfleri ifade etmeden önce Türklerin dünyayı algılama ve anlamlandırma biçimlerinde yazı anlamından tamamiyle başka birşeyi de ifade etmiş olabilirdi. Aydın, fiilden isim yapan ek olan – “gA” ekinin Türkçenin her döneminde sıkça kullanıldığını, Tam - fiilinin de tamtul - ‘tutuşmak, alev almak’; tamtur - ‘tutuşturmak’ ve tamug ‘cehennem’ ile ilgisi olduğunu ve tam- ‘yakmak’ anlamında bir fiil olabileceğini belirtmektedir.¹⁸ Ancak, yazıtlarda ilk gördüğümüz biçimi ile Tamga sözcüğünün “yakmak” fiili ile bağlantılı olduğunu düşünmek uzak bir ihtimal gibi gelmektedir. Tamganın kelime olarak yakmak anlamı belki onun ilk evresi için inanç yönünde bir anlam ifade edebilirdi. Ancak Tamga sözcüğünün yalın ve ek almış biçimi ile yukarıda bir çok farklı anlamlarda kullanıldığını gördük. Tüm bu anlamları ile birlikte bir nesnenin, eşyanın veya yerin üzerine bir şeyi vurmaya da ifade etmektedir. Örnek olarak; ol anı tamgakladı – o, onun boğazına vurdu.¹⁹ Tamgaklamak da bu yerde bir şeyi vurmaya anlamında kullanılmıştır. Tamga sözcüğü bir nesnenin üzerine bir şeyi vurmaya anlamını ve yukarıda verilen diğer anlamlarını ifade etmeden önce kullanılmış bir isim olması gerekmektedir. Söz konusu isim tarih öncesi devirlerde Türk inanç sistemi ile ilgili bir sözcüktü. Bu da Tamganın geçirdiği evrelere uygun olarak farklı veya benzer anlamlar kazanmıştır. Zira, tamgaların kendisi de her zaman Türk inancını ve kültürünü kendinde ifade etmektedir. İlk zamanlarda inanç ve yaratılışla ilgili anlayışları ifade eden simgelere “Tamga” denilmiştir. Tamga zamanla günlük hayatta sıklıkla kullanılan fikri ve görsel yazıya, daha sonra ise harfler olarak yazıya dönüşmüştür. Bu anlamıyla bir ihtimal, Tamga sözcüğünün sonraki anlamı bir nesnenin üzerine bir şeyi vurmaya olarak kullanılmış olabilir. Çünkü Tamgalar harf olarak kullanılmadan önce, taşlara, duvarlara, hayvanların üzerine vurulduğu için bu anlamı ifade etmiş olabilir.

Türk Bengi Taşlarında Tamgaçılar

Araştırmanın ikinci kısmı Bengi Taşlardaki Tamgaçılar olarak ifade edilen meslek gruplarıdır. Tamgaçı adı Türk Kağanlık yazıtlarından Kül Tigin yazıtında iki ayrı tanımlama biçiminde karşımıza çıkmaktadır: Makaraç Tamgaçı ve Oğuz Bilge Tamgaçı. İlgili satırın özgün biçiminde de bu şekilde geçmektedir:

“On ok oğlum Türges Kağanta Makaraç Tamgaçı Oğuz bilge Tamgaçı kelti”.²⁰

¹⁷ M. Seyidov, *Börü*, İstanbul, 2021. s. 29, 32.

¹⁸ E. Aydın, “Eski Türklerde Meslek Adları (Eski Türk Yazıtlarına Göre)”, *Journal Of Turkish Linguistic*, Volume 2, Number 1 March, Institute for Research of Turkish Language Skopje Macedonia, 2008. s. 58.

¹⁹ *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 489.

²⁰ Tekin, *Kül Tigin Bengi Taşı*, K,13. s. 53.

Tamgaçı sözcüğünün Bengü taşlarda ne anlamda kullanıldığını ve kelimenin o dönem için ne anlama geldiğini, onun mesleki mi yoksa siyasi ictimai bir unvan olup olmadığını anlamak için ifadenin geçtiği satırların anlatımı içerisindeki bağlamını bilmemiz gerekmektedir. Bununla birlikte ilgili satırda geçen boy adlarının ve aynı zamanda “Bilge” ve “Makaraç” tanımlamalarının yazıtlardaki anlamını ve yerini açığa çıkarmamız lazımdır. Bu hususlar dikkate alınmadan “Tamgaçı” sözcüğünün anlamını kullanıldığı dönem için isabetli bir şekilde anlamlandırılması başarılı olmayacaktır. Tüm bunlar belirginleştirdikten sonra Tamgaçı kelimesinin dönemin siyasi ictimai hayatındaki yeri anlaşılmış olacaktır. “Tamgaçı” sözcüğünün ünvan olarak ilk kullanıldığı kişi olan “Makaraç Tamgaçı - ᠮᠠᠵᠠᠷᠠᠴ ᠲᠠᠮᠠᠭᠠᠴᠢ” Türk Bilge Kağan’ın On Ok oğlum dediği Türgeslerdendir.²¹ Türges Kağanı, Bilge Kağan’ın yazıtlarda “kendi Türkümüz, bodunumuz (milletimiz)” olarak andığı bir kişiliktir.²² Dolayısı ile Türgesler de Kağanın “kendi Türkleri”ndendir ve Türk Kağanlığında özel bir yere sahiptirler. Aynı zamanda diğer boylar gibi Türk Kağanına karşı baş kaldırdıkları ve savaştıkları da oluyor. Bu durum da yazıtlarda açık bir şekilde ifade edilmiştir. Kül Tigin yazıtında Türgeslerle ilgili yukarıda anlatılan olayda yine aynı yerde On Ok boyunun da adı geçmektedir. Yanıldığı için öldürülen Türges Kağanı’ndan sonra On Ok boyunun zorluklar çektiği dile getiriliyor. Bu yerde Türgeslerden, yani Türges Kağanına tabi boylardan olan On Ok boyunun ve Türges Kağanının düştüğü durum bir kaygı belirtisi ile dile getirilmektedir. Türgeslerin adının geçtiği bir diğer yer Kül Tigin’in onlarla savaşının tasvir edildiği kısımdır. Bu yerde Türges kavmi uykuda basılıyor ve Türk Bilge Kağan’a karşı çıkan Kağanları mağlub ediliyor.²³

Tamgaçı adının kullanıldığı ikinci kişi yine Makaraç adının geçtiği aynı satırdaki “ᠲᠠᠮᠠᠭᠠᠴᠢ ᠰᠠᠨᠠᠨᠠ ᠰᠠᠨᠠᠨᠠ - Oğuz Bilge Tamgaçı”dır. Oğuzların da durumu Türgeslerinki ile aynıdır. Onlar da yeri geldiğinde Türk Bilge Kağan’a baş kaldıran, onunla savaşan bir Türk bodunudur. Oğuzların ve Oğuzluğun tarih içerisindeki durumu başlı başına ayrı bir konu olduğu için Oğuzluğun Türk tarihindeki durumu bu araştırmanın amacı dışında kalmaktadır. Bununla birlikte yalnızca ele aldığımız satırlarda Oğuz boy anlayışını açıklamakla yetinmek zorundayız. Oğuzlar da Türgesler gibi Türk Kağanlığı’na dahil olan Türk boy birliklerindedir. Oğuz ve Türges adları Türk adı gibi etnik bir isim bildirmemektedir. Oğuzlar da boy özelliklerine göre farklı adlar taşımışlardır. Yazıtlarda sıklıkla baş kaldıran ve savaşan Oğuzları Türk Bilge Kağan, *Oğuz bodun kentü bodunun erti* - Oğuz bodun kendi bodunum (milletim) idi diyerek anmaktadır.²⁴

Kül Tigin’in savaştığı Türgeslerden Makaraç Tamgaçı’yı ve Oğuzlardan Oğuz Bilge Tamgaçı’yı Kül Tiginin cenaze töreninde görüyoruz. Cenaze töreninde adları anılanlardan anlaşılacağı üzere Türk ve yabancı uluslardan birer temsilçi ve yine onlarla birlikte tören esnasında ve sonrasındaki işlemler için bazı meslek gruplarına ait

²¹ Türges adı yazıtların aktarımında esasen “Türgiş” olarak verilmektedir. Ancak sözcükteki sonuncu Tamga “es” olduğu için Türges olarak okumanın daha uygun olacağını düşünüyoruz.

²² Ergin, *Kül Tigin Bengi Taşı*, D, 18. s. 14.

²³ Ergin, *Kül Tigin Bengi Taşı*, D, 37. 38. s. 23.

²⁴ Ergin, *Kül Tigin Bengi Taşı*, K, 4. s. 24.

kişiler gelmiştir. Bu meslek grupları içerisinde Yuğçu, Sığtaçı, Barak (türbe) yapıcı, Bediz (resim) yapıcı, Bitik Taş yapıcı ve araştırmamızın konusu olan Tamgaçılar vardır. Tamgaçı sözcüğünün bir meslek grubu olarak anlamı ile ilgili genel kanaat kâtip, mühürdar ve devletin dış işlerinden sorumlu memur²⁵ olduğu yönündedir. Tamgaçılar incelediğimiz metinde Türges ve Oğuzlardan gelen meslek sahipleri idiler. Yani ilgili boyları temsil eden yetkili devlet adamları değillerdi. Diğer türlü boyun Kağanını ya da üst düzey askerini, elçisini anmayıp yalnızca Tamgaçı olan kişilerin vurgulanması metindeki anlatımın bağlamına uygun düşmezdi. **Tamgaçı boyu temsil eden siyasi veya askeri kişiler değil, Tamgaçılık mesleğini icra eden kişilerdi.** Tamgaçı mesleğinin söz konusu dönem için Kağan'ın "Mühürdarı" olarak yorumlanması, ilgili satırdaki meslek grupları sıralamasıyla pek uyumsuzdur. Kağan'ların "Mühürdarı" Bitik Taş yapan, Bedizci, Türbedar, Yuğçu gibi meslek gruplarının içerisinde ne gibi bir pozisyon icra edecekti? Mühürdarlığın metinde sıralanan mesleklerin icrası ile ilgili ne gibi bir bağlantısı vardır? **Bitik Taşlara, Bedizlere, Türbelere gerekli olan şey Mühür değil, Tamga/Yazıdır.** Bu sebeple de bu yerde Tamgaçının "Mühürdar" olarak anlamlandırılması ne metinde sıralanan meslek gruplarının mantığına, ne de Tamga sözcüğünün ilgili dönemdeki anlamına uymamaktadır.

Tamgaçı tanımlamasının Mühürdar olmadığını gösteren bir diğer detay, kelimenin başında kullanılmış olan "Bilge" ve "Makaraç" sıfatlarıdır. Metinde geçen Makaraç kişi adı olmamakla birlikte Türges boylar birliğinin bir Tamgaçısı idi. Makaraç adının, Tamgaçılık işinin farklı bir biçimini ifade eden bir kelime olması gerekmektedir. Ölmez, Makaraç sözcüğünün Sanskrit dilindeki "büyük", "hükümdar" anlamına gelen Maharaja'ya bağlandığını ve yazıtlarda gerçek anlamından ziyade özel bir ad, unvan şeklinde Tamgacının adı olarak kullanıldığını belirtmektedir.²⁶ DLT'de, Çin'den getirilen bir "nakş"ın, mürekkebin adının "mekke(h)" olduğu yazılmaktadır.²⁷ Makaraç sözcüğü ile Mekkeh sözcüğünün ses değişimleri ile birbirini andırması (Mak/Mek) ve Mekkeh kelimesinin Tamgaçılık işinin mahiyetine uygun olarak nakş, mürekkep anlamlarını vermesi bu hususda bir ipucu olabilir. Bununla birlikte Türk Kağanlığında heykelci, ressam vd. meslek gruplarının Çin'den de getirildiği bilinmektedir. Bu sebeple Tamgaçının, yani tamgalarla yazı yazan kişinin mesleğini (Tamgaçılığı) nakş, mürekkep üsulu yapmasından dolayı Çince bir sözcük ödünç alınmış olabilir. Bu ihtimali dikkate alarak Makaraç Tamgaçı adlandırmasını nakşla, mürekkeple tamgaları/harfleri yazan bir Tamgaçı olarak anlamlandırmayı uygun görüyoruz. Oğuz adı da ilgili satırda Türges, On Ok gibi boy adlarını ifade etmektedir. Oğuz adının boylar anlamına sadık kalarak, Oğuz Bilge Tamgaçı ifadesininin Oğuz boylar birliğinin Bilge Tamgaçısı olarak yorumluyoruz. Bilge kelimesi burada özel bir ad değil, Tamgaçının bilgeliğini, özelliğini ifade eden bir sıfattır. Bilge Kağan, Umay Bilge, Bilge Tonyukuk vd. adlarda olduğu gibi Bilge sıfatı, yazıtlarda kişi adlarının önünde cinsiyet farketmeksizin kullanılmıştır. Bilge sözcüğünün kişi adlarının önünde sıfat olarak kullanılmasını Türk Uygur Kağanlığı yazıtlarında da aynı şekilde görmekteyiz.²⁸

²⁵ A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari, Askeri Ünvan ve Terimler*, İstanbul, 1988. s. 84.

²⁶ M. Ölmez, "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler", *Türk Dilleri Araştırmaları*, No: 9. 1999, s. 64-65.

²⁷ *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 523.

²⁸ Ə. Rəcəbov & J. Məmmədov, *Orxon-Yenisey Abidələri*, Bakı, 1993, s. 136.

Makaraç ve Bilge Tamgaçların Kül Tigin'in cenaze törenine katılan ve törenle ilgili Tamgaçılık işlerini icra edecek olan birer Tamgaçı oldukları metnin kendisinden de görüleceği üzere anlaşılmalıdır. Tamgaçların bu türden törenlerde tam olarak ne gibi bir iş yaptıkları yazıtta açık bir şekilde ifade edilmemiştir. Ancak adından anlayacağımız üzere tamga ile yazı işi icra edilmektedir. Tamgaçlardan bahsedilen ilgili yerde Yuğçu, Bitik Taş yapan, Bedizci vd. meslek grupları sıralanmaktadır. Demek ki, Tamgaçılık Türk Kağanlığı zamanında ayrıca bir meslek grubunun adıydı. Tamgalar Türk Kağanlığı zamanında harf olarak kullanıldığı için, o dönem için de yazıyla ilgili işleri gören kimselerdi. Böyle bir durumda Tamgaçların yalnızca incelediğimiz metindeki gibi törenlerde değil, yazıyla ilgili tüm işlerden sorumlu olduklarını veya yazıyla ilgili işleri icra eden kişiler olduklarını düşünülmesi gerekecektir.

Tamga sözcüğü Türkçede zaman geçtikte farklı anlamlar kazanmıştır. Tamga Türk yazısının, yani Türklerin kullandığı yazının adıdır. Tamganın yazı anlamını yitirmesi ve başka anlamlar kazanması Türklerin öz yazılarını atmalarından sonra olmuştur. Türkler başka ulusların yazılarını kullandıkları ve böylelikle artık tamgalar yazı olarak kullanılmadığı için Tamganın da doğrudan yazıyı ifade etme özelliği zamanla ortadan kalkmış, böylelikle Tamgaçı sözcüğünün de yazı ile ilgili işleri icra eden mesleki anlamı da doğal olarak farklı anlam kazanmıştır. Bunlar içerisinde yalnızca "Mühürdarlık" işi ile ilgili anlamı ifade etmiştir. Bu durumu dikkate almadan, VI.-VIII. yy. Türk Kağanlığı'ndan sonraki çağlarda kullanılan "Tamgaçı" kelimesinin yerine göre anlamını Türk Kağanlığı zamanına da ait etmek bir nevi anakronizma olacaktır. Türk Tamgalarının Türkler arasında yazı olarak kullanılmadığı bir dönemde, Tamgalar artık kullanılan bir yazı olmaktan çıktığı için "Tamgaçı" mesleği de doğal olarak doğrudan yazıyı ifade etmeyecektir. Bu duruma en bariz örnek söz konusu kelimelerin sözlükteki anlamları olacaktır. Bu konuda en muteber kaynak olan DLT'de "ol bitig tamgaladı" ifadesi geçmektedir.²⁹ Bitig burada yazılmış resmi evrağı bildirmektedir ve hükümdarın mühürünün yazıya vurulması ifade edilmiştir. Yukarıda da görüldüğü üzere DLT yazıldığı dönemde Tamgalar artık Türk yazısını ifade etmediği için, doğal olarak Tamga sözcüğü de yazı anlamını yitirmiştir. Tamga kelimesi özellikle XIII.-XV. yy.'lardan sonra hükümdarın mühürü ve bir vergi çeşidi olarak yeni anlamlar kazanmıştır³⁰.

Tamgaçılar aynı zamanda Bengi taşlara, yani yazıtlara Tamgaları yazan kişilerdir. Buna rağmen Kül Tigin anısına dikilen Bengi Taş'da ise Yolg Tigin metni kendisinin yazdığını ifade etmekte ve bir Tamgaçıdan söz etmemektedir.

Yigirmi kün olrp bu taşka bu tamka kop Yolg Tigin bitidm.³¹

Yirmi gün oturup bu taşka bu duvara (tamka) hep Yollğ Tigin bitirim

ᠶᠢᠭᠢᠷᠮᠢ ᠬᠦᠨ ᠣᠯᠷᠫᠤ ᠪᠤ ᠲᠠᠰᠬᠠ ᠪᠤ ᠲᠠᠮᠬᠠ ᠬᠣᠫᠤ ᠶᠣᠯᠭᠤ ᠲᠢᠭᠢᠨ ᠪᠢᠲᠢᠳᠤᠮᠤ

²⁹ *Dîvânu Lugâti 't-Türk*, s. 489.

³⁰ В. С. Ольховский, *Историко-археологический альманах*, No: 7, Армавир, 2001, s. 75.

³¹ Ergin, *Kül Tigin Bengi Taşı*, GB, 1. s. 31.

Türk Kağanlığı'nda Tiginlerin hanedan mensubu olduğunu göz önünde bulundurarak ve Tiginlik unvanından dolayı Yolg Tigin'in Tamgaçı mesleğini icra etmeyeceği düşünülebilir. Ya da tam tersi Tamgalarla yazı yazmak bir soyluluk ve aristokratlık göstericisi de ola bilirdi. Aynı zamanda Tamgaların taşlara işlenmesi özel bir teknoloji ve bu işi yapabilecek bir meslek erbabı gerektirmektedir. Bu yüzden Yolğ Tigin'in bu iş için uzmanlaşmış olduğunu düşünmek Türk Kağanlığının sosyal yapısı ile ilgili farklı bir tablo çizmiş oluyor. Yolğ Tigin'in burada Bengi Taşın yazılması işine nezaret eden yetkili kişi olarak mı bitirdim diyor, yoksa doğrudan taşlara Tamgayı işleyen kişi olarak mı? Tamgaçılar Türk Kağanlığında siyasi ve sosyal hayatta yazı işi ile ilgili işleri icra etmişlerdir. Yazıyla ilgili bu işlerin bir çok türden olabileceği ihtimal dahilindedir. Bunlar hattatlık, resmi devlet yazışmaları, elçiler arasında çevirmenlik, Kağan'ın buyruklarının yazılması ve diğer yazı işleri olmuştur. Bu işlerin her biri de seçkin kişiler tarafından yapılan önemli mesleklerdi. Bengi taşlar da Türk Kağanlığında devletin resmi belgeleri idi. Bu sebeple hanedan mensubu Yolğ Tigin'in Kağanlığın resmi belgesi olan Bengi taşta tamgaları yazmış olması da mantıklı gözükmektedir. Yazıtların yukarıda verdiğimiz aktarımında Tamgaçı sözcüğünün anlamları “mühürdar”, “nişancı” olarak verilmiştir. Tamgaçıların gördüğü işler arasında belki *mühürdarlığın*, *nişancılığın* da olduğu, ancak Tamgaçılık işinin yalnızca bu olmaması gerekmektedir. En azından Türk Kağanlığı zamanında bu böyle idi. Sonraki dönemlerde Tamgaçı doğrudan mühürdar veya başka bir meslek memuru olmuş olabilir. Ancak yazı ile ilgili işlerle uğraşan- **hatt sanatı, çevirmenlik, buyrukları yazan-** anlamında Tamgaçı mesleği anlatımda sıralanan diğer meslek grupları ile uymaktadır. Yolg Tigin'in ifadesinde göze çarpan diğer bir husus “Tamka” kelimesidir. Burada geçen “Tamka” sözcüğü ilk bakıştan yazıyı ifade eden bir sözcük gibi gözükmektedir. DLT'de kullanıldığı her yerde “Tam+ka” sözcüğü duvar olarak geçmektedir: Ol tamka tirendi (O duvara yaslandı).³² DLT'de de gösterildiği gibi “Tam+ka” sözcüğünde “tam” kısmı kelimenin kökünü oluşturmaktadır. Bengi taşta da “Tam” kısmı sözcüğün köküdür.

Sonuç

Tamga yazı ilişkisi hususunda Türk yazısının, harflerinin tamgalardan türediği fikri daha esaslı gözükmektedir. Türkler tarafından türetilen ve ilk örneği M. Ö. VI-V. yy.'a tarihlenen Esik Kurganı'ndan bulunan gümüş kase üzerine yazılmış³³ ve en yaygın haliyle Türk Kağanlığı zamanında kullanılan Tamgaların, Türk yazısı veya Türk Tamgaları olarak ifade edilmesi daha berrak bir tanımlama olacaktır. Türkbilim araştırmalarında Türk yazısının adlandırılması ile ilgili yazının mahiyetini ve tarihini tam olarak ifade etmeyen adlandırmaların (Runik yazı, Türk Runik yazısı vd.) yanında söz konusu yazının doğrudan Türk Tamgaları veya Türk yazısı olarak ifade edilmesi tamgaların kökenini ve mahiyetini daha doğru ifade etmektedir.³⁴ Hangi Türk yazısı şeklinde akıllara gelebilecek soru karşısında da, doğrudan Türklere özgü olan ve Türkler tarafından türetilen ve en esaslı da eski Türk inancını ve kültürünü kendinde ifade eden yazının Bengi taşlardaki yazı olduğu gerçeği hatırlanmalıdır. Tamglaların kullanıldıkları ilk aşamada heraldik, dini, hukuki, günlük hayatta süs vd. işlevleri görmüşlerdir. Bu ilk aşamadaki tüm anlamları ile Türk inanç sistemi ile ilişkili

³² *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 274, 275, 276, 392.

³³ Кемал Акишеф, *Курган Иссык*, s. 71.

³⁴ O. Alizade, *VI.-VIII. yy. Türk Kağanlık Yazıtlarında Türk Kimliği*, İstanbul 2022, s. 34.

oldukları için inanç yönünden kutsallıkları vardı. Tamgaların Türkler arasında metin yazısı olarak kullanıldığı dönem Tamga evriminin ikinci aşamasını oluşturmaktadır. Üçüncü aşamada ise Tamgalar Türkler arasında yazı olmaktan çıkmış ve eski kutsallığını kaybetmekle birlikte ilk aşamasına, yani ongun, süs, simge, mühür, nişan biçimine dönmüştür. Tamgaların geçirmiş olduğu üç ayrı evrede sözcüğün anlamı da yeni işlevine uygun olarak değişmiştir.

Türk yazısının harflerinin eski Türkçedeki adı Tamgadır. Tamga harfleri ifade ettiği için Tamgaçı sözcüğü de Tamgalarla yazı yazan, Tamgalarla uğraşan meslek erbabını ifade edecektir. Tamgaçı sözcüğünün tarihin sonraki dönemlerinde farklı anlamları ifade etmesi kelimenin yazılı olarak ilk kullanıldığı Türk Kağanlığı zamanından bağımsız olarak ortaya çıkmıştır. Türkler kendi yazıları olan Tamgalarla yazı yazmayı bıraktıktan sonra doğal olarak artık Tamga sözcüğü harfleri ifade eden bir kelime olarak kullanılmaktan çıkmıştır. Bu durumda ister istemez Tamgaçı sözcüğü de Tamgalarla yazı yazan kişiyi ifade eden bir adlandırma olmaktan çıkmış ve farklı anlamlar kazanmıştır. Türk Kağanlık yazıtlarında geçen Tamgaçı tamgalarla yazı yazan ve yazı/tamga ile ilgili işleri icra eden kişilerdi.

Kaynakça

- Акишев, К., *Курган Иссык*, Москва, Искусство, 1978.
- Аманжолов, А. С., *История и Теория Древнетюркского Письма*, Алматы, Мектеп, 2003.
- Alimov, R., *Tanrı Dağı Yazıtları-Eski Runik Türk Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*, Kömen Yayınları, Konya, 2014.
- Alizade, O., *VI.-VIII. yy. Türk Kağanlık Yazıtlarında Türk Kimliği*, Kutlu Yayınevi, İstanbul 2022.
- Donuk, A., *Eski Türk Devletlerinde İdarî, Askerî Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.
- Duran, R., “Motiflere Dönüşmüş Türk Damgaları-Geometrik Motiflere Farklı Bir Bakış”, *Akdeniz Sanat Dergisi*, Cilt, 13. Sayı, 23. s. 679-698.
- Divânu Lugât't-Türk*, Haz., A. B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- Ergin, M., *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Yayınları, 45. Baskı. İstanbul, 2011.
- Kıdralı, D., Babayar, G., *Türk Bengü Taşı: Şiveet Ulaan Damgalı Anıtı*, Uluslararası Türk Akademisi, Astana, 2015.
- Karatayev, O., Janıbekova, K., “Damgalar ve Onların İşlevleri (Fonksiyonlar)”, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2016 Yıl: 4, Sayı: 8, s. 163-179.
- Ölmez, M., “Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9/1999, s. 59-65.
- Rəcəbov, Ə. & Məmmədov, J., *Orxon-Yenisey Abidələri*, Yazıçı Yayınları, Bakı, 1993.

- Sertkaya, O. F., “Eski Türkler Okur Yazar mıydı?”, *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü-Sempozyum Bildirileri*, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, 2001, s. 23-37.
- Seyidov, M., *Börü*, Kutlu Yayınevi, İstanbul, 2021.
- Tekin, T., *Orhon Yazıtları*. Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi: 1, İstanbul, 2003.
- Toprak, F., “Defter-İ Cengiz-Nâme’ e Boy Nişanları ve Damgalar”, *Turkic Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkic or Turkic*, Volume 6/1 Winter 2011, s. 555-574.
- Tezcan, M., “Eski Türklerde Damga”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum, 1990.
- Ольховский, В. С., *Историко-археологический альманах*, No: 7, Армавир, 2001.
- Яценко, С. А. & Смагулов, Е. А., *Знаки Городиц Чача. Тамги Доисламской Центральной Азии*, Ответственный Научный Редактор: Р.Х. Сулейманов, Самарканд, 2019.
- Васильев, Д. Д., *Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала*, Москва, 1983,
- Кызласов, И. Л., *Рунические Письменности Евразийских Степей*, Российская Академия Наук Институт археологии. «Восточная литература», Москва, 1994.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 19.09.2023

Makale Kabul | Accepted: 23.10.2023

Atıf | Cite as: Sefa Çatal, "Doğu Avrupa'da Bir Kıpçak: Köten Han", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), Aralık 2023, s. 203-216.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1363258>

DOĞU AVRUPA'DA BİR KIPÇAK: KÖTEN HAN

Sefa ÇATAL*

Öz

Geniş coğrafyalara yayılmış olan Türk boylarından bir tanesi olan Kıpçaklar, bünyesinde bulundurduğu diğer Türk küteller ile birçok devlet ve halk ile etkileşimde bulunduğu bilinmektedir. Türkistan coğrafyasından yaptıkları büyük göç ile ileride Batı Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılacak olan Güney Rusya'ya geldikleri görülmektedir. Kendilerine ait yazılı vesikaları bulunmamasından ötürü Rus yıllıklarından faydalanılması gerekmektedir. Böylece Kıpçakların Kiev Knezliği ile başlayan ilişkileri ilerleyen yıllarda çevredeki diğer devletler ile sıklaşmaktadır. Balkan coğrafyası ile de etkileşimde bulunmuşlardır. Uzun yıllar etkin güç olarak bozkırı tek elinde tutan Kıpçakların Moğollar ile karşılaşması durumları değiştirmiştir. Bu döneme başından itibaren şahit olan Köten Han ise hayatı itibarıyla Kıpçakların Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki son dönemleri anlamlandırmak adına oldukça önem arz etmektedir. Çalışma dahilinde Köten Han'ın menşesine, bozkırdaki faaliyetlerine, diğer devletler ile olan etkileşimine, Kumanların geleceğine dair verdiği kararlara ve kendisinden sonra devam eden soyuna değinilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Köten Han, Kıpçak, Macaristan, Kiev Knezliği, Moğollar.

A KIPCHAK IN EASTERN EUROPE: KÖTEN KHAN

Abstract

It is known that the Kipchaks, one of the Turkish tribes spread over wide geographies, interacted with other Turkish masses and many states and peoples. It is seen that they came to Southern Russia, which would later be called Western Dasht-i Qipchak, with their great migration from Turkestan geography. Since they do not have any written documents of their own, Russian annals must be used. Thus, the relations of the Kipchaks, which started with the Kiev Principality, became more frequent with other surrounding states in the following years. They also interacted with the Balkan geography. The situation changed when the Kipchaks, who had held the steppe in their sole control as an effective power for many years, encountered the Mongols. Köten Khan, who witnessed this period from the beginning, is very important in terms of his life in terms of making sense of the last periods in the Desht-i Kipchak geography of the Kipchaks. Within the scope of the study, we tried to touch upon the origin of Köten Khan, his activities in the steppe, his interaction with other states, the decisions he made regarding the future of the Cumans, and his lineage that continued after him.

Keyword: Köten Khan, Kipchaks, Hungary, Kiev Principality, Mongols.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, sefact17@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3588-1667.

Giriş

Türk tarihi dünya tarihinde büyük bir yer kaplamaktadır. Bunun en önemli sebebi elbette ortaya çıktığı coğrafya ve diğer coğrafyalarda kurduğu büyük devletlerdir. Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi kapsamında sürekli yeni coğrafyalara açılmak, fetihlerde bulunmak gereksinimi yerine getirilmektedir. Asya'da başlayan yolculuk önce Asya'nın dört yanına sonra Avrupa ve Afrika'ya kadar uzanmaktadır. Lakin Türk tarihi sadece devlet kurmak, devlet kurduğu yerdeki büyük imparatorlukları yıkmaktan ibaret değildir.

Aslına bakılırsa devlet kurmayan Türk boylarının dünya tarihine etkileri pek fazladır. Sabir ve Ogur gibi Türk kütlelerinin Kafkasya ve Doğu Avrupa'ya kadar olan alan üzerindeki etkileri ilerleyen tarihlerde bölgenin siyasi dağılımını büyük ölçüde etkilemiştir. Avrupa Hunlarının büyük lideri Attila'nın ölümü ardından oğlu İrnek'in Karadeniz kuzeyinde Ogur kütleleri ile birleşmesi Doğu Avrupa'nın, Sabarlardan kalan büyük ailelerden Belencer ve Semenderlerin Hazarların temellerini oluşturması Kafkasya'nın yakın tarihini büyük ölçüde etkileyecektir.¹

Devlet kurmayan Türk boyları kendilerinden sonraki boylar için bir domino etkisi yaratmaları hasebiyle de oldukça önemlidirler. Örnek vermek gerekirse daha ileri tarihlerde Peçeneklerin Karadeniz kuzeyinde varlık göstermelerinden sonraki süreçte Balkan coğrafyasına inmeleri arkalarından gelecek olan Uz ve Kıpçak kütleleri için bir yol tayin etmiştir. Diğer yandan bu boylar devlet kurmamış olmalarına rağmen dâhil oldukları devletlerin önemli kademelerinde kendilerine daima yer edinmişlerdir. Buna en güzel örnek Kıpçaklardır.

Kıpçak Adlandırmaları ve Oluşumu

Gerek Memlûk Devleti'nin gerek Delhi Sultanlığının oluşumundaki temel taş olan Kıpçakların çok geniş bir coğrafyaya yayılmalarının getirisi olarak birçok devletin geleceğinin şekillenmesinde önemli rol oynadıkları görülecektir. Doğu coğrafyasında "Kıpçak", Karadeniz kuzeyinde "Polovets", Batı dünyasında "Kun, Falben" olarak farklı şekillerde adlandırılmalarına² rağmen bu adlandırmalar temelde hırçın ve soluk benizli olmalarını betimlemektedir. Doğu coğrafyasında Kıpçak ismi ağaç kovuğu anlamını taşıırken, Batı coğrafyasında Falben ismi soluk benizli, sarı anlamını taşımaktadır.³

Türk boyları tarih sahnesinde erken dönemde genellikle konfederasyon olarak görülmüşlerdir. Misal olarak Hun Konfederasyonu gösterilebilir. Göktürkler ve Uygurlar da diğer örneklerdir ancak konfederasyonların dezavantajı içerisindeki boyların hâkimiyet hırısıdır. Böylelikle konfederasyon içerisindeki hırslı boyların gruplaştığı bilinmektedir. Göktürk dönemindeki Basmıl, Karluk, Uygur birliği ve hatta bu birlik içerisindeki Basmıllar'a karşı Uygur-Karluk ittifakı gruplaşma kanısını desteklemektedir.⁴ Kıpçaklar ise Kırgız Kağanlığı kuruluşu ile sonuçlanacak 840 Kırgızların Uygur baskını sonrasındaki dönemde Altay dağlarının güneyinden İrtiş havzasına göçtükleri görülmüşlerdir. Bu esnada Kıpçaklar bir başka konfederasyon olan

¹ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III – M.S. X. Asır)*, Türk Tarih Kurumu Ankara 2013, s. 16

² Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020, s. 198

³ Haşim Özel, *Kıpçak Uruk ve Boyları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 14

⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 129

Kimekler içerisinde bulunmakta idiler.⁵ Kimek konfederasyonunda bulunsalar dahi konum olarak Kimeklerden daha batıda, Tobol-İşim havzasında kendilerine yurt buldukları saptanmaktadır. Burada bulunarak Oğuzlar ile sınırdış olmaktadır. Zamanla Kıpçak nüfusunun arttığı görülmektedir. Sadece nüfus değil nüfuzları da artmaktadır. Kimeklere üstün hale gelerek artık konfederasyonun ana gövdesini meydana getirmektedir.

Kıpçak genişlemesi sadece Kimekler üzerine değil aynı zamanda sınırdış oldukları Oğuzlar üzerine de olmaktadır. Yanı sıra Oğuz-Peçenek-Hazar arasındaki rekabette sürekli değişen dengelerin sonucunda Türk boyları birbirlerini zayıflatmaktadır. Hazar Kağanlığı'nın zayıflama dönemleri üzerinde Oğuz Yabgu devleti adı altında Oğuzların birleşerek İdil ötesi akınlar yapmaları yanında Peçeneklerin devletleşme gibi bir hareketinin olmaması sonucunda Peçenekler bölgede tutunamamıştır.⁶ Yakın dönemde Peçeneklerin başını çektiği batı yönlü göç yolu Balkanlara, Macar Ovası'na kadar uzamaktadır. Aynı dönemde Oğuz subaşı Selçuk Bey'in ayrılması ile çöküşe geçen Oğuz Yabgu devleti bir süre sonra Kıpçak boyları tarafından yıpratılarak göç etmeye zorlanmıştır. Bir kısım Oğuz İdil boyundan Peçeneklerin yolunu takip ederek Doğu Avrupa'ya göçmüş ve Rus yıllıklarında Uz olarak adlandırılmışlardır.⁷

Çevresindeki diğer güçlerin göçünün ardından Kıpçaklar bölgede mutlak güç olarak varlıklarını göstermektedirler. Lakin coğrafyada yeni bir güç belirlemektedir. Bu güç Çin'in kuzeyindeki Yeh-lü boyu etrafında A-pao-chi önderliğinde güçlenen Liao hanedanıdır.⁸ İleride Karahitaylar adını alacak hanedan güçlenerek Yelü Daşi adlı bir rehber⁹ eşliğinde kendi coğrafyası dışına açılan Liao hanedanının Kay boyunu önüne katmıştır. Kay boyu ise Kun boyunu önüne katmıştır. Kayların ittiği Kunlar önlerindeki Sarıları, Sarılar Türkmenleri, Türkmenler Oğuzları ve bu sonuncular da Peçenekleri önlerine katarak bir kavimler göçü başlattılar.¹⁰ Zeki Velidi Togan'ın Kıpçaklar için "*Yuguroğulları*" olarak adlandırıldıklarına dair görüşü ilgi çekicidir.¹¹ Yeni gelen topluluğun zaten büyüme evresinin sonlarına gelmiş olan Kıpçaklara dâhil olmuş, Liao hanedanının genişlemeci politikasının sonucunda Kıpçaklar boylar halinde İdil'den geçmeye başlamışlardır. Bu esnada tarih 1030'u göstermektedir.

Göçlerin başlaması ile Kıpçakların İdil nehrini ve dillerini baz alarak iki kısma ayrıldıkları görülmektedir.¹² Böylece Batı ve Doğu Kıpçakları adlandırmasının varlığı ortaya çıkmıştır. Batıya göçü başlatan boy Toksoba boyudur. Diğer boylar ise Yetioba,

⁵ Ahmet Taşağıl, *İlk Türkler Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 231, Özel s. 18

⁶ Faruk Sümer, "Oğuzlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000, s. 327, Ali Ahmetbeyoğlu, "Uzlar", *Türklerin Tarihi*, Ed. Sahure Ergüzel-Yeşim Çağlar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, s. 120

⁷ Mualla Uydu Yücel, "Uzlar (Oğuzlar)", Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 497

⁸ Peter Benjamin Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, s. 197

⁹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2023, s. 87; Nicola Kosmo, Allen Frank ve Peter Benjamin Golden, "Giriş", *İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı*, Çev. Altay Tayfun Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 41

¹⁰ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022, s. 70

¹¹ Togan, s. 203

¹² Kenesbay Musaev, "*Kıpçaklar ve Ana Kıpçakça*", (Çev. Elmira Bamukhambetova), Gazi Türkiyat Dergisi, Sayı:26-Yıl: 2020, s. 212

Burdjoglu (Burçoğlu),¹³ Elborili (Ölberli), Kanguoglu,¹⁴ Andjogli, Durut,¹⁵ Kulabaoglu, Djortan (Cortan), Karaborkli¹⁶ ve Koten (K.n.n.) şeklindedir.¹⁷ İbn Haldun ve Nüveyrî'nin aktardığı kadarıyla ilk göç edenlerden olan Toksoba ile Durut boyu arasında husumet bulunmaktadır.¹⁸ Burada ilk defa Köten'e dair bir bilgi ortaya çıkmaktadır. İbn Haldun ve Nüveyrî'nin aktarımının devamında Köten oğlu Manguş'un öldürülmesi konu edilmektedir. Böylece Köten'in Durut boyundan olduğu öğrenilmektedir. Ayrıca "K.n.n" şeklinde adlandırılan bir Kıpçak boyu için "Kotan" okuması yapıldığı da görülmektedir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Mahmud Kâşgarî "qutân" kelimesinin bir erkek ismi olduğundan bahsetmektedir.¹⁹

Köten'in Görünmesine Kadar Kiev Knezliği

Köten'in hayatını anlamak için aynı zaman dilimlerinde diğer coğrafyalardaki tarihi takip etmek gerekmektedir. Çünkü Kıpçaklar, önlere giden diğer Türk boylarının peşinden hareket ederek ilerlemektedirler. Toksoba boyunun ilk göçen Kıpçak boylarından olduğu göz önünde bulundurulursa Durutların da coğrafi olarak onlara yakın olması lazımdır. Böylece Köten'in de Güney Rusya üzerinden Doğu Avrupa'ya giden boylardan birine mensup olduğu yorumunda bulunulabilir. Bu yüzden Köten'in gördüğü Doğu Avrupa hakkında bilgi sahibi olunulmalıdır. I. Vladimir döneminde Kiev iç karışıklıklardan ötürü üç parçaya ayrılmış haldedir. Lakin I. Vladimir politik açıdan önemli bir zekâyâ sahiptir. Örnek vermek gerekirse iç karışıklıkları bastırmaları için Vareglerden yardım almıştır. İç karışıklıkların ortadan kalkmasıyla ise yine stratejik bir hamle olarak Hıristiyanlığı benimsediği görülmektedir. Dinlerin stratejik bir güç kaynağı olduğu bu dönemde sıkça görüldüğünden bu hareket oldukça ehemmiyetlidir. Gücünü iyice toplayan Kiev Knezliği Novgorod'u da topraklarına dâhil ederek gücünü pekiştirmiştir. Yıl 1015'i gösterip I. Vladimir hayatını kaybettiğinde Knezlik içerisinde tekrar kaos görülmektedir. Bu kaostan üzerinden ise I. Yaroslav ya da diğer adıyla Bilge Yaroslav gelmektedir. Babasının yolundan giderek iç karışıklıklara karşı Vareglerden destek almıştır. Ayrıca dağılmaya yüz tutmuş toprakları tekrardan birleştirmek adına Galiçya bölgesini Leh Cesur Boleslaw'dan geri almıştır. Yaroslav'ın 1054'teki ölümünden önce çocukları arasında yaptığı toprak dağılımı her ne kadar devletin devamını garanti altına almak adına yapılmış olsa da etkili olmamıştır.²⁰

Kiev Knezliği Bilge Yaroslav'ın ölümü ile parçalanmıştır. Ayrılan topraklardan ikisi Galiçya ve Volinya idi. Galiçya Knezliği 1153'te Yaroslav Osmomisl ile Volinya Knezliği 1170'te tahta çıkan, Romanoviç hanedanı kurucusu Roman Mstislaviç ile en parlak dönemlerini yaşamışlardır. Galiçya Knezliği daha çok Macar, Bizans ve Cermen devletleri ile yakın temas kurmaktayken Volinya Knezliği Kiev yanlısı bir politika izlemiştir. Bu politikanın sonucunda ise 1199 yılında Volinya Knezi Roman Mstislaviç, Yaroslav Osmomisl torunlarından Galiçya'yı alarak kendi topraklarına katmış ve

¹³ Mısır Memlûk devletinde önemli yer edinen kişiler çıkartmışlardır.

¹⁴ Peçenek menşelidir.

¹⁵ Terteroba şeklinde de adlandırılır.

¹⁶ Karakalpaklar olması muhtemeldir.

¹⁷ Bolat Kumekov, "XII.-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında", (Çev. Mehmet Kırdıroğlu, Çingiz Samudinov), KTMÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:1-Yıl: 2001, s. 384

¹⁸ Svetlana Pletneva, *Polovtsı*, Lomonosov Yayınları, Moskova 2010, s. 181

¹⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005, s. 455

²⁰ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 35

Galiçya-Volinya Knezi olmuştur. Roman Galiçya politikasını terk ederek diğer devletler ile mücadele etmiş, 1205 yılında Zawichost Muharebesinde hayatını kaybetmiştir. Diğer devletler Roman'ın topraklarını ilhak edemeden Novgorod Knezi Mstislav Mstislaviç gelerek bölgede asayiş sağlamıştır.²¹

Köten'in Görünmesine Kadar Macaristan

Zeki Velidi Togan tarafından Hazarların Kabar uruğu menşei gösterilen Arpad hanedanı²² Macaristan yönetiminde son yıllarını yaşamaktadır. II. András sonrası başa geçen IV. Bèla beraberinde bir dizi yeniliği de getirmektedir. IV. Bèla döneminin daha iyi anlaşılabilmesi için biraz daha eski tarihlere bakılması gerekmektedir. Macarlar ilk başta yönlerini Avrupa'ya çevirmişlerdi. Bunun sebebi Avrupa'nın Karolenj sonrası döneme geçişinde kendi içerisinde bir karmaşaya sahip olmasıdır. Franklara karşı alınan galibiyetler ile iyiden iyiye cesaretlenen Macarlar Kutsal Roma Cermen İmparatorluğunu temellendirecek olan I. Otto'ya karşı Lechfeld mağlubiyeti almaları sonucu duraklamışlardır. Aynı zamanda Macar-Alman ilişkileri de yakınlaşmıştır. Avrupa birleşme sürecine girerken Macaristan gizil bir feodalleşme sürecine girmiştir. Bilindiği üzere feodal düzen Cermen akınlarından mustarip halkın güçlü surlar arasında kendisine yer bulmak amacıyla hareket etmesine dayanan bir süreç başlatmıştır. Böylece sur ve toprak sahipleri merkezi hükümete mukavemet edecek bir güç oluşturmaya başlamışlardır.²³

Macaristan'da da bu durum kendisini direkt olmasa da güçlenen asilzadeler ile gösterir hâle gelmiştir. II. András ile asilzadeler kendileri için imtiyazlı bir ortam hazırlığına girişmiştir. IV. Bèla ise babasının tutumu aksine bu duruma müsamaha göstermemiştir. IV. Bèla merkezi yönetimin güçlenmesi taraftarıydı. Halkının devlete ve devletin gücü orduya olan güveninin sağlanması konusunda çalışmalarda bulunmuştur. İlk çalışması ise kendilerine ülke içerisinde merkezi gücü zayıflatılacak imtiyazlar çıkartmaya çalışan asilzadeler üzerine olmuştur. Verilen toprakları asilzadelerden geri almaya başlamış, devleti tek merkezi güç konumuna getirmeyi amaçlamıştır. Ordu için ise atası Aziz Lazslo zamanından kalma bir düşünce olarak Kumanlardan faydalanmayı planlamıştır.²⁴

IV. Bèla, döneminin ilerisinde bir siyasi görüşe sahiptir. Çevresindeki olayları mutlak surette iyi yorumlamıştır. Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu ile Avrupa'nın birleşmesiyle takiben dağılmış Kiev knezlikleri arasında Mstislav Mstislaviç tarafından sağlanan Galiçya-Volinya birliği arasında ülkesini en iyi konuma getirmek için uğraşmaktadır. Bu çalışmalarını her ne kadar ülkenin asilzade kısmının öfkesine ve daha yavaş bir gelişmeye neden olsa da kısa süre sonra gerçekleşecek olan Moğol istilasına karşı ufak bir önlem olmuştur.

XIII. Yüzyıla Doğru Kıpçaklar ve Köten'in Doğu Avrupa'da Görünmesi

Kıpçaklar batı kesimlere yaklaştıkça haklarında bir şey bilinmemesinden ötürü fiziksel özellikleriyle adlandırılmışlardır. Fiziksel özelliklerinden yola çıkarak "*Kuman*" adı altında anılmaya başlamışlardır. Dönemin Doğu Avrupa gücü Kiev Knezliği yukarıda

²¹ Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar*, s. 47; Serkan Acar, "*Ukrayna'nın Tarihi Kökenleri: Kiev Knezliği'nden Kırım Hanlığı'na*", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8-Sayı: 1-Yıl: 2023, s. 24

²² Togan, s. 216

²³ Muammer Gül, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021, s. 200

²⁴ Ferenc Eckhart, *Macaristan Tarihi*, Çev. İbrahim Kafesoğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1949, s. 64

bahsedildiği üzere Bilge Yaroslav sonrası parçalı bir halde bulunmaktadır. 1055 tarihi ile Kuman başbuğu Boluş kayıtlara ilk geçen Kumandır. Kiev Knezi Jaroslaviç ile barış anlaşması imzalaması ile kayıtlarda yer edinmektedir. Altı yıl sonra Kuman başbuğu Sakal yine Jaroslaviç karşısında tarih sahnesine çıkmıştır. Kiev Knezliği Kuman akınlara karşı gelemeyerek yıpranmıştır. Bir kısım Kıpçaklar ise Uzların peşine giderek Macar Kralı Aziz Lazslo tarafından Macaristan'a yerleştirilmiştir.²⁵

1087 yılında Peçenekler ile Kumanlar arasında bir iletişim olduğu görülmektedir. Peçenek beyi Tatuş daha önceden geldiği Balkanlarda Bizans'ı art arda mağlup ederken yaşadıkları bir yenilgi sonrası Kumanlardan destek talep etmiştir. Bunun üzerine yola çıkan Kuman kuvvetleri henüz intikal etmemişken Peçenekler Bizans'ı mağlup etmişlerdir. Savaş sonrası gelen Bonyak ve Tugorhan savaş ganimetinden pay alamayacaklarını öğrendiklerinde Balkan coğrafyasında gizli ittifaklar başlamıştır. Peçenekler ile Bizans Kumanlara karşı, Bizans ile Kumanlar Peçeneklere karşı, Peçenekler ile Selçuklulardan Çaka Bey Bizans'a karşı ittifak kurmuşlardır. Lakin 1091 tarihinde Peçenekler Çaka Bey ile buluşmadan Lebunium bölgesinde Kumanlar tarafından ortadan kaldırılınca ittifakların değiştiği gözlemlenmiştir.²⁶

1099 tarihinde bu sefer Kuman başbuğu Bonyak önderliğinde Kuman – Kiev ittifakı kurulurken karşılıklarında ise Macarlar bulunmaktadır. Bonyak'ın büyük katkıları ile Macarlar yenilgiye uğratarak zafer kazanılmıştır. 1109 yılına kadar Kumanlar için parlak yıllar olmuştur lakin Kiev Knezi Vladimir Monomah zamanı Kiev Kumanlara karşı birleşmeye gitmiştir. Bonyak'ın Kiev bozkırında ani ölümü ve diğer başbuğların kaybı üzerine bir durağan dönem yaşanmıştır. Bu dönemin diğer büyük başbuğlarından Saruhan'ın oğlu Atrak²⁷ 1118 yılında damadı Gürcü Kralı II. Davit'in yanına gitmiştir.²⁸

Köten bu mücadelelerin üzerinde bir süre geçtikten sonra 1202 yılında kardeşi Somogur ile beraber Rus yıllıklarında görülmektedir. Köten bu dönemde nüfuz olarak İgor Destanı kahramanı başbuğ Konçak oğlu Yuriy ile başbuğ Kebek oğlu Daniil'den²⁹ sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Kiev Knezi Rurik Rostyislavich ile Galiçya-Volinya Knezi Roman Mstislaviç savaşında Köten ile kardeşi Somogur Rurik'i, Macarlar ise Roman'ı desteklemiştir.³⁰ Savaş sonucunda Köten ve Somogur tarafı başarısız olmuş, esaretten son anda kurtulmuşlardır.³¹ Savaşın önemi hem Köten'in Macarlar ile tanışması hem de konumu hakkında bilgi edinilmesi açısından önemlidir. Köten'in bu dönemde Don ve İdil arasında ikamet etmekte olduğu görülmektedir. Köten hakkında bilgi edinmek adına önem arz eden bir isim ise Yüri'dir. II. Kral Davit damadı Atrak'ın torunu,

²⁵ Mustafa Safran, "Kumanlar Kıpçaklar", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 790

²⁶ Asım Korkmaz, "Peçenek Tarihinin Dönüm Noktası: 1091 Lebunion Savaşı ve Bu Savaşın Türk Tarihi Açısından Önemi", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, ed. Semiha Nurdan, Muhammed Özler, Türk Tarih Kurumu, Cilt: 6, Ankara 2022, s. 12

²⁷ Taşağıl, *İlk Türkler Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, s. 238

²⁸ Valeri Stoyanov, "Bulgar Tarihinde Kumanlar (XI-XIV. Yüzyıllar)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 800

²⁹ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019. s. 92

³⁰ Szabolcs Polgár, "Kötönöy, Kun Fejedelem", *Tanulmányok a Középkori Magyar Történelemlről*, ed. Homonnaj Sarolta, Pity Ferenc, Tóth Ildikó Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1999, s. 93

³¹ Lajos Négyesi, "Muhi Muharebesi (11 Nisan 1241)", Çev. Gökhan Dilbaş, *Tarih Okulu*, Sayı: 14-Yıl: 2013, s. 145

Konçak'ın oğlu Yüri önemli bir Kıpçak başbuğudur.³² Yüri ile Köten'in kaderlerinin kesişmesi çalışma için kritik öneme sahiptir.

Köten Han

Yukarıda Köten ve çevresindeki dünya anlatılırken Köten'in nasıl o dünyaya girdiği de anlatılmaya çalışılmıştır. Şimdi Köten'in menşesine değinilecektir. Macar tarihçi István Vásáry'nin Köten için Rus kaynaklarında "*Kotyán Sutoevic*"³³ demektedir. Bunun üzerine Szabolcs'un Pletneva'dan aktardığı şekilde Sutoyevic ailesi Köten'in baba tarafıdır.³⁴ Burada hataya düşülmemesi gereken konu Sutoyevic kelimesinden ötürü Köten'in Rus menşeli birisi olduğunu sanmaktır. Rus yıllıklarındaki bu tür soy isimler kişinin babasına ithaf edilmektedir. Konçak oğlu Yüri Konçakoviç buna örnektir. Ayrıca Mualla Uydu Yücel "*Sutoyevic*" kelimesini "*Süt + benzetme eki – töj*" yani *süt gibi*" şeklinde açıklamıştır.³⁵ Kumanların soluk benizli olduklarını göz önünde bulundurursak Köten'in soyu hakkında kesin bir şekilde Kuman menşeli yorumu yapılması mümkündür.

Köten tarih sahnesine çıkmasıyla 13. yüzyılın ilk yarısına damga vurmuştur. 1205 yılında 1202'nin intikamını alırcasına Galiçya-Volinya Knezliği üzerinde baskı kurmuştur.³⁶ 1223 yılı ise Köten için kritik bir yıl olmuştur. Galiçya-Volinya Knezliğini kurtaran Mstislav Mstislaviç'e kızını vermiştir. Böylece hem Mstislav Mstislaviç ile hem onun Galiçya-Volinya Knezliği işlerini devrettiği Roman Mstislaviç oğlu Daniil Romanoviç Köten ile bağlarını iyi tutmaya çalışmıştır. Köten bölgenin artık önde gelen başbuğlarından olmuştur.³⁷

Diğer yandan 1223 yılında Köten, Yayık nehri taraflarında kendisini belli etmektedir fakat Yayık havalisinde sadece Kumanlar yoktur. Bu tarihte Büyük Moğol İmparatorluğundan Cebe ve Subutay önderliğindeki bir keşif grubu Celaleddin Harezşah peşinden geldikleri Gürcistan'ın bir kısmını ilhak edip Gürcü ordusunu Tiflis'te tutsak edip ayrılmış, Deşti Kıpçak sahasında bulunmaktaydılar.³⁸ Köten'in hangi sebepten burada bulunduğu bilinmemektedir. Keza normal şartlarda Dinyeper ile Don nehri arasında ikamet ettiği bilinmektedir.³⁹ Köten'in yanında bulunan Kumanlar da dikkat çekicidir. Konçak oğlu Yüri Konçakoviç, Kebek oğlu Daniil Kobyakoviç ve Basdı bulunmaktadır. Köten ve yanındakilerin Gürcistan ilhakından haberi var mıydı yok muydu bilinmez ancak Cebe ve Subutay Alan-Kuman ittifakı karşısında çaresiz kaldığı bilinmektedir. Moğollar Kumanlardan haberdardır çünkü Harzemşahlar ile yaptıkları mücadelelerde bolca Kıpçak ile karşılaşmışlardır.⁴⁰ Cebe ve Subutay'ı Celaleddin

³² Sercan Ahincanov, *Kıpçaklar Türk Halklarının Katalizör Boyu*, Çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 131

³³ István Vásáry, *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler 1185- 1365*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 77

³⁴ Szabolcs, s. 98

³⁵ Mualla Uydu Yücel, "İlk Rus Yıllıklarında Geçen Türk Kavimlerine Âid Şahıs İsimleri", *Tarih Dergisi*, Sayı:39-Yıl: 2004, s. 205

³⁶ László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. 141

³⁷ Pletneva, s. 182

³⁸ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 95

³⁹ Szabolcs, s. 99

⁴⁰ Peter B. Golden, "Giriş", *İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı*, Çev. Altay Tayfun Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 53

peşinden gönderen Cuci ise İrtiş-İdil arasını fethederken Kıpçaklar ile karşılaşmıştır.⁴¹ Kumanlara giden Moğollar akraba oldukları kisvesi ile onları yumuşatmış ve fırsattan istifade ederek Dağıstan taraflarında Alanları talan etmişlerdir. Ardından Kumanları bastıklarında bu baskın bir şok etkisi yaratmıştır. Yuri ve Daniil Don havzasına doğru kaçmaya çalışmıştır. Kesin tarihi belli olmamakla beraber⁴² Kumanlar için önemli bir merkez olan Suğdak 1223 yılında Selçuklular tarafından fethedilmiştir.⁴³ Bu esnada Yuri ve Daniil Moğollar tarafından katledilmişlerdir. Köten ve Basdı ise Dinyeper'in yolunu tutmuşlardır. Hâl böyle olunca Köten damadından yardım alabileceğini düşünmüştür. Mstislav Mstislaviç'e olay aktarıldıktan sonra Mstislav diğer Knezler ile bir toplantı düzenleme kararı almıştır. Köten Moğollar karşısındaki kayıpların verdiği tedirginlikten dolayı toplantıya Basdı'yı göndermiştir. Toplantıdan ortak olarak Moğollara karşı birliklik kararı çıkmasına rağmen Kuman ordusu başında Köten değil Köten'in askeri Yarun'un bulunduğu görülmektedir.⁴⁴

Moğollar, Knezlere iki kez elçilik göndermiş, ikisinde de hedeflerinin kovaladıkları Kumanlar olduğunu belirterek teslim edilmelerini istemişlerdir fakat ilk elçiliğin öldürülmesi savaşın zeminini temellendirmiştir.⁴⁵ Kalka muharebesinde Moğolların uyguladığı sahte ricat birleşik Rus-Kuman ordusunu oldukça yıpratmıştır. Kumanlar yüksek ihtimal bu savaş taktiğini bildiklerinden ötürü savaştan erken ayrılmışlardır. İlerlemeye devam ederek sahte ricata düşen Rus ordusunda ise adaş Kiev Knezi Mstislav ve Çernigov Knezi Mstislav Moğollar tarafından imha edilmiştir. Kalka mağlubiyeti sonucunda Moğollar bir kez daha gelmek üzere geri dönmüşlerdir.⁴⁶ Diğer yandan Dinyeper etrafında kendisine yer edinmiş olan Köten yerini değiştirerek Dinyeper'in batısına geçmiştir. Güç dengeleri açısından diğer Mstislaviçler ile anlaşamayan Mstislav Mstislaviç güç kazanmıştır. Ayrıca Köten'e saygı çerçevesinde birleşmiş olan Mstislav Mstislaviç ile Daniil Romanoviç Kalka sonrasında tavırlarını değiştirmelerine sebep olmuş, bu durum Köten'in güç dengelerinin dışında kalmasına sebep olmuştur. Yakın bir tarihte 1227 yılında Kuman başbuğlarından Borç Han Kara Kumanya olarak bilinen Moldova'da vaftiz olarak piskoposluk kurması⁴⁷ Köten'in bu tek başına kaldığı dönemde gözünü Avrupa tarafına çevirmiş olabilir. Yine çok uzak olmayan bir dönemde IV. Bêla'nın aldığı "*Rex Cumanorum*" (Kumanların Kralı)⁴⁸ unvanı da Köten için ilham vermiş olma ihtimali bulunmaktadır.

Cuci oğlu Batu'ya fethettiği her toprağın sahibi olacağı söylenmesinden itibaren planlanmaya başlamış olan Deşti Kıpçak seferi Kalka sonrası yurda dönmekte olan Moğol grubunun İdil Bulgarları tarafından saldırıya uğraması ile kesinlik kazanmıştır.

⁴¹ Mustafa Kafalı, "Cuci Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000, s. 78

⁴² Yüksek ihtimalle Moğolların gelişinden önce tarihlenebilir. Keza asıl Deşti Kıpçak seferine kadar Kuman-Rus güçlerinin bölgeye olan ilgisi Selçuklular tarafından savuşturulmuştur. Moğolların bölgedeki ticareti engelleyebileceği fikri ve Karadeniz ticaretinde söz sahibi olma düşüncesi Selçukluları bu sefere cezbetmiş olmalıdır.

⁴³ Peacock, Andrew Charles Spencer, "*Kırım'a Karşı Selçuklu Seferi ve Alaaddin Keykubad'in Hâkimiyetinin İlk Yıllarındaki Genişleme Politikası*", Çev. Murat Keçiş-Ali Mıynat, Cilt: 29-Sayı: 47-Yıl: 2010, s. 244

⁴⁴ Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022, s. 81

⁴⁵ Mualla Uydu Yücel, *9. Yüzyıl'dan 13. Yüzyıl'a İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2020, s. 597

⁴⁶ Özcan, s. 92

⁴⁷ Vászary, s. 75

⁴⁸ Rásonyi, s. 142

Sefere çıkan Batu mahiyetindeki Moğol ordusu önünde durabilecek herhangi bir güç bulunmamaktadır. Bu yüzden hızlı bir şekilde 1237 yılında İdil Bulgarlarına ulaşılmıştır. Dönemine nazaran sosyoekonomik anlamda muntazam bir yerleşkeye sahip olan İdil Bulgarları ilhak edilmiştir.⁴⁹ İdil sahasında Ölberli boyunun başbuğlarından olan Baçman Moğol ordusunun başbuğlarından Mengü karşısında oldukça direnç göstermiştir ancak katledilmiştir.⁵⁰ Daha sonra seferine devam eden Batu, Rus Knezliklerine ulaşmıştır. Burada da herhangi bir zorluk yaşamamışlardır. Sadece 1238 Kolomya Muharebesinde Ruslar ciddi bir direniş göstermişlerdir.⁵¹

Güneye doğru ilerleyen Moğolları yakından izleyen Köten birçok bölgede çatışmalara dâhil olmuştur. Lakin Kalka'da da görüldüğü üzere döneminin en kuvvetli ordusu olması muhtemel Moğollar karşısında Kuman-Rus birlikteliği işe yaramamaktadır. 1238'de güneye doğru istikamet almasıyla beraber Köten Kalka sonrası göç ettiği Galiçya taraflarına gelerek doğudaki Moğol fırtınasından korunmak amacıyla tebaası ile birlikte batıya göçmekte karar kılmıştır ki akabinde IV. Bèla'ya mektup yazarak kendilerini kabul etmelerini istemiştir.⁵² XIII. Yüzyıla Doğru Macaristan bölümünde bahsedildiği üzere o esnada IV. Bèla aristokrat kesime karşı merkezi otoriteyi güçlendirmek adına güçlü bir ordu tahsis etmek istediğinden bu teklif ona cazip gelmiştir. Üzerine Hıristiyanlığı kabul edecekleri temennisi isteği kabul etmesindeki bir başka etmen olmuştur. Böylece Köten ve tebaası yola çıkmıştır. Eflak üzerinde Radna'ya oradan Macaristan topraklarına ulaşmışlardır.⁵³

IV. Bèla Kumanların gelmesinden çok memnun kalmış, onları büyük bir tören ile karşılayarak gelişlerini kutlamıştır. Çünkü aristokrat kesimin rahatsızlığının yarattığı gerginlik ülke çapında sorunlara sebep olmaktadır. Köten'in yerleştirileceği yer olan Peşt'in seçilme sebebi IV. Bèla'nın kraliyet topraklarına olan yakınlığının yanı sıra daha önce Peçenek kütlelerinin de yerleştirildiği bölge olmasıdır.⁵⁴ Bu durum bile IV. Bèla'nın merkezi otorite için çalışmaları hakkında fikir sahibi olunması açısından yeterli bir örnek olmaktadır. Böylece Köten'in Kumanlarının kısa sürecek olan Macaristan hayatı başlamıştır. Kısa sürmüştür çünkü Kumanlar devletleşmenin getirdiği yerleşik düzenden ziyade bozkır hayatının temel dinamiklerine göre bir hayat sürmekteydiler. Macarlar ise yurtlarına yerleştikleri dönemden beri yerleşik hayata geçmişler ve yerleşik hayatın gereksinimi unsurlar etrafında kendilerine sosyal bir yaşam kurmuşlardır. Kumanların sosyal hayat gereksinimlerinde ise öncelik hayvanları için otlak bulmak olmuştur. Bu yüzden birçok kez yerli halk ile karşı karşıya gelmişlerdir. Karşı karşıya geldiklerinde ise Kumanların ordu-halk oldukları göz önünde bulundurulunca Macar köylülerinin pek şansları olmamış, çareyi yönetime ve yönetimde söz sahibi olduklarını düşündükleri aristokratlara bildirmişlerdir. Keza aristokrat kesim Kumanların gelmesinden memnun değildir. Sonuçta Kumanlar orduyu, ordu IV. Bèla'yı, IV. Bèla ise merkezi otoriteyi

⁴⁹ Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000, s. 472

⁵⁰ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 96

⁵¹ Altay Tayfun Özcan, "*Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar*", Tarih Okulu, Sayı: 14- Yıl: 2013, s. 39

⁵² Altay Tayfun Özcan, *Moğollar Avrupa'da Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı (1241-1242)*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 142

⁵³ Baran Başak, *Kumanların Macaristan'a Göçleri ve Yerleşmeleri (s. 1-140)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, 2022, s. 51

⁵⁴ Pletneva, s. 79; Rásonyi, s. 113

güçlendirecek, durum aristokratların aleyhine olacaktır. Böylece bir Kuman düşmanlığı Peşt içerisinde kendisine yer edinmeye başlamıştır.

1240 yılına gelindiğinde Kırım, İdil Bulgarları sahası tamamen Batu Han emrine girmiş, Altınordu devletinin temelleri atılmıştır. Batu artık sadece Kumanların peşinde değildi. Rus Knezliklerin ilhaki ile gücünü iyiden iyiye Avrupa üzerinde hissettirmeye başlayınca içlere sokulmayı planlamıştır. 1240 yılının son aylarında orta İdil'den gelen Mengü ile Batu'nun orduları Kiev'i almıştır. Bu gelişmeyle birlikte Avrupa hedefi için kapı açılarak sıradaki hedef Lehistan olmuştur.⁵⁵

Kiev Knezliğinin düşmesi Avrupa içerisinde de endişe yaratmıştır. Bu durum Avrupa'nın Cermenler tarafından ilhakına kısmen benzemektedir. Avrupa o dönem sonrasında feodal sisteme geçmiştir. Macaristan halkının, Lehistan halkı ilhak edilirken etkilenmeyeceklerini düşünmeleri imkânsızdır. Halk bunun için bir korunma psikolojisine, bireysel olamayacağı için devlet bazında bir korunma ihtiyacı hissetmektedir. IV. Bèla'nın elindeki en önemli güç Kumanlardır. Zira kendi kuvvetleri Moğollar karşısında oldukça hantal kalacaktır. Aristokratlar da IV. Bèla'nın bu kozunun farkındadır. Diğer yandan Avrupa mutlak gücü II. Frederick önderliğindeki Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu bu duruma kısmen kayıtsız kalmaktadır.⁵⁶ Ve hatta I. Otto'nun Lechfeld zaferi ile krallığını tescillediği düşünülecek olursa II. Frederick'in de böyle bir düşüncesinin olması muhtemeldir. Bunun için en önemli kanıtlardan ilki bahsedildiği gibi Moğol işgali karşısında kalınan kayıtsızlıktır.

Moğol kuvvetlerinin dağılarak Macaristan'ı kısıpca alırcasına ilerlemesi devam etmektedir. Macaristan muhtemelen bu dönemde Moğollar tarafından Avrupa'ya açılan bir giriş kapısı olarak görülmekteydi. Karpatlara gelen Batu önderliğindeki Moğol kuvvetlerinin diğer bir kolu Lehistan'ın iyiden iyiye içerisine sokulmuştur. Lehistan'ın işgali sırasında öncü bir Moğol birliğini imha eden II. Frederick'in askeri birliği bu Moğol birliğindeki Kumanlardan esirler almışlardır.⁵⁷ Peşt nüfusundaki Alman çokluğu göz önünde bulundurulduğunda⁵⁸ halkın Moğol ordusundaki Kumanlar hakkında nasıl fikir sahibi olduğu konusu açıklık kazanmaktadır. Bu da II. Frederick'in düşünce dünyası hakkında fikir elde edilebilmesi için ikinci kanıttır.

Halk, Kumanları casusluk ile suçlamaya başlamıştır. Bir yandan aristokrat kesimin huzursuzluğu diğer yandan III. Frederick'in teşvikleri durumu alevlendirmiştir. Üstüne üstlük Batu'nun mektup yollayarak Köten'in varlığından haberdar olduğunu söyleyerek Kumanların teslim edilmedikleri takdirde felaketin kapıda olduğunu söylemesi üzerine ayaklanan halk Köten'i casus bellemiştir. Köten'in bulunduğu yeri basmaya gitmişlerdir. Selmeczi László, Kötöny Népe Magyarországon adlı eserinde bu dönemi şu şekilde aktarmaktadır; *“Macarlar ve Almanlar aniden silahlanıp Köten'in kaldığı saraya girmeye çalıştılar. Köten ve adamları ok ve yaylarını kaparak onların ilerleyişini engellemek istediler. Fakat halk bir boşlukta onları yakaladı ve hemen başlarını keserek sarayın penceresinden kalabalığın içerisine attılar.”*⁵⁹

⁵⁵ Ahmet Gökbel, “Kıpçaklar ve Kumanlar”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 738

⁵⁶ Burak Çelik, “Moğolların Rus Knezlikleri ile Doğu ve Orta Avrupa Topraklarını İstilasası (1236-1242)”, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı: 16-Yıl: 2022, s. 132

⁵⁷ Bryan Cartledge, *Will to Survive: A History of Hungary*, Oxford University Press, Oxford 2011, s. 29

⁵⁸ István Vásáry, “Cuçi Evladının Memleketi: Batı Bozkırları ve Doğu Avrupa”, *İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı*, Çev. Altay Tayfun Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 140

⁵⁹ Selmeczi László, *Kötöny Népe Magyarországon*, Karcag Belediyesi, Karcag 2011, s. 92

Köten'in katli IV. Bèla'yı derinden üzmüştür ve yapılanın yanlışlığı kısa sürede ortaya çıkmıştır. Kumanlar başbuğlarının katledilmesi üzerine isyan ederek Franka ve St. Martin merkezlerini yağmalamışlardır.⁶⁰ Ardından Tuna üzerinden Sirem'e oradan Bulgaristan'a göçerek ülkeyi terk etmişlerdir.⁶¹ Bu durum Macaristan adına bir felakettir. Üstelik felaketler sadece Kumanların yağması ve ülkeyi terk edişleri ile sınırlı kalmamış, bu olayın üzerinden henüz bir ay geçmeden Moğollar batıdaki en uç sınırlara ulaşarak Liegnitz savaşında Silezya prensi II. Henry'i öldürerek başını kazığa geçirmişlerdir. Bundan iki gün sonra ise Macaristan üzerine yönelmişlerdir ki diğer bir ordu zaten Karpat dağlarında bulunmaktadır. Bir ordu Verecke'de üç ordu ise Erdel'den gelmekteydi. 10 Nisan günü Mohi nehri kenarında bulunan IV. Bèla ve ordusu her ne kadar direnseler de Subutay'ın savaş bilgisi üstün gelmişti.⁶² Kumanların da bulunmaması mağlubiyetin habercisiydi. Macaristan böylece düşmüş oldu. Macar halkı göz göre göre aristokrat kesimin kurbanı olmuştur.

IV. Bèla Mohi savaşından sağ kurtulmayı başararak II. Frederick'e sığınmış ancak II. Frederick'in kendisinden toprak istemesi üzerine bölgede kalmamıştır. Büyük Kağan Ögedey Han'ın ölümü üzerine Moğollar çekilerek Avrupa'nın daha derinlerine inmemişlerdir. IV. Bèla ülkesine döndüğünde aristokratlara toprak tahsis ederek ülkenin tekrardan canlanmasını istemiş, Alman zanaatkârları ülkeye davet etmiştir.⁶³

Köten Han öldürülünce Kumanların çevrelerini yağma ederek göçtüklerine yukarıda değinilmiştir. Bulgaristan'a göçen Köten Han'ın mahiyetindeki Durut/Terterobalıların bir kısmı burada II. Bulgar devletinin kuruluşunda etkin rol oynamışlardır. Bulgar devletine hanedan olan Terter ve Vidinli Şişmanlar Terterobalıları tarafından kurulmuştur.⁶⁴ Bir kısım ise Bizans'a giderek Bizans tarafından belirli bölgelere yerleştirilmiştir.⁶⁵

Köten Han'ın sarayının basılarak katledilmesi olayında küçük yaşta bir kızı da bulunmaktadır ancak o katliamdan sağ kurtulmuştur. Daha sonra büyütüleceği aile tarafından vaftiz edilmiştir. Vaftiz edilmesinin ardından Elizabeth ismini almıştır. Elizabeth Macar ailesine gelin gitmiştir. IV. Bèla'nın oğlu V. István ile evlenmiştir. V. István ve Elizabeth'in doğan çocukları ise ileride hükümdar olacak olan IV. László'dur. Aynı zamanda Kun László olarak da bilinmektedir.⁶⁶ IV. László hayatını bir Kuman gibi yaşamıştır. Kumanların Macar topraklarında iskân edilebilmesi için uğraşmış, Têtêny kurultayını toplayarak Kumanları Hıristiyanlaştırmayı ve yerleşik hayatta yaşamalarına uyum sağlamalarını sağlamaya çalışmıştır. Lakin her ne kadar Kumanların menfaatine uğraşsa da Kumanlar ile ters düşmesi sonucunda öldürülmüştür.⁶⁷

⁶⁰ Mehmet Berk Yaltrık, *Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri (s. 1-158)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, 2014, s. 76

⁶¹ Vásáry, s. 77

⁶² Lajos Négyesi, "Muhi Muharebesi (11 Nisan 1241)", (Çev. Gökhan Dilbaş), Tarih Okulu, Sayı: 14-Yıl: 2013, s. 264, Vásáry, *İç Asya Tarihi*, s. 139

⁶³ Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 68

⁶⁴ Golden, s. 306

⁶⁵ Mualla Uydu Yücel, "Kumanlar (Kıpçaklar)", s. 529

⁶⁶ Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 71

⁶⁷ Arboc, Törteli ve Kemence adlı Kumanlarca öldürülmüştür.

Sonuç

Türk devletlerinin temelini oluşturan Türk boyları aynı zamanda çevrelerindeki diğer halklar ile de yoğun etkileşimler içerisinde bulunmaktadır. Bu etkileşim kapsamında diğer halklara yönetici veya askeri pozisyonlarda dâhil oldukları bilinmektedir. Çin halkına yöneticilik yapan Tabgaçlar, Abbasi Devleti için askerlik görevinde bulunan Oğuzlar buna örnektir. En fazla millete temas eden Türk boyu ise Kıpçaklardır. Konargöçer hayat tarzlarından ve uzun mesafeli göçlerinden ötürü geniş bir coğrafyaya yayılan Kıpçaklar Mısır'dan Rusya'ya, Kafkaslardan Balkanlar'a birçok devlet ve halk ile etkileşimde buldukları bilinmektedir. Kiev Knezliği tarafından görülmelerinden itibaren kendi adları ile anılan Deşt-i Kıpçak'ta yoğun olarak bulunan Kıpçaklara ait bilgilere Rus yıllıklarından ulaşılabilmektedir. Kıpçakların yaşayışı ve başbuğları hakkında da bilgiler elde edilebilmektedir. Böylece Köten Han'ın ismi ile karşılaşılmaktadır. Kısıtlı bilgiler sebebiyle menşei hakkında sadece çıkarımlarda bulunulabilen Köten Han'ın Kafkaslarda, Galiçya'da, Macaristan'da faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Kimi zaman akınlar aracılığı ile olan bu faaliyetler kimi zaman evlilik gibi toplumsal müesseseler aracılığı ile kendilerini göstermektedir. Keza akınlar ve evlilikler Kıpçakların Kiev Knezliği özelinde Rus Knezlikleri ile olan ilişkilerinde ön planda bulunan faaliyetlerdir. Köten Han'ın Moğollar ile karşılaşmasının ardından hayatının büyük ölçüde değiştiğine şahit olunmaktadır. Biraz daha arka plana çekilerek komutanlarını ön plana koymaktadır. Evlilik müessesesi ile kurduğu Galiçya ittifakını da kullanmasıyla toplanan Knezlikler toplantısına Bastı'yı göndermesi, Moğollara karşı tertip edilmesini sağladığı Kuman-Rus ordusunda Kumanların başına Yarun'u vermesi örnek olarak verilebilir. Köten Han aslında siyasi anlamda oldukça ehemmiyetli bir politika izlemektedir. Moğolların Kalka Muharebesi'ni kazanmasıyla Knezler içerisinde öldürülenler olduğu bilinmektedir. Köten Han'ın bu seferde hayatını kaybetmesi Kumanlar için bir felakete sebep olabileceği gibi dağılabilecekleri tahmin edilebilmektedir. Kalka sonrası Köten Han akıllıca olan politikasını sürdürerek buldukları konumu değiştirdiği, Avrupa içlerine yaklaştığı bilinmektedir. Bu politikasının akıllıca olduğu Moğol ordularının tekrardan Doğu Avrupa'da görülmesiyle kesinlik kazanmaktadır. Çünkü Köten Han, son ana kadar savaşmasına rağmen herhangi bir mağlubiyeti göz önünde bulundurup Macar Kralı IV. Bèla'ya bir mektup yazarak tebaasını Moğol tehdidinden kurtarmayı amaçlamıştır. Macaristan Kumanlar için büyük bir şans olmaktadır Köten Han için şanssızlık sebebi olmaktadır. Avrupa kendi içerisindeki hesaplaşmaları arasında kalarak casus ilan edilmesi sonucunda halk tarafından katledilmiştir. Kendisinden sonraki soy üyelerinin ise Bulgaristan ve Macaristan'da yönetici ve askeri sıfatlar ile hayatlarını sürdürmüşlerdir.

Kaynakça

- Acar, Serkan, "Ukrayna'nın Tarihi Kökenleri: Kiev Knezliği'nden Kırım Hanlığı'na", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8-Sayı: 1-Yıl: 2023, s. 14-30
- Ahincanov, Sercan, *Kıpçaklar Türk Halklarının Katalizör Boyu*, Çev. Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.
- Ahmet Gökbel, "Kıpçaklar ve Kumanlar", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 729-756

- Ahmet Taşağıl, “İdil Bulgar Hanlığı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000, s. 472-474
- Başak, Baran, Kumanların Macaristan’a Göçleri ve Yerleşmeleri (s. 1-140), Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, 2022.
- Cartledge, Bryan, *Will to Survive: A History of Hungary*, Oxford University Press, Oxford 2011.
- Cosmo, Nicola; Frank, Allen ve Golden, Peter, İç Asya Tarihi Cengizliler Çev. Altay Tayfun Özcan, İstanbul 2022.
- Çelik, Burak, “Moğolların Rus Knezlikleri ile Doğu ve Orta Avrupa Topraklarını İstilasası (1236-1242)”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 16-Yıl: 2022, s. 125-144
- Eckhart, Ferenc, *Macaristan Tarihi*, Çev. İbrahim Kafesoğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1949.
- Faruk Sümer, “Oğuzlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000, s. 325-330
- Golden, Peter Benjamin, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021.
- Gül, Muammer, *Orta Çağ Avrupa Tarihi, Bilge Kültür Sanat*, İstanbul 2021.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- Karatay, Osman ve Acar, Serkan, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- Kolektif, *Türklerin Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.
- Korkmaz, Asım, "Peçenek Tarihinin Dönüm Noktası: 1091 Lebounion Savaşı ve Bu Savaşın Türk Tarihi Açısından Önemi", XVIII. Türk Tarih Kongresi, ed. Semiha Nurdan, Muhammed Özler (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022)
- Kumekov, Bolat, “XII.-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak’taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında”, (Çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinov), *KTMÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:1-Yıl: 2001, s. 380-394
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- László, Selmeczi, *Kötöny Népe Magyarországon*, Karcag Belediyesi, Karcag 2011.
- Mahmud, Kâşgarlı, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005.
- Musaev, Kenesbay, “Kıpçaklar ve Ana Kıpçakça”, (Çev. Elmira Baimukhambetova), *Gazi Türkiyat Dergisi*, Sayı:26-Yıl: 2020, s. 209-227
- Mustafa Kafalı, “Cuci Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000, s. 78-79
- Mustafa Safran, “Kuman Kıpçaklar”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 785-792

- Négyesi, Lajos, “Muhi Muharebesi (11 Nisan 1241)”, (Çev. Gökhan Dilbaş), Tarih Okulu, Sayı: 14-Yıl: 2013, s. 245-265
- Özcan, Altay Tayfun, “Chronica Maiora’da Moğollara Dair Kayıtlar”, Tarih Okulu, Sayı: 14-Yıl: 2013, s. 23-77
- Özcan, Altay Tayfun, Moğollar Avrupa’da Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı (1241–1242), Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- Özcan, Altay Tayfun, Moğol-Rus İlişkileri, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.
- Özel, Haşim, Kıpçak Uruk ve Boyları, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.
- Peacock, Andrew Charles Spencer, “Kırım’a Karşı Selçuklu Seferi ve Alaaddin Keykubad’ın Hâkimiyetinin İlk Yıllarındaki Genişleme Politikası”, (Çev. Murat Keçiş-Ali Mıynat), Cilt: 29-Sayı: 47-Yıl: 2010, s.243-265
- Pletneva, Svetlana, Половцы, Ломоносовъ, Moskova 2010.
- Polgár, Szabolcs, “Kötönöy, Kun Fejedelem”, Tanulmányok a Középkori Magyar Történelemtől, ed. Homonnaj Sarolta, Pity Ferenc, Tôth Ildikô (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1999)
- Rásonyi, László, Tarihte Türklük, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.
- Roux, Jean-Paul, Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl, Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020.
- Şeşen, Ramazan, İbn Fadlan Seyahatnamesi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022.
- Taşagıl, Ahmet, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III – M.S. X. Asır), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- Taşagıl, Ahmet, İlk Türkler Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar, Kronik Kitap, İstanbul 2021.
- Togan, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2023.
- Valeri Stoyanov, “Bulgar Tarihinde Kumanlar (XI-XIV. Yüzyıllar)”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 798-809
- Vásáry, István, Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar’da Doğulu Askerler 1185-1365, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.
- Yaltrık, Mehmet Berk, Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri (s. 1-158), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, 2014.
- Yücel, Mualla Uydu, “İlk Rus Yıllıklarında Geçen Türk Kavimlerine Âid Şahıs İsimleri”, Tarih Dergisi, Sayı:39-Yıl: 2004, s. 181-212
- Yücel, Mualla Uydu, 9. Yüzyıl’dan 13. Yüzyıl’a İlk Rus Yıllıklarında Türkler, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2020.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 29.09.2023

Makale Kabul | Accepted: 17.11.2023

Atıf | Cite as: Can Karamanoğlu, “Tatar Aydınlarından Lebib Karan (1887-1964): Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), Aralık 2023, s. 217-233.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1368512>

TATAR AYDINLARINDAN LEBİB KARAN (1887-1964): HAYATI, FAALİYETLERİ VE FİKİRLERİ

Can KARAMANOĞLU*

Öz

A. Lebib Karan (1887-1964), yetmiş yedi yıllık ömründe birçok önemli olaya şahit olmuş Kazanlı bir muhacir, doktor, şair ve yazardır. Çocukluk yılları Kazan taraflarında geçmiştir. İstanbul'a geldikten sonra Balkan Harbi ve Kurtuluş Savaşı'nda gerek cepheye gerekse cephe gerisinde birçok görev almıştır. Vatanından ayrılmış olsa da Kazan ile olan alakasını muhafaza etmiş, yazılarının büyük bir kısmını Tatar kimliğinin korunmasına hasretmiştir. Karan, Kazan ve Orenburg'daki medrese tahsilinden sonra 1909 yılında eğitimine devam etmek için İstanbul'a gelmiş, burada Mekteb-i Tibbiye'de tahsilini tamamlamış ve doktorluk vazifesine başlamıştır. 1927'de Berlin'e gitmiş ve İdil-Ural İstiklal komitesinin faaliyetlerini desteklemiş, dönüşünde ise Süyümbike Kültür Cemiyeti'ni kurarak bu teşkilatın başkanlığını yapmıştır. *Türk Yurdu* ve *Yaña Milli Yul* mecmualarında makaleler yayımlayan Lebib Karan, yaptığı çalışmalar ile Türk-Tatarlara sesini duyurmayı ve hariçte Tatar Türkçesini ve kültürünü yaşatmayı amaçlamış, bu amaçla bazı eserlerini Kazan Tatarcasıyla kaleme almıştır. Onun hayatı hakkında sınırlı sayıda da olsa makaleler yazılmış fakat fikirlerini ve eserlerini ele alan kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın 20. yüzyılın başında Türkiye'ye göç eden Tatar aydınlarının yeni vatanlarında yaşadıkları zorlukların ve beklentilerin anlaşılmasına küçük bir katkı sunacağı ümit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Lebib Karan, İdil-Ural, Tatarcılık, Tataristan, Muhaceretteki Tatarlar.

A TATAR INTELLECTUAL, LEBİB KARAN (1887-1964): HIS LIFE, ACTIVITIES AND IDEAS

Abstract

A. Lebib Karan (1887-1964) is an immigrant Kazan Tatar intellectual, doctor, poet and writer who witnessed many important events in his seventy-seven-year life. His childhood years were spent in Kazan. Although he was away from his homeland, he kept his relationship with Kazan and devoted most of his writings to the preservation of Tatar identity in his entire life. Karan in a madrasa in Kazan, then in Orenburg and came to Istanbul in 1909 to continue his education. Here, he graduated from the Mekteb-i Tibbiye and started to work as a doctor. He participated in the Balkan War and the War of Independence. In 1927 he went to Berlin and supported the activities of the Volga-Ural Independence Committee. On his return from Germany, he founded the Süyümbike Cultural Society and became the chairman of this organization. He

* Tarih Öğretmeni, Muş Anadolu Lisesi, cankaramanoglu@outlook.com, ORCID: 0000-0001-6926-5021.

wrote many articles in *Türk Yurdu* and *Yana Milli Yul* journals. Lebib Karan aimed at preserving the Tatar language and culture alive by writing some of his works in Tatar although he was living in Turkey. Although he was an important emigree Tatar intellectual there has been no comprehensive study about his ideas and works. Therefore, by studying Karan's life and works, this study aimed at understanding the difficulties and expectations of Tatar immigrants who took refuge in Turkey at the beginning of the twentieth century.

Keywords: A. Lebib Karan, Tatar immigrants, the Volga Tatars, Tatarism, Tatarstan

Kazanlı fikir adamı, yazar ve şair Dr. Ahmet Lebib Karan (Әхмәт Ләбиб Каран, Lebib Selim) Tatar Türkçesi ve kültürünü yaşatmayı amaçlamış ve bu mücadelesini hariçte sürdürmüş Tatar aydınlar arasında önemli bir yere sahiptir. O, Yusuf Akçura ve Ayaz İshakî gibi Rusya Türklerinin önde gelen aydınlarıyla birlikte birçok faaliyete girişmiştir. Türk dünyasının en itibar gören yayınlarının başında gelen *Türk Yurdu*'nda 1915-1916'da ve Ayaz İshakî tarafından çıkarılan *Yana Milli Yul* mecmuasında ise 1929-1930 yıllarında yazdığı makaleler bu faaliyetlerin başında gelmektedir. Gençliğinde İstanbul'a gelerek Mekteb-i Tıbbiye'de tahsil gören Karan, ömrünün büyük bir kısmını burada geçirmiştir. 1927'de cildiye alanında uzmanlaşmak gayesiyle Almanya'ya gitmiş ve burada *Yana Milli Yul* mecmuasında yazılar kaleme almıştır. Berlin'de bulunan İdil-Ural İstiklal teşkilatının faaliyetlerini de destekleyen Karan'ın çalışmaları bununla sınırlı kalmamıştır. Türkiye'de Tatar kültürünü korumak amacıyla yazdığı eserlerinin dili Tatar Türkçesidir. Aynı zamanda Süyümbike Kültür Cemiyeti'nin kurucusu da Lebib Karan'dır.

Türk Yurdu'nda 2 makalesi, *Milli Yul* dergisinde ise Tatarların siyasi, kültürel ve ekonomik haklarını gözettiği 9 makalesi bulunmaktadır. Bu mecmuanın misyonuna uygun olarak Kazan kültürünü ve Tatar millî kimliğini ön plana çıkaran Karan, İdil-Ural'ın Rus boyunduruğundan kurtulması dileğiyle yazılar kaleme almıştır.

Karan'ın hayatı ve fikirleri hakkında önemli bilgiler içeren ana kaynaklardan *Yeş Vaktimning Cırları, Tüşüncemning Cırları ve Sümsirimning Cırları* (1959) isimli eserleri ekseriyeti Kazan Türkçesiyle yazılmış cır (şiir) kitaplarıdır. *Şehabettin Mercanî: Turmuşu Hem Eserleri* (1960) isimli kitabında ise Kazanlı tarihçi ve ıslahatçı âlim Şehabettin Mercanî'nin hayatını kaleme alır. Her ne kadar orijinalliği tartışılabilir olsa da bu eser Mercanî'nin Tatar aydınları için önemini gösterir. *Tatarlarning Tüpçığışı* (1962) isimli kitabında İdil-Ural Türklerinin tarihini ve o çağdaki durumunu anlatmaktadır. Bu çalışma onun fikirlerini aydınlatan en önemli eserdir. Kazan Türklerinin milli kahramanının hayatını anlatan *Süyümbike Han: Anıng Turmuşu Hem Tüşünceleri* (1963) isimli bir şiir kitabı bulunmaktadır.

Öte yandan onun hakkında yazılan makalelerden en önemlisi kızları İdil [Almat] ve Dim [Bapisch]'in, doğumunun 90'ıncı yıldönümü münasebetiyle kaleme aldığı "Dr. Ahmed Lebib Karan" isimli *Kazan* dergisinde yayımlanan makaledir.¹ Karan'ın hayatıyla ilgili birçok önemli bilgi burada bulunmaktadır. İsmail Otar ve Ömer Özcan tarafından yayımlanan *Cafer Seydahmet Kırımer'in Günlüğü 1954-1960* (2003) isimli eserde ve Fahrettin Kerim Gökay'ın "Dr. Lebib Karan" adıyla yazdığı makalesinde onun hakkında bazı genel bilgiler bulunmaktadır.² Ferit Ragıp Tuncor'un "A. Lebib Karan (1887-1964)" isimli yazısı da onun hayatı hakkındaki başka kaynaklarda bulunmayan birkaç farklı bilgi

¹ İdil-Dim, "Dr. Ahmet Lebib Karan" *Kazan*, S. 20, 1977, s. 34-39.

² Fahrettin Kerim Gökay, "Dr. Lebib Karan", *Emel*, S. 24, Temmuz-Ağustos 1964, s. 50.

içermektedir.³ Karan'ın Balkan Harbi'nde Yakup Cemil'in çetesinde faaliyet gösterdiği ve Viyana hastanesi Deri Hastalıkları kliniğinde çalıştığı bilinmektedir.⁴

Lebib Karan'ın diğer bir kısa biyografisi ise Fethi Erden'in *Türk Hekimleri Biyografisi* (1948) adlı kitabında bulunmaktadır. Burada daha çok meslekî faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Lowell Bezanis "Volga-Ural Tatars in Emigration" isimli makalesinde Lebib Karan'ın hayatına değinmektedir.⁵ Beril Devlet'in, *Bir Ömre Altı Hayat Sığdıran Nadir Devlet'in Yaşam Öyküsü* (2014) isimli eserinde Lebib Karan'dan ve kurduğu Süyümbike Kültür Cemiyeti'nden bahsedilmektedir. Kızıl Tataristan dergisinde M. Sagıydullin'in esasında Ayaz İshakî'yi eleştiren makalesinde de bahsi geçmektedir.⁶ Hatıyp Minnegulov'un Lebib Karan'ın hayatını ve fikirlerini derlediği makalesi ise onun hakkında birçok orijinal bilginin bulunduğu önemli bir çalışma olup Karan'ın Tataristan'da nasıl bilindiğini aydınlatması açısından önem arz eder.⁷ Ryosuke Ono, muhaceretteki Özbek Türklerinden Abdülvahap Oktay'ı anlattığı makalesinde onun hayatı ve faaliyetlerinden söz etmektedir.⁸

Hayatını İdil-Ural Tatarlarının millî kimlik ve millî bilince sahip olmaları yolunda geçiren Lebib Karan'ın yeterince bilinmeyen birçok eser ve makale bıraktığını gördük. Henüz müstakil bir şekilde incelenmeyen bu eserlerine ulaşarak çalışmamızın orijinalliliğine katkıda bulduk. Hayatı hakkında yazılanları olabildiğince bir araya toplamaya gayret ettik. Konu başlıkları altında eserleri ve makalelerini analiz ederek onun fikrî dünyasını sunduk. Şiir kitaplarının okunmasıyla önemli sayılabilecek biyografik malumata ulaştık. Bu malumatın bir kısmı da Tatar halkının kültürel, sosyal ve ekonomik durumunun ele alındığı kıymetli bilgilerdir.

Ahmet Lebib Karan'ın Hayatı

Dr. Ahmet Lebib Karan, Kazan yakınlarında ataları tarafından kurulmuş olan Karan avılında⁹ (köyünde) 5 Ocak 1887 yılında doğmuştur. Babası imam Fethülbeyân Efendi, bu köyün müderrisliğini de vazife edinmiştir. Annesi Şemsülbenat Hanımdır. Karan'ın: Ekrem, Lebabe, Lebib, Hamit, Habibe ve Havle olmak üzere yedi kardeşi vardır.¹⁰ Lebib Karan, köyünü bir şiirinde şu şekilde anlatır:

“Minim tугan süyüklü avulumnung adı Karan.

Br çakırım yugarısından çıkan suvu Karan.

On altı buvun ilgeri babamning adı Karan.

³ Ferit Ragıp Tuncor, “A. Lebib Karan (1887-1964)”, *Sanat Dünyası*, 1964, s. 4-5.

⁴ Tuncor, s. 4-5.

⁵ Lowell Bezanis, “Volga-Ural Tatars in Emigration”, *Central Asian Survey*, C. XI, S. 4 13 September 2007, s. 29-74.

⁶ M., Sagıydullin, “Millî Bayrak Astında Seyasi Fehiş”, *Kızıl Tatarstan*, S. 111 22 May 1929. Aktaran: Gayaz İshakî, XV, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2014, s. 37-47.

⁷ Hatıyp Minnegulov, “Tatar süzen olılagan Karan,” *Medeni Comga*, 2 Mart 2021.

⁸ Ryosuke Ono, “Muhaceretteki Bir Özbek Türkü'nün Mektuplarına Göre Türk Dünyası- Abdülvahap Oktay ve Mektupları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. LIII, S. 2, 2013, s. 563-584.

⁹ Burası, Başkırdistan'daki Ufa ilinin bir köyüdür. Eski Menzelin ve Belebeev rayonlarında [ilçelerinde], şimdi Sarmanovsky, Çekmagushevsky, Buzdyakskiy gibi bölgelerde Karan adını taşıyan birçok Tatar köyü bulunmaktadır. Hatıyp Minnegulov [Хатыйп Миңнегулов]. “Tatar süzen olılagan Karan,” *Medeni Comga*, 2 Mart 2021.

¹⁰ İdil-Dim, s. 34.

Şunga küre Türkiye’de soyadım buldu Karan.¹¹”

Tahsiline dedesi Karan Hazret’in¹² medresesinde başlayan Lebib Karan, daha sonra Orenburg’daki meşhur Hüseyiniye Medresesi’ne devam etmiştir. Arapça ve Farsçayı bu yıllarda öğrenmiş, Petersburg’da Rusça tahsili almıştır. Aynı zamanda Kazan’daki Muhammediye Medresesi’nde eğitim görmüştür.¹³ Çar’ın ordusunda askerlik yapmak istemeyen Lebib Karan, eğitimine Rus okullarında devam etmek yerine ailesinin de isteği doğrultusunda, 1909 yılında, 22 yaşında İstanbul’a gelmiştir.¹⁴

Lebib Karan, İstanbul’da Kazanlı hemşehrilerinden Ömer Teregul Bey ve eşi Hatice Hanım’ın gözetiminde eğitim hayatına devam etmiş ve aynı yıl Vefa İdadisi’ne başlamıştır. Bu lisedeki iki yıl süren eğitimi sonrasında 1911’de Tıbbiye’ye (Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane) kaydolmuştur. Talebelik hayatında Haydarpaşa’daki Yeldeğirmeni adlı muhitteki pansiyonlarda kalmıştır.¹⁵ Doktorluk mesleğine meraklı olan Lebib Karan ile babası bu konuda anlaşamamıştır. Oğlunu din tahsili için İstanbul’a gönderen Fethülbeyân Efendi onun doktor olmasını istememiş, oğlunun dinî tahsilini tamamlayarak Karan köyündeki medreselerinde kendisi gibi müderris olmasını istemiştir.¹⁶ Bu sebeple babasının maddi desteğini alamayan Lebib Karan, yine de öğrenimini terk etmeyerek Kazanlı hemşehrilerinin yardımıyla Tıbbiye’ye devam etmiştir.¹⁷

Balkan Savaşı’nda Tıbbiyeli arkadaşlarıyla birlikte gönüllü olarak cepheye gitmiştir. Kırklareli ve Lüleburgaz’da ve Yakup Cemil’in liderliğini yaptığı çeteye katılarak sıhhiye çavuşluğu yapmıştır. Bu çete ile Bulgar köylerine baskınlar yapmış, ölümlerin toplattırılıp yakılmasında görev alarak ordu içerisinde salgın hastalıkların yayılmasına engel olunması görevinde yer almıştır.¹⁸ Lebib Karan, cepheden döndüğünde ise Tatar Kızılay Heyeti’nin yardımıyla eğitim görmek için Petersburg’a, Psikonevroloji Enstitüsü’ne gitmiştir.¹⁹ Bu enstitüde bir yıllık talebeliği Cihan Harbi’nin başlaması üzerine sona ermiştir. Petersburg’daki talebelerin Rus ordusuna katılmak için cepheye sevk edildiğini gören Karan, Türkiye’ye gelmiştir. Cepheye dahil olamayıp Hilâl-i Ahmer’de görev almış ve geçici terhis sonucunda Tıbbiye’ye devam etmiştir. Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmisi’nin başındaki Doktor Adnan Adıvar’ın onayıyla Şişli Çocuk Hastanesi’nde staj görmüştür. Karan, bu dönemde *Türk Yurdu*’nda “Türk Kadınlığının Harb-i Umumi’deki Faaliyeti” ve “Yeni Eserler: Hasta bakıcılık” isimli makalelerini (Ekim 1915) kaleme almıştır.²⁰

1919’da Tıbbiye’den mezun olan Lebib Karan, İstiklal Harbi için Kızılay İmdadî Sıhhi Heyeti ile Anadolu’ya geçmiştir. Kuva-yı Milliye’nin Nazilli ve Aydın cephelerinde

¹¹ “Benim doğduğum sevgili köyümün adı Karan
Bir çağırayım yukarısından çıkan suyu Karan
On altı neslin selefi babamın adı Karan
Şuna göre Türkiye’de soyadım oldu Karan.”

A. Lebib Karan, *Yeş Vaktimning Cırları*, Süyümbike Kültür Cemiyeti Ceyimleri, İstanbul 1959, s. 43-44.

¹² Hazret, ilim sahibi, saygın kimseler için kullanılan bir sıfattır.

¹³ Tuncor, s. 4.

¹⁴ Tuncor, s. 4.

¹⁵ Gökay, s. 50.

¹⁶ A. Lebib Karan, *Yeş Vaktimning Cırları*, s. 79.

¹⁷ Tuncor, s. 4.

¹⁸ Tuncor, s. 4.

¹⁹ Fethi Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1948, s. 134.

²⁰ Tuncor, s. 5.

Yörük Ali Efe ve Demirci Mehmet Efe'yle birlikte mücadele etmiş²¹, 57'nci Tümen'den sorumlu doktor olmuştur. Onun buradaki hizmetleri İstiklâl madalyası ile ödüllendirilmiştir. 1921'den itibaren ise İzmir, Balıkesir ve Ankara gibi Anadolu'nun birçok bölgesinde hekimlik yapmıştır.²²

Sovyetlerin Kazan'ı işgalinden sonra Türk vatandaşlığına geçen Karan,²³ memleket hasretini ve ailesine özlemini şu şekilde kaleme almıştır:

“Min dukturlukta ukudum, singe faydam itsin dip
Çirlerimning imin taptı süyüklü bebkem disin dip
Ah, şul melgun Bolşevikler mungar kirte buldu bit!
Sini kaytıp küre almadım, ümitlerim sündü bit!²⁴”

Memleketi Kazan'a olan hasreti hayatı boyunca devam eden Karan, 1923'te Refika Hanım ile evlenmiştir. Bu evlilikten ilk kızı Lale (Oraloğlu) dünyaya gelmiş fakat evlilikleri pek uzun sürmemiş ve bir süre sonra ayrılmışlardır.²⁵ Karan, 1926'da ise Rabia Veli Hanımla evlenmiştir. Kırım Türk-Tatarlarından olan ve Kırımlı Tatar kadınları arasında ilk üniversite mezunlarından olduğu bilinen Rabia Veli Hanımla nikah törenlerinde şahitliği Yusuf Akçura ile Ayaz İshakî yapmıştır.²⁶ Evliliklerinden bir yıl sonra yanına eşi Rabia Hanım'ı da alarak cildiye ihtisası yapmak amacıyla Berlin'e gitmiş, buradaki Charité Hastanesi'nde üç sene boyunca ünlü hocalarla çalışmış ve alanında uzmanlaşmıştır.²⁷

Berlin'deki faaliyetleri bununla sınırlı kalmamış, Ayaz İshakî'nin çıkardığı *Milli Yul* dergisinde başta Tatarlar olmak üzere Rusya Türklerinin sorunları ile ilgili makaleler kaleme almış²⁸, İdil-Ural istiklâl teşkilatına maddi-manevî yardımlarda bulunmuştur.²⁹ Yazılarının yayımlandığı bir diğer dergi *Finlandiya İslam Mecellesi* olsa da bu mecmuaya ulaşmak mümkün olmamıştır.

Karan ve eşinin Almanya'da buldukları sırada İdil [Almat] ve Dim [Bapisch] adlarını verdikleri iki kızları dünyaya gelmiştir. Bu süre zarfında edindikleri ilmî ve siyasi tecrübelerin ardından 1931 senesinde İstanbul'a dönmüşlerdir.³⁰

²¹ Erden, s. 134.

²² Tuncor, s. 5.

²³ Tuncor, s. 5.

²⁴ “Ben doktorluk okudum sana faydam değsin diye
Hastalıklarımı güvenle buldu sevgili bebeğim desin diye
Ah şu melun Bolşevikler buna engel oldu elbette
Seni gelip göremedim, ümitlerim söndü elbette.”

A. Lebib Karan, *Tüşüncemning Cırları*, Süyümbike Kültür Cemiyeti Ceyimleri, İstanbul 1959, s. 75.

²⁵ Emine Lale Oraloğlu, Türk tiyatro ve sinema oyuncusu, film yönetmeni, profesyonel sporcu. 1950'li yıllardan itibaren Türkiye'de tiyatro ve sinema oyuncusu olarak tanındı.

²⁶ İdil-Dim, s. 35.

²⁷ Bezanis, s. 67.

²⁸ Ayaz İshakî'nin Ahmet Lebib Karan'la arkadaşlığı 1913 yılına kadar uzanmaktadır. İshakî, Petersburg'da çıkardığı *İl* (1913-1914) gazetesinde Lebib Selim'in de kendisiyle birlikte çalıştığından söz eder. Gazete, Türk-Tatar milletinin haklarını savunmak için radikal-milliyetçi bir yol izlemiş fakat Rus hükümetinin baskısı ve sansürleri neticesinde faaliyetlerini bitirmek zorunda kalmıştır. Tahir Çağatay ve Ali Akış (haz.), *Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti- 100. Doğum Yılı Dolayısıyla*, Ankara 1979.

²⁹ Tuncor, s. 5.

³⁰ İdil-Dim, s. 35.

Lebib Karan, bu yıldan itibaren Anadolu'da bazı şehirlerde hekim olarak çalışmıştır. Fatsa'da bir oğlu dünyaya gelmiş fakat vefat etmiştir. Zonguldak'ta kızı Çolpan doğmuştur. Karaburun'da Türk Ocağı reisliği yapan Dr. Lebib Karan³¹, 1937'de Konya Memleket Hastanesine tayin edilmiştir.³² Yaklaşık on sene kaldığı Konya'da bir dönem Kız Öğretmen Okulu'nda hekimlik yapmış, *Tıp Dünyası* dergisinde³³ ve *Selçuk* gazetesinde birçok makale kaleme almıştır.³⁴

Lebib Karan, son olarak 1947'de İstanbul'a dönerek Zühreviye Teşkilatı Galata dispanseri başhekimliğine atanmıştır.³⁵ Bu sırada (Ayaz İshakî ve Sadri Maksudî'nin yardımlarıyla) yıllardır görüşemediği kızı Lale ile görüşme fırsatını bulmuştur. Aradan geçen beş senenin ardından 1952 senesinde emekliye ayrılmıştır.³⁶ Emekli olduktan sonra uzun süredir planladığı kitap ve şiirlerini yayınlamış, 1955'te İdil-Ural Türkleri ve Sosyal Yardım Derneği'nin kurulmasında etkili olmuştur. 1957'de enfarktüs diye bilinen rahatsızlığa yakalanan Karan tedavisi için yeniden Almanya'da bulunmuştur.³⁷

Karan, Almanya'dan dönüşünde yarım kalan siyasi ve kültürel faaliyetlerini devam ettirmiş ve Süyümbike Kültür Cemiyeti'ni kurmuştur. Her ne kadar önemli bir girişim olsa da bu cemiyet geniş çapta bir etki yaratamamıştır. Lebib Karan'ın eserlerinin neşri haricinde önemli bir faaliyeti de bulunmamaktadır.³⁸ Öte yandan Karan, 1963'te Rusya Türkleri uzmanı tarihçi Nadir Devlet'in de dahil olduğu Tukay Gençlik Kulübü'nün kuruluşuna ön ayak olmuştur. Süyümbike Kültür Cemiyeti'nin faaliyet gösterdiği Feriköy'deki binanın en üst katını düşük bir meblağ karşılığında tarihçi Nadir Devlet ve arkadaşlarına kiralamıştır.³⁹

Dr. Lebib Karan hayatının geri kalan kısmını İdil-Ural davası uğruna geçirmiş, Tatar kimliği konusunun yanında, siyasi, dini, edebî ve kültürel içerikli eserler ortaya koymuştur. Kazan Türkçesiyle kitaplar neşretmiş, meşhur Tatar din âlimi ve tarihçisi Şehabeddin Mercanî'nin biyografisini kaleme almış, Tatarların ortaya çıkışı hakkında eser yazmıştır.

Rusça, Almanca, Fransızca ve Arapça bilen yazarımız, 1963'te hacca gitmiş ve bir sene sonra tatil için gittiği Abana'da (Kastamonu) 31 Temmuz 1964'te vefat etmiştir. Yayınlamak üzere çalıştığı bir iki eseri de bu sebeple yarım kalmıştır. Hayatını Tatar kimliğine adayan Lebib Karan'ın Feriköy'deki mezarında Süyümbike minaresinin ufak bir örneği bulunmaktadır.⁴⁰

³¹ Erden, s. 134.

³² İdil-Dim, s. 35.

³³ A. Lebib Karan, "Pellagra Hakkında Yeni Buluşlar", *Tıp Dünyası*, C. XII, 15 Birincikânun 1939, s. 4285-4287.

³⁴ A. Lebib Karan, "On Yıllık Milli Sağlık Planı" *Selçuk*, 4 Ocak 1947, s. 2.

³⁵ Tuncor, s. 5.

³⁶ A. Lebib Karan, *Sümsirimning Cırları*, Süyümbike Kültür Cemiyeti Ceyimleri, İstanbul 1959, s. 35-39.

³⁷ İdil-Dim, s. 35.

³⁸ Nadir Devlet'de Süyümbike Kültür Cemiyeti'ni şöyle değerlendirir: "Her Tatar için tarihî ve millî sembol olan Süyüm Bike'den adını alan cemiyet birkaç şahsın, daha ziyade Dr. Lebib Karan'ın şahsi gayreti ile 1957-1964 yılları arasında yaşamış, te'sirsiz bir teşekkül idi." Nadir Devlet, "Türkiye'de Kazan Türklerini Tanıtma Mes'elesi Ne Durumdadır?", *Kazan*, C. I, S. 2, Aralık 1970, s. 2.

³⁹ Beril Devlet, *Bir Ömre Altı Hayat Sığdıran Nadir Devlet'in Yaşam Öyküsü*, Çatı Kitapları, İstanbul 2014, s. 58.

⁴⁰ İdil-Dim, s. 35.

Lebib Karan'ın Tatarcılığı

Lebib Karan, *Tatarlarınğ Tüpçığışı* adlı eserinde tarih, siyaset ve kültür konularındaki fikirlerini geniş bir kapsamda ele almıştır. İdil-Ural istiklâl davasını savunmuş ve Tatar ile Türk'ün tek bir milleti ifade etmediğini şu şekilde belirtmiştir:

“Şul sebepli de bu eserimiz blen hem Mogolga hem de Türükke başka ayrı br (Tatar milleti) bulganını isbat itünü kirekli taptık. Tengri tilese bu eserimiz Tatarları dünyaga tanıtacaktır.⁴¹”

Karan, Sovyet siyasetinin karşısında olduğu gibi Tatar aydınlarının Türkçülük yapmalarına da karşı çıkmıştır. Bu çerçevede Tatarcılık fikrinden de bahsetmemiz gerekmektedir. Rusya İmparatorluğu hâkimiyetindeki Türkler kendilerini daha çok Müslüman kimliğiyle tanımlamışlar ve Tatar kimliğini kullanmaktan kaçınmışlardır. Zira aydınlanma başlayınca değin Rusya Müslümanlarında Tatar kelimesine karşı nefret ve düşmanlık söylemleri fark edilmektedir.⁴²

Tatar adının millî kimlik olarak benimsenmesi 19. yüzyılda meşhur din âlimi ve tarihçi Şehabettin Mercanî'nin *Müstefadül-Ahbar fi Ahvali Kazan ve Bulgar* adlı eseriyle tartışmaya açılmıştır. Tatar tarihinin aydınlatılması açısından oldukça kıymetli olan bu eserde Mercanî: “Tatar olmasang, Arab ve Tacik ve Nogay değil ve Hıtay ve Rus ve Efrenç ve Prus ve Nemse dahi değil imdi kim bolursun?” [Tatar olmasan, Arap ve Tacik ve Nogay değil ve Hıtay ve Rus ve Efrenç ve Prus ve Nemse dahi değil şimdi kim olursun?] diyerek millî kimlik olarak Tatar adının kullanılması gerektiğini ifade etmiştir.⁴³

Mercanî ile aynı dönemde yaşayan ve Tatarcılık fikrinin kurucusu olarak kabul edilen şahsiyet ise Kayyum Nasırî'dir (1825-1902). Tatar edebiyatının gelişiminde önemli bir yeri bulunan Nasırî, İdil-Ural Türklerine Tatar denilmesi gerektiğini ifade ederek ileriki dönemlerde ortaya çıkmış olan, Türklükten ayrı bir Tatarcılık mefhumunun en önemli temsilcilerinden olmuştur.⁴⁴ Hayattayken fazla ilgi görmeyen Kayyum Nâsırî, halkın ve ceditçi⁴⁵ ulemanın muhalefetiyle karşılaşmış, Mercanî ve Gaspıralı İsmail Bey ile de fikrî uyumsuzluğu dikkat çekmiştir.⁴⁶

Ekseriyeti ceditçi olan ve Tatarları Türklüğün kuzey kolu olarak gören aydınlar ise daha aktif bir siyaset izlemiştir. Bunların başında Gaspıralı bulunmaktadır. Onun Tercüman'da başlattığı “dilde, fikirde, işte birlik” ideali ortak Türk dili ile yazma eğilimini güçlendirmiş ve birçok Rusya Türkü aydın onun yolundan gitmiştir.⁴⁷ Gaspıralı

⁴¹ “Bu sebeple bu eserimiz ile de Moğol'dan ve Türk'ten ayrı bir (Tatar milleti) olduğunu ispat etmeyi gerekli bulduk. Tanrı dilerse bu eserimiz Tatarları dünyaya tanıtacaktır.”

A. Lebib Karan, *Tatarlarınğ Tüpçığışı*, Süyümbike Kültür Cemiyeti Ceyimleri, İstanbul 1962, s. 6.

⁴² A. Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, s. 218.

⁴³ Taymas, s. 216.

⁴⁴ Nadir Devlet, “XX. Yüzyılda Tatarlarda Millî Kimlik Sorunu” *Belleten*, C. LX, S. 227, Nisan 1996, s. 191-202.

⁴⁵ Ceditçilik, 1880'ler ile 1920'ler arasında Rus İmparatorluğu'ndaki sekülerizasyon, modernleşme, milliyetçilik, kadın hakları, demokrasi ve Rusya Türklerinin dinî-hukukî reformunu kapsayan ve eğitimin de ötesine geçen bir harekettir. Danielle Ross, *Tatar İmparatorluğu: Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası'nın Oluşumu*, çev. Kadri Mustafa Orağlı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 11.

⁴⁶ Kayyum Nasırî'nin hayatı hakkında bkz.: Ahmet Kanlıdere, “Modern Tatar Edebiyatının Öncüsü Kayyum Nasırî (1825-1902) ve Onun Etrafındaki Muamma”, *Prof. Dr. Mehmet Alpagu Armağanı*, I, ed. Muhammed Bilal Çelik, Nobel Akademik Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 297-304.

⁴⁷ Ortak Türk dilinin gelişimi konusunda bkz.: Yavuz Akpınar (der.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri I, II, III*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

Türk dünyasının birliğini amaçlayan mefkûresi ile ceditçiliğin bayraktarı olmuştur. Ayrıca dilde Tatarcılığı savunan basın-yayın organlarını İlminski'nin misyonerlik faaliyetlerine hizmet ve bölücülük ile suçlamıştır.⁴⁸ Diğer bir Rusya Türkü aydın Halim Sabit (Şibay) ise Tatarcılığı yabancı bir cereyan olarak görmüş ve bu cereyanın ölüme mahkûm olması gerektiğini söylemiştir.⁴⁹

Türkçülük-Tatarcılık münakaşaları XX. yüzyılın başlarında basın-yayın faaliyetlerinin de katkısıyla artmış ve bilhassa edebî dil meselesinde hız kazanmıştır. Bir tarafta Rızaeddin b. Fahreddin, Musa Carullah ve Abdürreşid İbrahim gibi aydınlar Türkçülüğü savunurken diğer tarafta Ayaz İshakî, Abdullah Tukay ve Âlimcan İbrahim(ov) gibi aydınlar ise Tatar milliyetçiliğine eğilim duymuşlardır.⁵⁰

1905 Devrimi ile 1917 Ekim Devrimi arasındaki dönemde ise İdil-Ural ve Sibir bölgesindeki Türk halklarının ortak kimliğini tanımlamak amacıyla Türk-Tatar tabirinin ortaya çıktığını görmekteyiz.⁵¹ Örneğin Zeki Velidî Togan'ın Kazan'da yayımlanan ilk tarih kitabının adı *Türk-Tatar Tarihi* olmuştur. Türk-Tatar aydınları arasında bir uzlaşma üzerine kullanılan bu tabir ile Türk soyundan geldiği kabul edilmiş fakat Kuzey Türklerinin diğer Türk illerinden farklı olan sosyal ve kültürel özellikleri de inkâr edilmemiştir.

Türkçülük-Tatarcılık tartışmaları İdil-Ural ile sınırlı kalmamış, Kırım Türk-Tatarları ve Azerbaycan Türkleri arasında da cereyan etmiştir. Kırımlı bazı gençler Gaspıralı'dan etkilenecek Türkçülüğe meyletmiş, bazıları da “Genç Tatarlar”ın faaliyetleri neticesinde milli kimliklerini Kırım Tatarı olarak ifade etme eğilimine girmişlerdir. Azerbaycan'da ise *Ekinci* ile başlayan ortak Türk dilinde yazma eğilimine karşı ayrı bir Azerbaycan dili ve edebiyatını savunanlar da olmuştur.⁵²

Rusya Türklerinde Türkçülük-Tatarcılık tartışmaları 1917 Bolşevik devriminin başarıya ulaşması ve Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla tamamen ortadan kalkmıştır. Nitekim Lenin ve devamında Stalin liderliğindeki Sovyet idaresi Türk-Tatar tabirinin kullanılmasına izin vermemiştir. Böylece İdil-Ural Türkleri de Türk adını bırakarak Tatar ve Başkurt adını milli kimlik olarak kullanmışlardır.⁵³

Öte yandan ekseriyetle Türkiye'de ya da Avrupa ülkelerinde yaşayan muhaceretteki Rusya Türkleri, bu tabiri kullanmaya devam etmiştir. Yusuf Akçura, Zeki Velidî Togan, Sadri Maksudî Arsal, Ahmet Ağaoğlu gibi Rusya Türkü aydınlar Türk dünyasının birliğini savunmuşlar ve bunun için siyasi, tarihi ve kültürel alanlarda çalışmalarda bulunmuşlardır. Kazanlı Ayaz İshakî ise hayatının ilk dönemlerinde Sosyalist ve Tatarcı sonrasında ise Türkçü olmuştur.⁵⁴

Türk-Tatar aydınlarının ekseriyetle kabul ettiği Türkçülüğün aksine ısrarla Tatarcılığı savunan aydınlar da bulunmaktadır. Bu aydınların başında Kazanlı Dr. Ahmet

⁴⁸ Ahmet Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini İslahçılık ve Ceditçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, s.193.

⁴⁹ Halim Sabit, “Milliyetçilik Tarihi: Şimal Türklerinde Türkçülük ve Tatarcılık”, *Yeni Mecmua*, C. II, S. 40, 25 Nisan 1918, s. 293-294.

⁵⁰ Kanlıdere, s. 194-195.

⁵¹ Devlet, s. 207.

⁵² Devlet, s. 208.

⁵³ Devlet, s. 194.

⁵⁴ Ayaz İshakî'nin hayatı ve fikri inkişafı için bk.: Ahmet Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

Lebib Karan gelmektedir. O, Tatarları Rus sömürgeciliğinden kurtarmayı hedeflemiş ve bununla birlikte Türkçü Tatar aydınları da ağır bir dille eleştirmiştir. Gençliğinde millî meseleler üzerine birlikte çalıştığı Ayaz İshakî ile yollarını ayıran da bu fikirlerindeki taviz vermeyen tutumu olmuştur.⁵⁵ Hâlbuki ilk zamanlarda Türk-Tatar tabirini kullanmaktan çekinmeyen Lebib Karan, *Millî Yul*'daki yazılarında daha birleştirici bir aydın profili ile karşımıza çıkmıştır. Onun Tatarcılıkta bu denli sivrilmesi emeklilik çağında yayınladığı eserlerinde görülmektedir. Başta *Tatarlarınñ Tüpçığışı* (İstanbul 1962) olmak üzere bu dönemde yazdığı eserlerinden Tatarcılığı ne denli taassupla savunduğu anlaşılmaktadır.

O, Tatarların kökenini anlattığı eserinde Tatarların ne Türk ne de Moğol soyundan olduğunu şu cümlelerle savunmaktadır:

“Çünkü bugünkü bik küp Avrupa tarihçileri, garep hem farsî tarihlerinden alıp yazgan bilimleri blen bu üç milletni brbrisine katnaştırıp bitirgenler. Çünkü Tatar halkı üstüne kilip türükler de, mogollar da hanlıklar kurganlar. Şunluktan ol tatarlar halkına ce (Türük), ce ise (Moğol) digenler. Şul sebepli Tatarlar hakkında brbirisini tutmagan elle niçe türlü yazılğan tarihler kürne turgan buldu. Bularga küre Tatarı Türükten, yaki Mogoldan ayırıp kürsetü mümkün tügül.⁵⁶”

Görüldüğü üzere Türkçü Tatar aydınlarından oldukça farklı bir profile sahip olan Lebib Karan, Tatar tarihinin yeterince bilinmediğini, dolayısıyla Türkler ve Moğollar ile Tatarların tek bir millet olarak kabul edildiğini ifade etmektedir.

Öte yandan *Yeş Vaktımnıñ Cırları* isimli şiir kitabında da Tatarcılığı destekleyen cümleleri şu şekildedir:

“Türük tarihleri Tatarı tarihten de atar;
Bütün Tatarı Türük yasap, alarça yok Tatar.
Şunga köre öz tarihin hiç te blmegen Tatar.
Öz tarihin blmegen millet bir kün elbet batar!⁵⁷”

Türkçü Tatar aydınlarını da ağır bir dille tenkit etmiştir.

Muna şuşu zur tarih blgiçlernıñ öyretkenleri blemlerni öyrengeç, Sadri Maksudî, Gayaz İshakıy hem zamandaşları kaybr nadan molla tiplernıñ tarih blmegenleri halde özlerini bir tarih blgiçi kibik kürsetip, nadan Tatar milletini öz isimlerinden cirendirir öçön, yalgız öz tleklerni boysundurup, alarnı türükçülüкке taba ündevleri,

⁵⁵ Özcan, s. 24.

⁵⁶ “Çünkü bugünkü pek çok Avrupa tarihçileri, Arap ve Fars tarihlerinden aldıkları bilimleri ile bu üç milleti birbirine karıştırıp bitirirler. Çünkü Tatar halkı üstüne gelip Türkler de Moğollar da hanlıklar kurmuşlar. Bundan ötürü Tatar halkına bazen Moğol bazen de Türk demişler. Aynı sebeple Tatarlar hakkında birbirini tutmayan her nasılsa türlü yazılan tarihlerde görülen Türk'ten, ya da Moğol'dan ayırıp göstermek mümkün değil. Bugünkü günde Türkiye Türkleri için de bu Avrupa tarihlerinden faydalanıp, Tatarları da Türk yapan Türkçüler çoğalıp gitti. Burada karışık tarihlerden faydalanıp Türkçülük propagandası yapan bazı Tatarlar da yok değil.”

A. Lebib Karan, *Tatarlarınñ Tüpçığışı*, s. 8.

⁵⁷ “Türk tarihleri Tatarı tarihten de atar

Bütün Tatarı Türk sayar, onlarca yok Tatar

Buna göre öz tarihini hiç de bilmeyen Tatar

Öz tarihini bilmeyen millet elbet bir gün batar!” Lebib Karan, *Yeş Vaktımnıñ Cırları*, s. 15.

nihetli pıçırak br maksatnı ortaga atkanlıklarını, yalğan söylegenliklerini bu tarihî blimler meydana koyadır.⁵⁸

Lebib Karan, 5'inci yüzyıldan itibaren Avrupa'ya göç etmiş olan Hunları, Avar, Bulgar ve Kıpçak gibi Türk boylarını Tatar kimliğiyle bağdaştırmaktadır. Buradan yola çıkarak Tatarların Avrupa medeniyetinden olduğunu, Asyalı barbar kavimlerle bir ilgisinin olmadığını iddia etmektedir. Çin yıllıklarına dayanarak Tatarların Türk ırkından daha önce var olduğunu, büyük Tatar milletinin Hunların, Moğolların ve Türklerin atası olduğunu ileri sürmektedir.⁵⁹

Türkçülük-Tatarcılık münakaşasında bu iddialarıyla yetinmeyen Dr. Lebib, "Türkistanlı Kardeşlerge" [Türkistanlı Kardeşlere] adlı şiirinde oldukça ilginç ifadelere yer vermektedir:

"Türküstanğa iskiden Tataristan diyilgen.
Çin tarihleri de munu bik yahşı açıp birgen
Bütün halıklar bu ilde her zaman Tatar bulğan!
Tık Gareplerce bu ilge Türük adı kuyılğan."⁶⁰

Karan, Sovyet devrinde Tatarcılığıyla tanınmış Alimcan İbrahim(ov) gibi şahsiyetleri Tatar grameri hususunda ön plana çıkarmış ve onun Kayyum Nasırî zamanında meydana gelen Tatar dili ve edebiyatını korumak vazifesini başarıyla ifa ettiğini düşünmüştür.⁶¹ O, ilk Tatar tarihçisi olarak ise Şehabettin Mercanî'yi kabul etmektedir.⁶² Lebib Karan, Türkçülüğün önderlerinden Yusuf Akçura hakkında ise (Ayaz İshakî, Sadri Maksudî gibi aydınlara kıyasla) daha yumuşak bir dil kullanmış ve onun fikirlerini şu şekilde açıklamıştır:

"Yusuf Akçuraoglu Türükçülükünüñ Türkiye'de brinçi yol başçılarında brsidir. Türkiye'de Türükçü bulgan bulsa, Reçeyde Tatarlar arasında Tatarlık öçön tırışkan br kişidir. Çünkü anğa küre Türük blen br Tatar milletniñ iki ismidir. Türkiye'de bulgan çağında Tatarlarga Şimal Türkü digen bulsa da brinçi dünya suguşu çurunda Enver Paşanınğ buyruğu blen Yavropaga kitip Kazan Tatarları isminden süz söyledi."⁶³

⁵⁸ "Buna şu büyük tarih bilgilerinin öğrettiği bilgileri öğrenen, Sadri Maksudî, Ayaz İshakî ve çağdaşları bazı cahil molla tiplerinin tarih bilmedikleri halde kendilerini bir tarih bilgici gibi gösterip, cahil Tatar milletini öz isimlerinden caydırmak için, yalnız kendi dileklerini boyun eğdirip, onları Türkçülüğe doğru teşvikleri, ne kadar ahlak dışı bir maksadı ortaya attıklarını, yalan söylediklerini bu tarihi bilgiler meydana koyar." Lebib Karan, *Tatarlarınğ Tüpçığışı*, s. 11.

⁵⁹ A. Lebib Karan, *Tatarlarınğ Tüpçığışı*, s. 13-20.

⁶⁰ "Türkistan'a eskiden Tataristan denilmiş

Çin tarihleri de bunu pek iyi açıp verir

Bütün halklar bu ülkede her zaman Tatar olmuş

Tek Araplarca bu ülkeye Türk adı koyulmuş."

A. Lebib Karan, *Yeş Vaktımning Cırları*, s. 17-18.

⁶¹ A. Lebib Karan, *Tatarlarınğ Tüpçığışı*, s. 56.

⁶² Karan, s. 58.

⁶³ "Yusuf Akçura Türkçülüğün ilk önderlerinden birisidir. Türkiye'de Türkçü olsa da hariçteki Tatarlar arasında Tatarlık için çalışan bir kişidir. Çünkü ona göre Türk ile Tatar bir milletin iki ismidir. Türkiye'de olduğu dönemde Tatarlara Şimal Türkü demiş olsa da Birinci Dünya Savaşı devrinde Enver Paşanın buyruğu ile Avrupa'ya gidip Kazan Tatarları isminden söz söyledi." Karan, s. 76.

Nihayetinde o, Türkçülük-Tatarcılık tartışmaları hakkındaki fikirlerini şöyle özetlemiştir:

“Bütün şuşu yazulardan Tatarlarda Türkçülük 1917 nçi yıllarda brniçe kursakçı Tatar oluglarınınğ özliklerinden çırgarganları br başbaştaklıktan, br hainlikten başka br nerse de tügüldir. Türkçülük tatarını tutkunlıktan kutkarmas! İkinci tutkunlukka yolına açar!⁶⁴”

Lebib Karan açıklamaya gayret ettiğimiz fikirleriyle, Türkiye’deki Tatar aydınları arasında istisnai bir yer edinmiştir. Yukarıdaki ifadelerinde de görüldüğü üzere, Tatarcılığı savunmakla kalmamış Türkçülük yapan Tatarlara hain yaftasını yapıştıracak kadar ileri gidebilmiştir. Onun başlıca mefkûresi Tatarların Sovyet işgalinden kurtarılmasıdır. Bu istiklâl mücadelesi Batı kamuoyunda bilinirse Avrupalı devletlerin Tatarlara destek olabileceğini ümit etmektedir.⁶⁵

Öte yandan Lebib Karan, Altınordu devletinin yeniden kurulmasını önlemek isteyen II. Mehmed’in Kırım’ı ilhak ettiğini söylemiştir. Kazan’ın 1552’de Çar İvan tarafından işgaline Osmanlı’nın sessiz kalmasını gerekçe göstererek Kanunî’yi suçlamıştır.⁶⁶ Ona göre Türklük yalnızca Türkiye sınırlarındadır. Olug (Büyük) Tataristan ülkesi ise başta Kazan Tatarları olmak üzere, Kırım, Başkurt, Bucak, Karaçay Nogay, Kazak-Orda, Karakalpak, Hive ve Özbek Tatarlarından müteşekkildir.⁶⁷

Lebib Karan’ın Edebî Hayatı ve Eserleri

Lebib Karan, edebî yönüyle de oldukça dikkat çeken bir şairdir. Toplumsal, kültürel, tarihî, siyasi, felsefî ve dinî konularda yazdığı birçok şiirini *Yeş Vaktimning Cırları*, *Sümsirimning Cırları*, *Tüşüncemning Cırları* ve *Süyümbike Han Anıng Turmuşu Hem Tüşünceleri* isimleriyle ekseriyeti Kazan Tatar-Türkçesi ile yazılmış dört kitapta toplamıştır. Bu şiirleri onun hayatı hakkında da bilgiler sunduğu için ayrıca önemlidir.

Siyasi manada şiirlerine bakacak olursak Rus-Sovyet düşmanlığı ve Tatarcılık ön plandadır. “Tatarlarını Kuzgalışka Çakıru [Tatarları Başkaldırıya Çağrı]”⁶⁸ ve “Urustan Kutulu Yolu [Rus’tan Kurtulma Yolu]” gibi şiirlerinde Tatar milletini İdil-Ural istiklali için mücadeleye davet etmektedir.

“Matur Yazular” [Güzel Yazılar] başlığıyla yazdığı şiirlerinde ise hayatı, ailesi ve mesleği hakkında bilgiler aktarmaktadır.⁶⁹ “Tatarlarda Beyrem,⁷⁰” “Saban Tuyu,⁷¹” ve buna benzer şiirlerinde ise İdil-Ural Türklerinin kültürel hayatı hakkında bilgiler bulunmaktadır. Öte yandan Lebib Karan, Türkiye’de kültürel ve siyasi Türkçülüğün

⁶⁴ “Bütün şuşu yazılardan Tatarlarda Türkçülük 1917’li yıllarda bazı kursakçı Tatar büyüklerinin kendiliklerinden çıkardıkları edepsizlikten, bir hainlikten başka bir şey de değildir. Türkçülük Tatarı esaretten kurtarmaz! İkinci esaretin yolunu açar!” Karan, s. 77.

⁶⁵ A. Lebib Karan, *Tatarlanıng Tüpçığışı*, s. 56.

⁶⁶ Karan, s. 72-73.

⁶⁷ Karan, s. 67.

⁶⁸ A. Lebib Karan, *Yeş Vaktimning Cırları*, s. 11.

⁶⁹ A. Lebib Karan, *Sümsirimning Cırları*, Süyümbike Kültür Cemiyeti Ceyimleri, İstanbul 1959, s. 49-65.

⁷⁰ Karan., s. 69.

⁷¹ A. Lebib Karan, *Tüşüncemning Cırları*, s. 37-38.

işlendiği mecmuaların başında gelen *Türk Yurdu*⁷² dergisinde ve Ayaz İshakî tarafından Berlin’de yayımlanan *Milli Yul*⁷³ mecmuasında yazılar kaleme almıştır.

Karan, daha çok toplumsal konuları ele aldığı *Türk Yurdu*’nda “Türk Kadınlığının Harb-i Umumi’deki Faaliyeti” ve “Yeni Eserler: Hasta bakıcılık” adlı makalelerini kaleme almıştır. Burada Türk kadınının I. Dünya Savaşı’ndaki gayretlerini, kadın cemiyetlerinin gerek İstanbul’da gerekse memleketin her köşesinde gösterdiği vatanperver girişimleri bizzat araştırmış ve gözler önüne sermiştir. O, *Türk Yurdu*’nda uzun süreli bir faaliyette bulunmasa da bu mecmuada, Lebib Selim mahlasıyla kaleme aldığı yazılarından onun gençlik yıllarında eğitim maksadıyla geldiği ve ölümüne değin yaşadığı Türkiye’yi ne derece samimi bir şekilde benimsediği anlaşılmaktadır.⁷⁴

Lebib Karan’ın, *Milli Yul*’da dokuz makalesi bulunmaktadır. Bulat Batır isimli Tatar filminin analiz edildiği “Bolşevik Bülgeği” isimli makalesinde Çarlık dönemini kötölemek ve Sovyet propagandası yapmak için hazırlanan bu filmi birçok yönden eleştirmektedir. “Kazan ve İktisadî Töbekler” adlı yazısında 1920-1921 yıllarında Sovyetler Birliğinin iktisadî bölgelere bölünmesi anlatılmaktadır. Bu planın asıl amacının Rus şehirlerinin iktisaden kalkındırılıp Tataristan, Çuvaşistan, Çirmiş ve Ar gibi Rus olmayan ülkelerin fakirleşmesini sağlamak olduğunu söyler.

“Sönetke Utırtu” ve “Sönetnin Faydaları” isimli makalelerinde dinî ve millî kültürün yanında tıbbî bilgiler de paylaşmıştır. Bir Rus Ermeni’sinin Ayaz İshakî ve Mehmed Emin Resulzade hakkındaki makalesine cevap niteliğindeki “Bir Ermeni Kuşanlığı”nda, Paris’te çıkarılan *Dni* jurnalının 59’uncu sayısındaki makaleye karşılık verilmektedir. Bu makalenin İdil-Ural ve Azerbaycan istiklâl hareketine zarar vermek niyetiyle yazıldığını söyleyen Karan, Hund Karyan’ın bütün yazılarında Türk düşmanlığı yaptığını ve Türkiye’yi Panturanizm ile suçladığını söyler.

Karan, Muhammed Essad takma adıyla yazılar yazan Lev Nussimbaum’un *Könçığıştı Kan ve May* [Doğuda Kan ve Petrol] isimli eserinden “Muhammed Essad = [Lev] Nussimbaum Kim?” adlı makalesinde bahsetmektedir. Yahudi kökenli yazarın bu eseri kaleme alma amacını Azerbaycan, Gürcistan, Türkistan, İran gibi ülkelerin

⁷² Türk Yurdu Cemiyeti tarafından kurulan *Türk Yurdu* mecmuası 24 Kasım 1911 tarihinden itibaren on beş günde bir yayımlanmaya başlanmıştır. Yusuf Akçura, baş yapıtı olarak nitelenen dergisinin baş yazarı olmuş ve bu mecmuanın 1911’den 1917’e kadar (bazı kesintilerle) müdürlüğünü yapmıştır. Kuruluşunda Ağaoğlu Ahmet ve Hüseyinzade Ali gibi Rusya Türkü aydınlar da aktif rol almıştır. Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Ziya Gökalp gibi Türkçü aydınların da yazılar kaleme almasıyla Türkiye’de Türkçülük akımını destekleyen, Türk dünyasının siyasi ve kültürel sorunlarıyla ilgilenen en önemli yayın organı haline gelmiştir. François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1996, s. 69.

⁷³ 1928’de Varşova’da İdil-Ural Bağımsızlık Komitesi’ni kuran İshakî aynı yılın Aralık ayında muhaceretteki Rusya Türklerinin teşkilatlanmasını sağlamak amacıyla *Milli Yul* dergisini çıkarmıştır. Eylül 1939’a kadar devam eden *Milli Yul* dergisinde Ayaz İshakî ve Kırımli Cafer Seydahmet başta olmak üzere birçok Türk-Tatar aydınının yazıları bulunmaktadır. Şule Güngör, *Yana Milli Yul (Yeni Milli Yol) dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshakî (İdilli) ’nin Siyasi Görüşleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 14.

⁷⁴ O, *Türk Yurdu*’ndaki makalelerinde Lebib Selim mahlasını kullanmıştır. *Yana Milli Yul*’da ise bu mahlasıyla birlikte “Doktor Lebib” ya da “Lebib” isimleriyle de yazıları bulunmaktadır. Tatar yazar Galimcan Gilmanov onun Lebib Selimov soyadını kullandığını, Ufa şehrindeki Galiya medresesinde tahsil gördüğünü, *Şûrâ* ve *Vakit* gazetelerinde makaleler kaleme aldığını söylemişse de bu bilgiler hiçbir kaynaktan görülmektedir. Minnegulov, Натир [Хатып Миннегулов]. “Tatar süzen olılagan Karan,” *Medeni Comga*, 2 Mart 2021.

halklarının medeniyetsiz, kan dökücü ve ahlaksız insanlar olduğunu göstermeye çalışmak olduğunu söyler. Muhammed Essad'ın eserine karşı yine bu ülkelerin istiklalcileri ve gençleri tarafından pek çok protesto yazıldığını da açıklar.

“Medeni Turmuş ve Medeniyetli Yaşav”da İdil-Ural İstiklal Komitesi'nden, bu cemiyetin şubeleşmesinden ve *Milli Yul* mecmuasından bahseder. Pek yakın gelecekte Rusya'nın türlü müstakil cumhuriyetlere ayrılacağını, İdil-Ural ülkesinin Türk-Tatarlarının da bugüne hazırlıklı olmaları gerektiğini düşünür. Bu sebeple Tatar gençlerinin bu cemiyetin faaliyetlerine dahil olmalarını, Tatar zenginlerinin ise komiteye destek vermelerini ister.

İdil-Ural istiklali ile yurt sevgisini kaleme aldığı “İl Süyiçilik ve Özün Feda İtüçilik”te İdil-Ural'ın Bolşevik idaresine girdiğinden beri iki milyon insanın öldüğünü ifade ederek, Türk-Tatarları İdil-Ural'ın istiklali için vatana faydalı olmaya ve bağımsızlık için kendini feda etmeye çağırır. Cafer Seydahmet'in eserini değerlendirdiği “Rus İnkılabı Kitabı Hakkında” isimli makalesinde ise Cafer Seydahmet'in *Rus İnkılabı* (1930) adlı eserini değerlendirmektedir. Bu eserin istiklâl için çalışan Tatarlar için yol gösterici mahiyette kaleme alınan bir propaganda kitabı olduğunu söyler. Kırım'da Cafer Seydahmet'in bu eserini yalnızca Kırım için değil bütün Rusya'daki Türk-Tatarlar için yazdığını ifade eder.

Burada dikkat çeken husus Lebib Karan'ın makalelerinde Türk-Tatar ifadesini kullanmakta beis görmemesidir. Halbuki onun daha sonraki yıllarda Tatarcılığa taassup derecesindeki bağlılığını ve Türk-Tatar tabirinin ne denli karşısında olduğunu bilmekteyiz.

Milli Yul'a Lebib Selim'in Kırım kökenli eşi Rabia Hanım da katkıda bulunmuştur. Rabia Hanım, “Kırımhlarda Yurt Sevgisi” isimli makalesinde Türk-Tatar tarihinden bahseder ve istiklal uğruna çalışan yulbaşçılara [önderlere] itaat edilmesini tavsiye eder. “Kırım Hatıralarından” başlıklı makalesinde de Kırım'ın Bolşevikler tarafından işgali sırasında orada olduğunu söyler. Rabia Hanım, Moskova'da düzenlenecek Şark Hatunları Umumî Kongresi'ne kendisinin de Tatar kadınlarını temsil etmek için vekil seçildiğini belirterek o dönemde yaşadıklarını anlatır.

Ahmet Lebib Karan'ın Tatarcılık hakkında kaleme aldığı yazılar ve yayın faaliyetleri çok mühim bir yer tutmaktadır. O, bu faaliyetleri ile Tatar kimliğini savunmuş ve Sovyet hakimiyetindeki Tatarların sesini dünyaya duyurmayı amaçlamıştır. Karan'ın bu eserleri ve makaleleri Türkiye'de yayımlanmış, Sovyetler Birliği'nde ise yasaklanarak beyaz göçmenler listesinde yer almıştır.⁷⁵ SSCB'nin dağılmasına müteakip Lebib Karan'ın eserleri Tataristan'da incelenmeye başlanmıştır. Bu süreçte Ebrar Kerimullin'in onun hayatını ele aldığı⁷⁶ ve Hatib Yusufoviç adlı bir Tatar'ın Finlandiya'da temin ettiği Lebib Karan'ın eserlerini Kazan'a dönünce kütüphanelere ve müzelere bağışladığını bilmekteyiz. Onun özellikle *Tatarlarınğ Tüpçığışı ve Şehabettin Mercanî: Turmuşu Hem Eserleri* adlı kitapları Tatar yazarların dikkatini çekmiş,⁷⁷ Tataristan'da ilgi görmesini sağlamıştır. Hatıyp Minnegulov, makalesinde Karan'ın hayatının çoğunu muhacerette

⁷⁵ Hatıyp Minnegulov, “Tatar Süzen Ohlagan Karan,” *Medeni Comga*, 2 Mart 2021.

⁷⁶ Ebrar Kerimullin, “Lebib Karan Turında Bir İki Süz”, *TKN*, Kazan 1996, s. 148-153.

⁷⁷ Minnegulov, s. 4.

geçirmiş fakat her zaman kendi evini ve anavatanını kalbinde taşımış büyük bir adam olarak görüldüğünü ifade etmektedir.⁷⁸

Sonuç

Ahmet Lebib Karan hem siyasi ve kültürel faaliyetleriyle hem de Tatar Türkçesiyle yazmış olduğu eserlerle Tatar kültürüne önemli katkılarda bulunmuş bir aydındır. Onu muhaceretteki Tatar aydınların birçoğundan farklı kılan ise fikrî inkişafıdır. Gençlik yıllarına bakıldığında Türkiye’de Balkan Savaşı ve İstiklal Harbi’ne katılmış, *Türk Yurdu* gibi siyasi ve kültürel Türkçülüğün işlendiği bir dergide yazılar kaleme almış, *Milli Yol* mecmuasındaki makalelerinde Türk-Tatar tabirini kullanmış bir aydın profili karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Karan’ın gençlik yıllarında Türk dünyasına daha birleştirici bir gözle baktığı görülür. Yusuf Akçura ve Ayaz İshakî ile yakın dostluğu da bunun bir göstergesidir. Buna mukabil doktorluk vazifesinden emekli olduğu dönemdeki eserlerine bakacak olursak taassup derecesinde Tatarcılığa meyleden, Türk ile Tatar’ın iki ayrı millet olduğunu iddia eden ve Türkçü Tatar aydınlarına karşı cephe alan bir şahsiyet görmekteyiz. Bu sebeple o, İdil-Uralı aydınlar arasında Tatarcı olarak isimlendirilen mütefekkirlerin başlıcalarından olmuştur. Kendisine bu misyonu vazife edinen Lebib Karan, muhaceretteki Tatarlar tarafından kurulan İdil-Ural İstiklal teşkilatının çalışmalarına yardımda bulunmuş, İdil-Ural Türkleri ve Sosyal Yardım Derneği’nin örgütlenmesine önyak olmuş, Süyümbike Kültür Cemiyeti’ni kurarak Tatar Türkçesine ve kültürüne ne kadar kıymet verdiğini göstermiştir.

O gerek Türkiye’de gerekse Tataristan’da çok fazla tanınmamaktadır. Bu durum Lebib Karan’ın önemsiz bir şahsiyet olmasından çok şimdiye kadar onun hayatı üzerine müstakil bir çalışmanın bulunmamasındandır. Onun hakkında yazılanlara bakılınca bu eksiklik bir hayli dikkat çekmektedir. Öyle ki Kazan Türkçesiyle yazdığı *Tatarlarning Tüpcıgısı* adlı eserinde Tatarların milli kimliğini, tarihini, dilini ve kültürünü genel kanaatin dışında ele almaktadır. Tatar milletini Avrupalı kavimlerden biri olarak görmekte ve Türkiye’deki Türkler haricinde Türkistan, Kazakistan ve Azerbaycan gibi Türk dünyasının her bir bölgesini “Büyük Tataristan” diye adlandırmaktadır. Bu gibi farklı fikirleri ile dönemin diğer aydınlarından ayrılmaktadır.

Sonuç olarak muhaceretteki İdil-Uralı aydınların birçoğundan daha farklı bir profille karşımıza çıkan Lebib Karan’ın makaleleri ve eserleri bize dönemin siyasi, toplumsal ve kültürel olayları hakkında birinci elden kaynaklar sunmaktadır. Bu yazıların yayımlanmasının ve fikirlerinin aydınlatılmasının, Türk-Tatar tarihi, dili ve kültürü hakkında yapılacak çalışmalara önemli katkılarda bulunacağını ümit etmekteyiz.

Kaynakça

- Akpınar, Yavuz (der.), *İsmail Gaspralı Seçilmiş Eserleri I, II, III*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Bezanis, Lowell, “Volga-Ural Tatars in emigration”, *Central Asian Survey*, C. 11., S. 4, 13 September 2007, s.29-74.
- Çağatay, Tahir ve Ali Akış (haz.), *Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti- 100. Doğum Yılı Dolayısıyla*, Ankara 1979.

⁷⁸ Minnegulov, s. 1-7.

- Devlet, Beril, *Bir Ömre Altı Hayat Sığırdan Nadir Devlet'in Yaşam Öyküsü*, Çatı Kitapları, İstanbul 2014.
- Devlet, Nadir, "XX. Yüzyılda Tatarlarda Millî Kimlik Sorunu" *Belleten*, C. LX., S. 227, Nisan 1996, s. 191-202.
- Doktor Lebib, "Sönetke Utirtu [Sünnet Etmek]", *Yana Milli Yul*, C. I., S. 6, 12 Mart 1929, s. 10-12.
- _____, Sönetnin Faydaları, *Yana Milli Yul*, C. I., S. 8, 1 Nisan 1929, s. 6-9.
- Doktor A. Lebib Karan, "Almanya'dağı Milletçi Irkdaşlarımızın Durumu" *Finlandiya İslam Mecellesi*, C. I., S. I, 1949.
- Erden, Fethi, *Türk Hekimleri Biyografisi*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1948.
- Eydi, Tevfik, "Hazineler Ortak: Türk-Tatar Münâsebetleri", çev. Birsnel Oruç Aslan, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 15, Bahar 2004, s. 303-344.
- Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.
- Gökay, Fahrettin Kerim, "Dr. Lebib Karan", *Emel*, S. 24., Temmuz-Ağustos 1964, s. 50.
- Güngör, Şule, *Yana Milli Yul (Yeni Milli Yol) dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshakî (İdilli)'nin Siyasi Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994.
- Halim Sabit, "Milliyetçilik Tarihi: Şimal Türklerinde Türkçülük ve Tatarcılık", *Yeni Mecmua*, C. II., S. 40, 25 Nisan 1918, s. 293-294.
- İdil [Almat]- Dim [Bapisch], "Dr. Ahmet Lebib Karan", *Kazan*, S. 20., 1977, s. 34-39.
- İshakî, Ayaz, "[Kızıl] Tataristan'ga Cevab", *Milli Yul*, C. I., S. 14-15 (1 Avgust 1929), s. 1-6.
- Kanlıdere, Ahmet, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Kanlıdere, Ahmet, "Modern Tatar Edebiyatının Öncüsü Kayyum Nasırî (1825-1902) ve Onun Etrafındaki Muamma", *Prof. Dr. Mehmet Alpogu Armağanı*, I, ed. Muhammed Bilal Çelik, Nobel Akademik Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 297-304.
- _____, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini Islahçılık ve Ceditçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021.
- Karan, A. Lebib, "Pellagra Hakkında Yeni Buluşlar", *Tıb Dünyası*, C. XII., 15 Birincikânun 1939, s. 4285-4287.
- _____, *Sümsirimning Cırları [Duygularımın Şiirleri]*, Süyümbike Kültür Cemiyeti Ceyimleri, İstanbul 1959.
- _____, *Tüşüncemning Cırları [Düşüncemin Şiirleri]*, Süyümbike Kültür Cemiyeti Ceyimleri, İstanbul 1959.
- _____, *Yeş Vaktimning Cırları [Gençlik Çağımın Şiirleri]*, Süyümbike Kültür Cemiyeti Ceyimleri, İstanbul 1959.

- _____, *Şehabettin Mercanî: Turmuşu Hem Eserleri [Şehabettin Mercanî: Hayatı ve Eserleri]*, Süyümbike Kültür Cemiyeti Ceyimleri, İstanbul 1960.
- _____, *Pellagra*, Süyümbike Kültür Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1961.
- _____, *Tatarlarınğ Tüpçığışı [Tatarların Kökeni]*, Süyümbike Kültür Cemiyeti Ceyimleri, İstanbul 1962.
- _____, *Süyümbike Han Anıng Turmuşu Hem Tüşünceleri [Süyümbike Han Onun Hayatı ve Eserleri]*, Süyümbike Kültür Cemiyeti Ceyimleri, İstanbul 1963.
- Karan, Lebib, “On Yıllık Milli Sağlık Planı”, *Selçuk*, 4 Ocak 1947, s. 2.
- Kerimullin, Ebrar, “Lebib Karan Turında Bir İki Süz”, *TKN*, Kazan 1996, s. 148-153.
- Kırimer, Cafer Seydahmet, *Rus İnkılabı*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1930.
- Lebib Selim, “Türk Kadınlığının Harb-i Umumî’deki Faaliyeti”, *Türk Yurdu*, C. IX., S. 94., Teşrinievvel 1331 [Ekim 1915], s. 2782-2784.
- _____, “Türk Kadınlığının Harb-i Umumî’deki Faaliyeti”, *Türk Yurdu*, C. IX., S. 95., Teşrinievvel 1331 [Ekim 1915], s. 2797-2799.
- _____, “Türk Kadınlığının Harb-i Umumî’deki Faaliyeti”, *Türk Yurdu*, C. IX., S. 96., Teşrinisani 1331 [Kasım 1915], s. 2812-2816.
- _____, “Yeni Eserler: Hasta Bakıcılık”, *Türk Yurdu*, C. X., S. 108., Nisan 1332 [Mayıs 1916], s. 3011-3013.
- _____, “Bolşevik Bülëgi [Bolşevik Hediyesi]”, *Yana Milli Yul*, C. I., S. 2., 15 Ocak 1929, s. 11-16.
- _____, “Kazan ve İktisadî Töbekler [Kazan ve İktisadî Bölgeler]”, *Yana Milli Yul*, C. I., S. 3., 1 Şubat 1929, s. 12-14.
- _____, “Bir Ermeni Kuşanlığı [Bir Ermeni Dalkavukluğu]”, *Yana Milli Yul*, C. I., S. 2., Ocak 1930, s. 5-9.
- _____, “Muhammed Essad = [Lev] Nussimbaum Kim”, *Yana Milli Yul*, C. II., S. 4., 1 April 1930, s. 6-9.
- _____, “Medeni Turmuş ve Medeniyetli Yaşav [Medenî Hayat ve Medeniyetli Yaşam]”, *Yana Milli Yul*, C. II., S. 7., Temmuz 1930, s. 806-810.
- _____, “İl Süyiçülik ve Özün Feda İtüçilik [Vatanseverlik ve Kendini Feda Ediş]”, *Yana Milli Yul*, C. II., S. 8, Ağustos 1930, s. 6-8.
- _____, “Rus İnkılabı Kitabı Hakkında”, *Yana Milli Yul*, C. II., S. 10., Ekim 1930, s. 10-13.
- Minnegulov, Hatıyp [Хатыйп Миннегулов]. “Tatar süzen olılagan Karan,” *Medeni Comga*, 2 Mart 2021.
- Ono, Ryosuke. “Muhaceretteki Bir Özbek Türkü’nün Mektuplarına Göre Türk Dünyası- Abdülvahap Oktay ve Mektupları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. LIII., S. 2., 2013, s. 563-584.
- Otar, İsmail, Ömer Özcan. (haz.), *Cafer Seydahmet Kırimer’in Günlüğü 1954-1960*, Polatlı Kırım Türkleri Kültür ve Dayanış, Ankara 2003.

- Özcan, Ömer. “Ayaz İshakî’nin Mektuplarında Sadri Maksudi Arsal” *İÜHFİM-Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal’a Armağan Özel Sayısı*, C. LXXV., 2017, s. 181-189.
- Rabia Lebib, “Kırım Hatıralarından”, *Yana Milli Yul*, C. I., S. 17, 1 Eylül 1929, s. 6-8.
- _____, “Kırımlılarda Curt [Yurt] Sevgisi”, *Yana Milli Yul*, S. 16., 1 Ekim 1929, s. 18-19.
- Ross Danielle, *Tatar İmparatorluğu: Kazan Tatarları ve Çarlık Rusyası’nın Oluşumu*, çev. Kadri Mustafa Orağlı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 11.
- Sagıydullin, M., “Milli Bayrak Astında Seyasi Fehiş”, *Kızıl Tatarstan*, 111 (22 May 1929). Aktaran: Gayaz İshakıy, C. XV., Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2014, s. 37-47.
- Taymas, A. Battal. Kazan Türkleri, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara 1966, s. 32.
- Tuncer, Hüseyin, “Türk Yurdu” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XLI., 2012, s. 550-551.
- Tuncor, Ferit Ragıp, “A. Lebib Karan (1887-1964)” *Sanat Dünyası*, 1964, s. 4-5.

Kitap İncelemesi/Book Review

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 04.08.2023

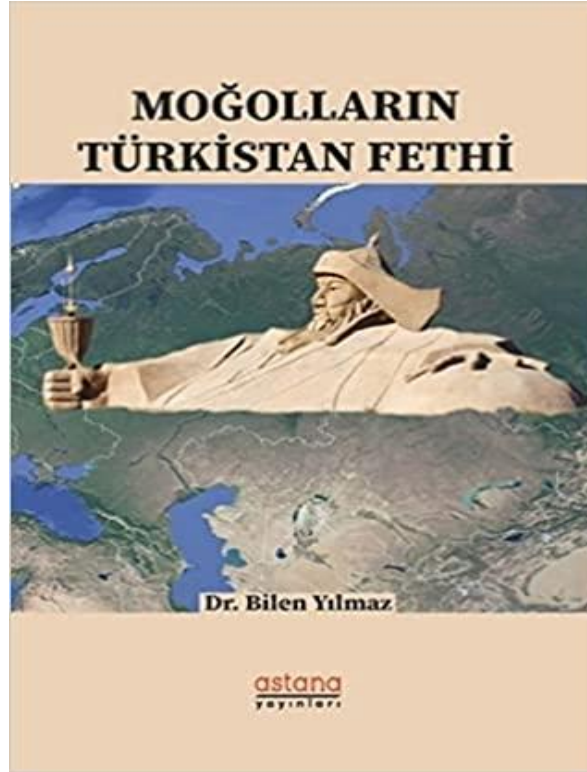
Makale Kabul | Accepted: 24.09.2023

Atıf | Cite as: Fatih Orta, “Moğolların Türkistan Fethi (Kitap Tanıtımı)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), Aralık 2023, s. 234-236.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1338007>

Bilen Yılmaz, *Moğolların Türkistan Fethi*, Astana Yayınları, Ankara, 2020, 292 s., ISBN: 9786257890212

Fatih ORTA*

Cengiz Han önderliğindeki Moğollar görece kısaca sayılabilecek bir zaman içerisinde muazzam ölçekte bir toprak ele geçirerek dünya tarihinde müstesna bir mevki elde etmişlerdir. Türkistan, Deşt-i Kıpçak, Kafkasya, Çin, İran, Doğu Avrupa toprakları Moğolların egemenliği altında tek çatı altında bir araya gelmiş ve *Pax Mongolica*'nın temelleri atılmıştır. Muazzam genişlikteki bu coğrafyada Moğollar önce birlik halindeyken bir müddet sonra, Cengiz Han'ın ölümünü takip eden yıllar içinde, muhtelif şubelere bölünmüşler ve bu şekilde mezkûr bölgeleri idare etmeye devam etmişlerdir.

* Doktora Öğrencisi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, fatihortaa@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1292-5249.

Dünya tarihinde büyük bir önemi haiz olan Moğollarla ilgili olarak yabancı literatürde ciddi bir yayın zenginliği vardır. Bu yayınlar içerisinde öne çıkan bazıları dilimize kazandırılmaya başlanmıştır. Diğer taraftan Türk tarihçiler de bu konuya çalışmaya ve Moğol tarihine ilişkin çalışmalarıyla okurun karşısına çıkmaya başlamıştır. Bunun arka planında Moğol tarihinin Türk tarihinin önemli bir parçası olarak görülmesi yatmaktadır. Son birkaç yılda Moğol tarihine ilişkin Türkçe yayınlarda ciddi bir artış olduğu göze çarpmaktadır. Bu, kısır bir döngüye giren tarihçiliğimiz adına sevindirici ve umut verici bir gelişmedir.

Bilen Yılmaz tarafından yazılan elimizdeki kitap, yazarın, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ne sunulan doktora tezinin gözden geçirilmiş halidir. Kitap, 2020 yılında Astana Yayınları tarafından 292 sayfa olarak okurların dikkatine sunulmuştur. *Moğolların Türkistan Fethi* başlığını taşıyan çalışma giriş, üç ana bölüm, sonuç ve kaynakça kısımlarından müteşekkildir.

Yazar *Giriş* kısmında çalışmasının konusu, kapsamı ve amacı ile birlikte başvurduğu temel kaynaklar hakkında bilgiler vermiştir. Yine bu kısımda çalışmasının teorik altyapısından bahseden yazar, Moğolların Türkistan'ı ele geçirmesini, Alman sosyolog Franz Oppenheimer'in *fütihat* teorisi çerçevesinden ele alarak çalışmasını temellendirmeye ve kavramsal çerçevesini çizmeye çalışmıştır. Yazar burada Oppenheimer'in tezinden bahsederek kendi çalışma konusuna ne derece uygun olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Yine *Giriş*'te ele alınan konulardan biri de Moğolların Türk ve İslam topraklarında gerçekleştirdikleri askerî faaliyetlerinin hangi kavramla karşılanacağı üzerinedir. Fütihat, istila, işgal gibi kavramlardan hangisinin Moğolların askerî faaliyetlerini, en azından Türkistan'dakileri açıklamakta kullanılmasına ilişkin yazarın görüşü *fütihat* kavramından yanadır. Burada Moğolların Türkistan'da egemen bir güç olmasında etkili olan anahtar kavramın istila, işgal vb. olumsuz anlamlar çağrıştıran kavramlar yerine fütihat kavramının kullanılmasının daha isabetli olacağı kanaatini taşımaktadır. Burada bu düşüncenin kabulünde Umumi Türk Tarihi'nin öncü ismi Zeki Velidi Togan'ın bariz bir etkisi görülmektedir.

Birinci bölüm, "*Büyük Moğol İmparatorluğu'nun Temelleri*" başlığını taşımaktadır. Burada Cengiz Han öncesi ve sonrasında Moğolların siyasi ve sosyal yapısının nasıl olduğuna ilişkin bilgiler verilmiştir. Bunun yanı sıra Cengiz Han'ın devletini kurma sürecinde gerçekleştirdiği faaliyetlerden de kısaca bahsedilmiştir. Bu bölüm içerisinde işlenen bir diğer konu da Moğol devletinin hangi unsurlar üzerine bina edildiğidir. Burada yazar, Moğol devletini oluşturan toplumun nasıl bir karaktere sahip olduğu, Moğollardaki dini ideolojik motivasyonu, Cengiz Han yasaları ve Moğol yayılması ile beraber karşımıza çıkan ticari ve kültürel etkileşim hakkında bilgiler vermiştir.

"*Türkistan Hakkında Bazı Tespitler ve Moğol Fütihatının Gerekçeleri*" başlığını taşıyan ikinci bölümde Moğollardan önce Türkistan'ın siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel vaziyetine ilişkin bilgiler verilmiştir. Daha sonra bölümün esas mevzusunu teşkil eden Moğol fütihatının gerekçelerinin üzerinde durulmuştur. Bu bölümün sonunda Moğolların Türkistan'ı nasıl ve hangi yolları takip ederek ele geçirdikleri üzerinde durulmuştur.

“*Türkistan’daki Moğol Fütuhâtının Sonuçları*” başlıklı üçüncü ve son bölüm, Moğolların Türkistan’ı ele geçirmelerinde etkili olan ordu disiplini, karizmatik liderlik, bozkır şartları ile bu fütuhâtın doğurduğu siyasi, sosyal, hukukî, askerî, iktisadî sonuçlara dair yapılan değerlendirmeleri içermektedir.

Netice itibariyle tanıtımını yaptığımız bu kitap, Moğolların Türkistan’ı hangi şartlar altında ele geçirdiğini ve bu fütuhâtın hangi sonuçları doğurduğunu etraflıca ortaya koyma amacı taşımaktadır. Moğolların Türkistan’ı fethi siyasi ve askeri bir olay olmasına karşılık çeşitli alanlarda da sonuçları olmuştur. Burada Moğol fütuhâtının siyasi, askeri, toplumsal ve ekonomik alanlardaki sonuçlarının olduğunun gösterilmesi, Moğol yayılmasının tek düze bir olay olmadığını göstermektedir. Bununla beraber kaynakların kısıtlı olduğu bir konu ve zaman diliminin ele alınması ve konunun gayet iyi bir şekilde işlenmesi eseri kıymetli kılan özelliklerin başında gelmektedir. Diğer taraftan kitabın yazımında kullanılan dil ve üslup da oldukça yalın ve anlaşılırdır. Mezkûr kitabın bu yönleriyle Moğol tarihi araştırmaları için faydalı olabilecek bir nitelikte olabileceğini ifade edebiliriz.